

М.Й. Коржанський

УГОЛОВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ЧАСТИНА ЗАГАЛЬНА

Курс лекцій

Київ 1996

ЧГТ

ББК67.3й8я73
К66

Рецензенти:

М.І.Мельник,

голошій консультант комісії Верховної Ради України
з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією,
канд. юридичних наук, доцент

\С.В.Трофімов,

в.о. завідувача відділом кримінально-правових і кримінологічних
проблем Інституту держави і права НАН,
канд. юридичних наук, доцент

С.С.Яценко,

завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка,
д-р юридичних наук, професор

Лекції видані і авторській редакції

М. Й. Коржанський

К66 Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій.
К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996.
336с.

I5BK 966-00-0047-2

В курсі лекцій викладені загальні положення чинного Кримінального кодексу України і науки уголовного права з урахуванням нових досягнень доктрини і судової практики, а також багаторічного досвіду автора.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів. Вій може бути корисним і для практичних працівників органів МВС, суду, прокуратури адвокатури.

„ ІМ3020Ш-053 ,
22^96-----^{6є3} ОГОЛ_

ББК 67.308*73

I8BN 966-00-0047-2

© М. Й. Коржанський, 1996

ЗМІСТ

Введення до курсу.....	004
1. Поняття і завдання уголовного права.....	015
2. Уголовний закон України.....	034
Уголовна відповідальність.....	059
Поняття злочину.....	076
Склад злочину.....	088
6. Об'єкт і предмет злочину.....	103
© Об'єктивна сторона злочину.....	150
і. Суб'єкт злочину.....	173
9. Суб'єктивна сторона злочину.....	185
0. Обставини, що виключають злочинність	
заподіяної шкоди.....	216
1. Стадії вчинення навмисного злочину.....	233
2. Співучасть у злочині.....	248
3. Множина злочинів.....	265
4. Покарання за злочин V.....	283
5. Призначення покарання V.....	298
6. Умовне засудження.....	311
7. Звільнення від покарання.....	321

ВВЕДЕННЯ ДО КУРСУ

Угол стане право є система правосвідомості, правових знань, переконань, поглядів; окрема галузь законодавства та наукова правова дисципліна.

В законодавстві різних держав ця галузь права має назву або від назви покарання: ЗігаітезБі (Німеччина), наказателно право (Болгарія, Югославія), рга^о кагпе (Польща, Чехія), або від назви злочину: Сгітіпаі Ба\у (США, Англія).

Руська назва «уголовне право» походить від назви вбивців та покарання. В ст. 3 — 5 Руської Правди вбивці називались «головниками», а покарання — «головництвом». На цій основі були створені правові норми давньоруського права, за якими наступала відповідальність **у голову** (головою). Як повідомляє Іпатівський літопис, в староруськім праві існували норми про відповідальність князя волостию, а чоловіка (боярина) головою: «Рядь наш так єсть: оже ся князь извинить, то в волость, а муж у голову»¹. М. Грушевський викрив цю принципову норму таким чином: «Порядок (властиво — умова) у нас такий: коли завинить князь, то волостию (має бути караний), а чоловік (боярин) головою...»². На підставі цієї норми можна було судити князя і відібрати у нього волость за провину, а боярина карати смертю за переступ. Певна сукупність таких норм і утворили окрему галузь уголовного права, права про відповідальність головою (у голову).

Отже, ми маємо свою, київсько-руську назву цієї галузі права — уголовное право — і нам зовсім не потрібна чужа назва — кримінальне право. Крім того, що термін «кримінальне» не слов'янського, а латинського походження, на відмінність від терміну «уголовне», його застосування веде до суттєвих змістових збочень, оскільки українською мовою кримінальний, значить, злочинний, тобто: кримінальний аборт і кримінальний закон, кримінальні (злочинні) структури, злочинний (кримінальний) кодекс і т. ін.³

¹ Іпатівський літопис.— К., 1871.— С. 409.

Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т.- Т. III. До рок^ 1340. - К. - Наук, думка, 1993.- С. 204.

Навіть російською мовою «кримінальний» значить — злочинний, «престушій». Див. назву книги: Кримитльная мотивация. М., 1986.

Найперша і найголовніша суспільна функція уголовного права — це функція захисту найбільш цінних, найважливіших суспільних відносин — життя особи, її здоров'я, майна, честі, гідності та інших, а також інтересів громадських організацій (об'єднань громадян) і держави.

Уголовне право захищає ці суспільні блага від заподіяння в їх сфері тяжкої шкоди (смерті, тілесних ушкоджень, викрадання чи знищення або пошкодження майна, приниження честі та гідності і т. ін.).

Засобами захисту уголовного права має покарання — за-, стосування від імені держави заходів, які позбавляють злочинця певних благ (життя, майна, волі і т. ін.).

Уголовне право має завдання вести ефективну боротьбу зі злочинами. Не зі злочинністю, а зі злочинами. Боротьба зі злочинністю — це справа не юридична, а політична справа, не юристів, а політиків. Бо кількісно та якісно (динаміка, структура, рівень тощо) злочинність як суспільне явище майже не залежить від роботи окремих юристів — слідчих, суддів, прокурорів. Причини злочинності — це економічні, політичні, культурні та інші суспільні умови життя людей, вирішення яких не залежить від окремих юристів. Отже, перед уголовним правом (законодавством) можна і треба ставити такі завдання, які воно може виконати, чи з допомогою якого вони можуть бути виконані.

Ефективність боротьби зі злочинами, з їх окремими видами, залежить, головним чином, від трьох умов:

- а) від стану та досконалості уголовного законодавства;
- б) від рівня підготовленості фахівців-юристів — виконавців закону, їх професіоналізму;
- в) від якості роботи всіх правоохоронних органів (МВС, судів, прокуратури) — штатного комплексу кадрів, повного забезпечення сучасними технічними засобами, високого авторитету серед населення і підтримки їх зусиль громадськістю.

В основі цих перших двох найважливіших умов лежить наука уголовного права, бо без її розвитку держава не може мати досконалого уголовного законодавства. Рівень професіональної підготовки фахівців-юристів також залежить від стану та розвитку науки уголовного права, а ще більше від її викладання та вивчення. Для підготовки працівників органів МВС вивчення саме уголовного права має вирішальне значення. Викриття злочину, розшук злочинців та збирання доказів вчиненого злочину визначається саме ознаками злочину, встановленого уголовним законом. Не можна шукати те, не знаючи що. Не можна викрити злочин-

ця, якщо не знати — вчинила певна особа злочин, чи ні. А що таке злочин, які він має ознаки — це встановлює лише уголовний закон, а вивчає їх наука уголовного права як навчальна дисципліна. Масштабом, мірою злочину наука уголовного права розробила і використовує склад злочину, яким є вся сукупність встановлених уголовним законом ознак певного злочину. Кожен злочин має свій, властивий лише йому склад. Для уголовної відповідальності склад злочину є підстава і підґрунтя. Особу можна притягти до уголовної відповідальності лише в тому разі, коли вчинене нею містить всі (без винятку) ознаки певного злочину, передбаченого конкретною статтею уголовного закону. Ознаки складу злочину є також і предметом доказу вини. Звинувачити особу можна лише тоді, коли будуть викриті в її діях всі ознаки злочину. Звинувачувати у вчиненні злочину і притягати до уголовної відповідальності не можна взагалі, за щось невизначене. Уголовна відповідальність — це відповідальність дуже конкретна, занадто певна — лише за передбачене уголовним законом конкретне діяння, яке містить склад певного злочину. Уголовно-правова практика, тобто практика застосування, реалізації уголовного закону — це юридична алгебра або юридична аптека. Тут все дуже певно, конкретно і визначено. Навіть невеличка неточність в цій практиці тягне за собою грубу помилку, порушення закону та прав, інтересів людини. Якось до мене звернувся слідчий з проханням дати пораду як кваліфікувати дії 15-річного хлопця, який вночі, п'яний, заліз в хлів до сусіда і зарізав корову і свиню. Я нічого не міг йому порадити, бо слідчий не встановив мотиву цих дій. Хоч мотив в цих діях і не був обов'язковою ознакою всіх можливих складів злочину (ст. 145 чи ст. 206 КК України), але його відсутність не давала можливості застосувати уголовний закон, бо за лежно від мотиву ці дії мають дуже відмінну юридичну оцінку. Якщо вони були вчинені з мотиву помсти, то вони передбачені ст. 145 КК, але за віком цей хлопець не може бути суб'єктом цього злочину (не має ознак суб'єкта — уголовна відповідальність за ч.1 ст.145 КК настає з 16-ти років) і тому він не може бути притягнутим до уголовної відповідальності за відсутністю в його діях складу злочину, який передбачає ст. 145 КК. Якщо ж він вчинив ці дії із хуліганських мотивів, то він є суб'єкт злочину ч-2 ст. 206 КК, яка передбачає уголовну відповідальність за особливо зухвале хуліганство з 14-ти років.

Отже, уголовний закон можна застосовувати лише тоді і там, де і коли повністю встановлені всі ознаки складу злочину. Не можна кваліфікувати певні дії особи, якщо в них встановлено 99,99 % ознак складу злочину. Уголовно-правовій кваліфікації можуть бути піддані певні дії лише тоді, коли в них встановлено 100 % ознак складу злочину. Помилки в кваліфікації злочинів — це найпоширеніший вид помилок в слідчо-прокурорській та судовій практиці. Аналіз цих помилок показує, що це помилки в якійсь одній, здавалося б, не дуже істотній -ознаці складу злочину — її або знехтували, або не врахували (про неї забули). Навколо саме таких ознак точаться дискусії, суперечки. Деякі з них тривають роками, десятиріччями. Це єдино правильне, нормальне явище науки уголовного права, бо лише так вона може розвиватися і дати підґрунтя для новел законодавства, для створення правового законодавства, правової держави.

Правові наукові та практичні суперечки і дискусії корисні ще й тим, що право взагалі, а уголовне зокрема, — це насамперед і головним чином визначення конкретних меж (обмежень). Кожна правова норма, кожен правовий інститут, має певні, конкретні межі (обмеження). Злочин, вина, вік, співучасть, замах, покарання у вигляді позбавлення волі — все має чіткі визначені межі. Немає меж — немає права. Право — це межі, кордони, тини, встановлені законом. І тому юристом-фахівцем можна назвати лише того, хто ці межі знає.

Уголовне право має значення базової дисципліни і для інших юридичних дисциплін — уголовного процесу, криміналістики та деяких інших. Для правильного і ефективного розслідування справи треба чітко і певно знати, що і кого шукати, що чи кого треба викрити, які докази для цього треба знайти і т. ін. Всі ці завдання визначаються саме ознаками складу злочину, встановленого уголовним законом.

Наведемо приклад, коли було притягнуто до уголовної відповідальності громадянина, у якого на залізничному вокзалі у чемодані було знайдено фінський ніж, що належав до холодної зброї. Між слідчим та прокурором виникла суперечка про наявність в діях цього громадянина складу злочину, передбаченого ч.3 ст. 222 КК. Суперечка виникла тому, що ч.3 ст. 222 КК передбачає відповідальність за виготовлення, збут та носіння холодної зброї, а відповідальності за зберігання холодної зброї законом не встановлено. Отже, треба визначити — зберігав чи носив у чемодані громадянин фінський ніж? Тобто треба доказати — для зберігання чи

для носіння речей використовувався чемодан? Безперечно, що чемодан як господарська річ використовується і для носіння і для зберігання речей. Але все ж таки головне призначення чемодана не для щоденного, постійного носіння речей. Він використовується, головним чином, для зберігання речей. Навіть тоді, коли речі в чемодані переносять чи перевозять, то використовують його не для носіння речей, а для зберігання. Відповідні речі можна перенести чи перевезти і без чемодана. А зберігати речі все-таки краще, зручніше та безпечніше в чемодані. Якраз для цього чемодан завжди має замок. Отже, речі в чемодані зберігають, а збереження холодної зброї складу злочину не містить і тому підстав для притягнення до уголовної відповідальності немає. Таким чином, доказ в уголовній справі — це доказ наявності чи відсутності певних ознак складу злочину і нічого більше.

Мабуть найскладнішим в реалізації уголовної відповідальності є питання про встановлення вини, винуватості особи у вчиненні злочину, в заподіянні певної шкоди.

Винен чи не винен? Це є центральне і найголовніше питання правосуддя. В уголовному судочинстві його вирішують слідчий, прокурор, суд. Лише це питання в демократичному уголовному судочинстві вирішують присяжні засідателі.

Критерії вини і межі винуватості, а також юридичні особливості та ознаки невинно заподіяної шкоди встановлює уголовний закон (ст. 8 і 9 КК України). Закон встановлює і міру вини (види). Практично важливо встановити не тільки вину, але і її вид, оскільки деякі злочини можуть бути вчинені лише за певним видом її. Наприклад, доведення до самогубства (ст. 99 КК) може бути вчинено необережно і навмисно. Навмисність доведення до самогубства може мати лише побічний (евентуальний) умисел. Але з прямим умислом цей злочин вчинений бути не може, бо це вже буде не доведення до самогубства, а вбивство (ст. 94 або ст. 93 КК). Багато злочинів можуть бути лише навмисними і не можуть бути необережними, наприклад, викрадання (ст. 81-84, 86¹, 86², ст. 140 — 144 КК). Майже всі злочини проти особи можуть бути навмисними і необережними. Встановити правильно форму (умисел та необережність) й різновид (умисел прямий і побічний, необережність — злочинна самонадійність та злочинна недбалість) вини під час посягання на особу — найважливіше в уголовній відповідальності за ці злочини. Хоча деякі злочини проти особи вчинюються лише навмисно, наприклад згвалтування, проведення абортів.

наклеп, образа, але більшість таких злочинів можуть бути вчиненими як навмисно, так і необережно (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень). Неправильне встановлення вини в цих злочинах призводить до дуже значних збочень в реалізації уголовного законодавства, в самій сутності правосуддя. Адже навмисне вбивство карається позбавленням волі на строк до 13-ти років (ст. 94 КК) або смертною карою (ст. 93 КК), а необережне — лише позбавленням волі на строк до 2-х років (ст. 98 КК), заподіяння тяжких тілесних ушкоджень карається позбавленням волі на строк до 8-ми років (ч.1 ст. 101 КК), а необережних — до 1-го року позбавлення волі (ст. 105 КК).

Оціночні критерії встановлення вини (усвідомлював чи не усвідомлював винний при вчиненні злочину його суспільну сутність, передбачав чи не передбачав він настання злочинних наслідків своїх дій, бажав чи не бажав їх настання — все залежить від суб'єктивної оцінки слідчого, прокурора, судді, бо ці психологічні ознаки інтелекту та волі злочинця не можна ні доказати, ні спростувати: що для одного юриста злочинцем безсумнівно усвідомлювалось, передбачалось та бажалось, те ж саме для іншого і не усвідомлювалось злочинцем, і не передбачалось, і не бажалось), а також слабка освітня підготовка юристів-фахівців призводять до дуже значних помилок під час вирішення конкретних уголовних справ. Наприклад, у справі Т., який у стані сп'яніння заподіяв ножем потерпілій К. сімнадцять поранень (17!) у життєво важливі органи, Судова колегія Верховного суду України не визнала, що Т. бажав настання смерті потерпілої К., і засудив його не за посягання на її життя, а за заподіяння тілесних ушкоджень¹.

Особливо багато помилок трапляється під час встановлення вини при заподіянні тілесних ушкоджень, від яких настала смерть потерпілого. При цьому не враховується, що смерть взагалі і завжди спричиняється через заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень. Ніяк інакше смерть заподіяна бути не може. Тобто всякий злочин проти життя вчинюється через злочин проти здоров'я. Це значить, що кожне вбивство містить у собі і злочин проти здоров'я, бо немає вбивства без тілесних ушкоджень. Відрізняються ці злочини тільки виною. Там, де і коли злочинець передбачає настання смерті, то незалежно від його вини стосовно тілесних ушкоджень, він чинить навмисне вбивство.

1481 ^{в.:} ^{Лхвала} судової колегії Верховного суду України від 5 грудня й ^{in&»} справі Т. — Практика судів України в кримінальних справах. — К. 1993. - С. 99 - 100.

Тут я не можу викладати весь зміст теми про суб'єктивну сторону злочину. Хочу лише наголосити на те важливе значення, яке має правильне встановлення вини при вчиненні злочину та необхідність ретельного й наполегливого вивчення відповідної теми цього курсу.

Важливі й формальні завдання уголовного права. На першому місці тут є законодавче визначення поняття злочину. Що таке злочин і чим він відрізняється від інших порушень закону? Адже лише за вчинення злочину особа підлягає уголовній відповідальності і уголовному покаранню — найсуворішому державному примусові. На це запитання намагались відповісти юристи всіх часів і епох, починаючи з юристів стародавнього Риму, але задовільної відповіді на нього немає ще і сьогодні¹.

Найпоширенішим є визначення злочину як діяння (порушення закону), яке заборонено під погрозою покарання. Найістотніший недолік такого визначення поняття злочину полягає в тому, що воно не вказує — чому саме це діяння заборонено законом. Головне в злочині — зло, що чинить він особі та суспільству, про що добре видно з його української назви. Цю головну ознаку злочину відмічали майже всі видатні юристи (Ч. Беккарія, В. Блекстон, М. С. Таганцев, М.І.Ковальов), але в законодавчому визначенні злочину вона чомусь не вказана.

У радянській уголовно-правовій літературі подана дуже поширена і така ж безпідставна критика визначення поняття злочину в іноземних законодавствах («буржуазних»). Але радянське законодавче визначення поняття злочину ще гірше, бо воно зовсім не наукове і не юридичне. У ст.7 Кримінального кодексу України 1960 р. злочин визначається як «передбачене уголовним законом суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну та економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше посягання на правопорядок — суспільно небезпечне діяння, передбачене уголовним законом».

Подвійна вказівка на суспільну небезпечність діяння в цьому визначенні не робить його науковим, бо головний його зміст — це ідеологічний штамп — «посягання на суспільний лад», на «політичну та економічну системи», оскільки ніякий окремий злочин не може посягати ні на суспільний лад, ні на політичну чи економічну систему держави.

¹ Див.: Кенін К. Основи уголовного права. — М., 1949. — С.3 — 25. Ковалев М. Й. Понятіе преступления. — Свердловск, 1987. — С.12 —15.

Отже, законодавче визначення злочину не має певних ознак, що вказує на його суттєві відмінності від інших правопорушень, що занадто ускладнює вивчення поняття злочину. Кенні радить початківцям перейти до вивчення поняття злочину після вивчення інших інститутів уголовного права¹.

у проекті Уголовного кодексу України (підготовленого робочою групою Кабінету Міністрів України) поняття злочину визначається краще, ніж в чинному Кримінальному кодексі України, але і воно має істотні вади та недоліки. В ст. 12 проекту «злочином визначається суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), заборонене кримінальним законом під загрозою покарання»².

По-перше, таке визначення поняття злочину не дає відповіді на запитання — чому саме це діяння заборонено уголовним законом? За якими ознаками уголовний закон відносить його до злочинів?

По-друге, це визначення не дає можливості відрізнити злочин від адміністративного вчинку чи від цивільного делікту, які також бувають суспільно небезпечними.

Уголовне право визначає також види, систему, міру і мету покарання.

Види, система і міра покарання — це законодавче обмеження покарання. Суд (і тільки суд) може призначити лише таке покарання за вчинений злочин і в тій мірі, які безпосередньо визначені законом. Вийти за ці межі суд або не може зовсім (не може призначити покарання більш суворе), або може лише у випадках, передбачених законом, призначити покарання більш м'яке, ніж передбачено певною санкцією норми.

Саме складне і суперечливе питання науки уголовного права і уголовного законодавства — це питання про мету уголовного покарання. Вважається, що головне завдання уголовного законодавства і мета застосування уголовного покарання в тому, щоб запобігти вчиненню нових злочинів (Ч. Беккарія, В. Блекстон, А. Фейербах, М. Таганцев, М. Ковальов та багато інших криміналістів). Але ці автори розуміли, що кожне нове призначення певного покарання дає йому неспроможність. Взагалі ж, покарання призначається для досягнення практичних наслідків:

1. Позбавити покарану особу можливості на певний час або назавжди вчинити новий злочин (особиста (приватна) превенція). __ 2. Покаранням злочинця вплинути на інших громадян і

¹ з Кенні К. Основи уголовного права. — С. 2. Кримінальний кодекс України (Проект). — К. 1994. — С.6.

таким чином відвернути їх від наміру вчинити злочин (загальна превенція).

В обох випадках метою покарання є запобігання злочинам. Виникає запитання: наскільки ця мета реальна, і взагалі, чи вона може бути досягнутою?

Якщо уголовне покарання обмежити лише цією метою, то в справі невинного злочинця покарання немає сенсу.

В старовину покарання призначалось, головним чином, для задовільнення почуття потерпілого чи його близьких. В стародавньому Римі злочинців вішали на задоволення рідних вбитого. В Англії ще в 1741 р. був виданий королівський указ про повішення вбивці за проханням рідних вбитого¹.

Багато філософів і юристів вважали і вважають, що покарання призначається для задоволення суспільного почуття справедливості. Сократ і Платон, навпаки, вважали, що заподіяння людині зла ніколи не може бути справедливим, навіть і тоді, коли ця людина заподіяла зло нам. Але все ж таки більшість наших сучасників метою покарання рахують співрозмірність страждання (покарання) і гріха (злочину).

Таким чином, уголовне покарання призначається для досягнення не однієї мети, а цілої низки суспільних наслідків — запобігання злочинам, задоволення суспільного почуття справедливості, забезпечення суспільної та особистої безпеки, впевненості.

Викладене переконує в тому, які важливі та складні питання вирішує уголовне законодавство і вивчає навчальна дисципліна «уголовне право». Курс лекцій, який автор пропонує студентам вищих юридичних навчальних закладів, є моїм 30-річним досвідом викладання цього курсу в Свердловському юридичному інституті (1965 — 1969 рр.), у Вищій слідчій школі МВС Росії (1969 — 1993 рр.) та в Українській академії внутрішніх справ.

Для глибокого, належного або хоча б задовільного вивчення курсу «Уголовне право України. Частина загальна» моїх лекцій зовсім недостатньо. Ці лекції можуть бути лише провідною ариадниною ниткою в багатому й широкому матеріалі, який треба вивчити.

Загальнообов'язковими для цього є такі видання:

1. *Конституція України.*
2. *Кримінальний кодекс України.* — К. 1993. — 256 с.
3. *Постанови пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах.* — К. 1995. — 472 с.

Кенни К. Основи уголовного права. — С. 32.

4. *Практика судів України в кримінальних справах.* — К. 1993. - 352 с.
5. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України.* - К. 1994. - 800 с.
6. *Уголовное право УССР. Общая часть.* — К. 1984. — 384 с.
7. *Уголовное право буржуазных стран. Общая часть. Сборник законодательных актов.* — М., 1990. — 312 с.
8. *Уголовное законодательство Украинской ССР.* — М., 1971. - 543 с.
9. *Законодательство Древней Руси. — Российское законодательство X — XX веков. — Т. I. — М., 1984. — 432 с.*
10. *Бажанов М. Й. Уголовное право Украины. Общая часть. Конспект лекций.* — Днепропетровск, 1992. — 168 с.
11. *Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях.* — М., 1939. - 463 с.
12. *Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение,* - М., 1967. - 240 с.
13. *Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву.* — К. 1969. — 216 с.
14. *Демидов Ю, А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве.* — М., 1975. — 182 с.
15. *Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон.* — М., Изд-во МГУ, 1967. - 319 с.
16. *Жеребкин В. Е. Логическая структура состава преступления.* — Харьков, 1974. — 28 с.
17. *Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы.* - М., 1972. - 264 с.
18. *Карпец Й. Й. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы.* — М., 1973. — 286 с.
19. *Кенни К. Основы уголовного права.* — М., 1949. — 600 с.
20. *Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ.* — К. 1879. — 1027 с.
21. *Ковалев М. Й. Понятие преступления в советском уголовном праве.* — Свердловск, 1987. — 208 с.
22. *Козак В. Н. Право граждан на необходимую оборону.* — Саратов, 1972. — 162 с.
23. *Коржанский Н. Й. Очерки теории уголовного права.* - Волгоград, 1992. - 92 с.
24. *Коржанский Н. Й. Объект и предмет уголовно-правовой охраны.* — М., 1980. — 248 с.
25. *Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступления.* - М., 1972. - 352 с.

26. Кузнецова Н. Ф. Уголовное право и мораль. — М., Изд-во МГУ, 1967. - 104 с.
27. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. — Изд-во МГУ, 1969. - 232 с.
28. Малиновский Й. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. — К. 1894. — 412 с.
29. Малков В. П. Множественность преступлений по советскому уголовному праву. — Изд-во Казанского университета. — 1982. — 174 с.
30. Пионтковский А. А. Учение о преступлении. — М., 1960. - 666 с.
31. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. - 188 с.
32. Таганцев Н. С. Учение о преступлении. — Часть Общая. Книга 1. - С. - П. 1874 - 290 с.; Книга 2. - С. - П. 1878. - 324 с.
33. Таганцев Н. С. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. - С.-П. 1904. - 1104 с.
34. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. - Т. 1. С.-П. 1902. - 815 с.
35. Тишкевич Й. С. Условий и предельї необходимой обороны. - М., 1969. - 189 с.
36. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. - М., 1957. - 364 с.
37. Шишов О. Ф. Административный проступок и преступление. — М., 1967. — 67 с.

Т е м а 1
**ПОНЯТТЯ І ЗАВДАННЯ
УГОЛОВНОГО ПРАВА**

1. ПОНЯТТЯ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Право взагалі, а також його окремі галузі, в тому числі і уголовне, виникли та існують із потреби регулювання певних суспільних відносин.

Важливою була і є потреба регулювання тих відносин, які утворюються чи виникають із захисту найбільш цінних суспільних благ, посягання на які спричиняють дуже тяжкі, незворотні наслідки у вигляді суспільне небезпечної шкоди.

Саме для охорони найбільш важливих суспільних відносин і були колись в сиву давнину утворені перші норми-заборони, зачатки теперішніх уголовно-правових норм.

На території України першим правовим актом, який досягнув наших часів, була Руська Правда Ярослава Мудрого (утворена в 1016 р.). Руська Правда містила норми, які регулювали всі сторони життя тогочасного суспільства, а також і ті норми, які передбачали покарання за певні злочини проти особи, проти власності, проти князя.

Взагалі, ця галузь права має витік із трьох головних заповідей Мойсея: 1) не вбий, 2) не вкради, 3) не чужоложствуй. Вся історія уголовного права — тільки розвиток цих трьох заповідей та їх диференціація.

Радянська юридична доктрина виходить з того, що право є закон, а закон — є право. Це розуміння права було запозичено із Комуністичного маніфесту, у якому право визначалося без будь-яких аргументів і доказів як зведена в закон воля пануючого класу.

Отже, закон і є право. Оскільки законодавство є творінням держави, то особа має лише ті права і в тому обсязі, які дарує їй держава. Доктрина, як бачимо, дуже гарна і вигідна для тоталітарного режиму.

Насправді все не так.

По-перше, уже римські юристи відрізняли .Іиз — право, справедливість, правду від Бех — закону¹.

По-друге, право існує окремо, незалежно від закону, і воно є первинним суспільним феноменом, явищем, відносно закону, який є вторинним і вивідним від права.

¹ Див.: Бартошек Милан. Римское право. Понятий. Тернинні. Определения. - М., 1989. - С. 163, 178 - 183.

По-третє, закон не створює права. Цицерон доказав, що несправедливий закон не створює права¹. Поправимо стародавнього класика — ніякий закон не створює права. Право існує окремо, самостійно і незалежно від закону. Закон є лише державний акт, яким оформлюється (вдало чи не дуже, повністю чи не зовсім), закріплюється право. У законі право набуває лише державно-офіційну форму. Законодавець зовсім не є творцем права. Право є природним, сус->пільним явищем, яке виникає, утворюється суспільним життям людей і лише в умовах суспільного життя. Оскільки людина може народитися, розвинути лише в суспільстві людей, вона цілком є продуктом суспільного життя, то в цьому природному середовищі вона отримує, набуває всі свої права — право на життя, на здоров'я, на власність, на ім'я, на честь та гідність і всі такі інші права. Суспільність особи, таким чином, впливає із сутності суспільства, головною особливістю, змістом якого є суспільні відносини, стосунки між людьми.

Суспільні відносини, як спосіб існування людської спільноти, визначають усі сторони життя, спілкування, взаємодії людей. Головною ознакою суспільних відносин є обов'язковість вимог, які суспільство покладає на своїх членів, дозволяючи, забезпечуючи чи очікуючи від них певної поведінки². Можлива, дозволена чи забезпечена суспільством поведінка членів суспільства і є право. Дозволена чи забезпечена суспільством м о ж л и в і с т ь жити, користуватися благами суспільного життя (здоров'я, власність, честь та гідність і т. ін.) гарантується суспільною заборонаю всім іншим членам спільноти чинити перешкоди цьому користуванню, цим можливостям.

З цього треба зробити висновок, що право є суспільні відносини, які виникають, складаються, утворюються у суспільстві для забезпечення дозволеної, необхідної та очікуваної поведінки всіх і кожного члена суспільства³.

Див.: Цицерон. Диалоги. О государстве — о законах. — М., 1966. — С. 112-113. Відомий теоретик філософії права Б. О. Кістякський /1868 — 1920/ у 1906 р. писав: «Неотъемлемне права человеческой личности не создаются государством: напротив они по самому существу своему непосредственно присвоены личности». — Див.: Кистяковский Б.А. Государство и личность. — В кн.: Власть и право. Из истории русской правовой мысли. - М., 1990. - С. 151.

Детальніше про сутність суспільних відносин див.: Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. — М., 1980. — С. 110.

Зазначимо, що ґрунтовне визначення поняття права запропонували: О. Бандурка, О. Пушкін, Л. Зайцев. Право і держава — теоретичний аспект. — Право України, 1995. № 11. — С. 3 - 7; Петрова Л. Думки щодо підручника професора С. С. Алексєєва. Право України, 1995. № 2.- С. 34-48.

Отже, людина не народжується юридичне голою, а потім держава одягає її законами — правами. Вона набуває свої права заздалегідь до народження: право на життя, на ім'я, на громадянство, на спадщину, на власність та деякі інші.

Право на життя, наприклад, виникає у особи не тому, що у Кримінальному кодексі є ст. 93 та 94, які карають за позбавлення особи життя, а тому, що у суспільстві є, створені, діють відносини, якими забезпечується життя кожної особи, і суспільство вимагає від усіх своїх членів не перешкоджати, не руйнувати цих відносин, не позбавляти особу цього самого цінного блага. Мойсеева заповідь «не вбий» була, мабуть, першим актом, яким було оформлено це право.

Наведене дає підстави для визначення поняття уголовного права — *уголовне право є сукупність суспільних відносин, які дозволяють і забезпечують особі суспільну можливість жити, володіти, користуватися самими цінними благами суспільного життя і забороняють усім іншим членам суспільства шкодити та руйнувати ці можливості.*

Закон лише оформляє ці права особи та встановлює за порушення їх державні санкції, прагнучи додатково, своїми засобами забезпечити дотримання і функціонування цих суспільних відносин. Осередком права є не самі собою суспільні відносини як такі, а ті можливості певної, відповідної цим відносинам, суспільне значущої поведінки особи і сама суспільна поведінка особи, яка дозволяється і забезпечується суспільними відносинами — **м о ж л и в і с т ь** вільно жити, бути власником, мати особисту безпеку і т. ін.

Такі можливості певної поведінки і сама поведінка особи забезпечувалась уже тоді, коли закону ще не існувало, а також і тоді, коли уголовного закону ще не знали. У Руській Правді Ярослава Мудрого на першому місці стояли статті, які закріплювали ці права особи (ст. 3 — 5) і карали головництво (вбивство), як один із перших і небезпечних злочинів.

У Зведенні законів 1743 р., укладеного українськими законодавцями, визначалось: «Право єсть наставление, которое ведет ко всякой правости, а отводит от неправости, дабы, чрез такое наставление и исполнение оногo, предрозость злых людей, воспящаема, а между добрыми невинность в безопасности содерживана была» (артикул I главы УП)¹.

Отже, не воля пануючого класу, а «воспящение предрозости злых людей» і «содержание в безопасности невинных» є сутністю права, правом. Як бачимо і у цьому визначенні

Див.: Кистаковский А.Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. - К. 1879. - С. 179.

права його осередком є можливість певної дозволеної і забезпеченої суспільством поведінки («содержание в безопасности невинных») і заборонення поведінки, яка шкодить, руйнує можливість дозволеної, або очікуваної поведінки («воспятие дерзости злых людей»).

Таким чином, визначене поняття права взагалі і уголовного в тому числі ставить важливі практичні завдання. Першим з них треба визнати необхідну відповідність закону праву, відповідність *Iex — ius*. Для цього головною засадою, провідною концепцією уголовного законодавства повинна стати його **п р а в н і с т ь**: кожен уголовно-законодавчий акт повинен бути правовим, повинен відповідати уголовному праву¹.

Якщо з цього боку подивитися на чинний Кримінальний кодекс України, то треба визнати, що неправовим є законоположення, яке припускає кримінальну відповідальність молодих людей, що вступили у шлюб до настання встановленого законом шлюбного віку, оскільки цим порушується природне право кожної людини на шлюб. Встановлений при цьому законом вік є вторинним відносно до цього права, а тому такий закон є неправовим, бо він руйнує природне право людини.

Неправовим є і закон, яким встановлюється відповідальність за заподіяння шкоди злочинцеві при відсічі його нападу (ст.97 і ст.104 КК), оскільки право на необхідну оборону є природним правом кожної людини, що і проголошує ч.1 ст.15 КК.

Такими ж незаконними є положення закону про відповідальність за перехід кордону (ст.75 КК), за торгівлю (ст.154 КК), за давання хабара (ст.170 КК), за приховування злочинів, вчинених близькими родичами (ст.186 КК) та недонесення про такі злочини (ст.187 КК), за самовільне будівництво житла (ч.2 ст. 199 КК), за лікарювання (ст.226 КК) та деякі інші.

Правовим можна визнати таке уголовне законодавство, яке побудоване на концепціях пріоритету, зверхності загально-людських цінностей, зверхності особи над усіма соціальними, громадськими та державними інституціями². Не можна визнати правовим уголовне законодавство, яке в першу чергу і головним чином охороняє державу та її інтереси, вважає більш цінним державне майно, ніж життя людини (санкція ст.86¹ КК, що передбачає покарання за викрадання державного майна, більш сувора, ніж санкція ст.94 КК, що передбачає покарання за навмисне вбивство).

¹ Див.: Коржанский Н.И. Очерки теории уголовного права. — Волгоград, 1992. - С. 7 - 10.

Див.: Коржанский М. Про концепції нового кримінального законодавства України. — Юридичний вісник України, 1995. № 21, № 22.

Не була правовою і Конституція України 1978 р., яка у главі б «Основні права, свободи і обов'язки громадян України» (ст.36 — 67) навіть не проголошувала права громадян України на власність. Тим часом право власності є одним із головних прав особи. Демократія, цивілізація — це перш за все культ власності. По-перше, тому, що власність — це результат праці, таланту, обдарування. По-друге, тому, що власність — це підґрунтя економічної свободи, матеріальної заможності, підстава всіх інших соціальних свобод: без власності немає особи, є колгоспник, кріпак. Все інше є обман, брехня. Тому суспільство, держава, повинні культивувати, пропагувати і забезпечувати культ власності, поваги і святості до чужої праці — власності, а уголовне законодавство належним чином її охороняти.

З р о б и м о в и с н о в о к . Право взагалі і уголовне в тому числі не встановлюється законом, а є природою і суспільством дана можлива, дозволена і забезпечувана поведінка особи, тобто можливість жити, володіти, користуватися благами життя, можливість мати особисту безпеку і встановлена забороненість усім іншим членам спільноти чинити особі у цьому перешкоди, руйнувати ці можливості. Закон не створює право¹, право є природою в створювані умови і передумови існування і розвитку особи у середовищі суспільства. Як добро і зло, як правда і кривда, так само право і безправність існують не завдяки чиємусь рішенням, чи думці, а від природи, природою вони дані, і виводяться, створюються не думкою про них, а самою своєю прородною сутністю.

Отже, право — не витвір людей, а природна сутність суспільного життя, право надається кожній особі самою природою, право кожна особа отримує від природи за самою своєю сутністю, оскільки особи без цієї сутності немає, і така особа неможлива. Сутність людської особи у тому і полягає, що природно їй притаманні можливості жити, володіти, користуватися благами життя. Інше припущення явно призводить до абсурду. Ці можливості особи припускають і вимагають від усіх членів суспільства забезпечення їх реалізації, недоторканості.

Уголовний закон лише оформлює, закріплює у писаній, державній формі природне уголовне право кожної особи — право забезпечення цілості, недоторканості голови.

Цікаві і ґрунтовні думки на походження права висловив Цицерон: «... Руководствуясь природой, отличают не только право от бесправия, но и вообще все честное от всего позорного... Думать, что все основано на мнении, а не на природе, свойственно безумцу... Если бы права устанавливались повелениями народов, решениями первенствующих людей, приговорами Судей, го существовало бы право разбойничества, право прелюбодействовать, право предъявлять подложные завещания...». — Див.: Цицерон. Аналогии. - С.102 - 103.

Сучасне уголовне законодавство України — досить розвинута система юридичних норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину.

Уголовне законодавство як сукупність правових норм встановлює:

- а) які порушення закону визнаються злочинами;
- б) які покарання призначаються за їх вчинення;
- в) що є підставою уголовног відповідальності;
- г) умови, підстави та порядок призначення покарання;
- д) умови, підстави та порядок звільнення від покарання.

Таким чином, уголовний закон — це сукупність (система) юридичних норм, встановлених Вищим органом законодавчої влади України з метою боротьби зі злочинністю та визначаючих, які порушення Законів України визнаються злочинами і які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Особливості уголовного права, як галузі права України, полягають у тому, що:

1) уголовно правові норми (уголовні закони) можуть бути прийняті, встановлені лише Вищим Органом Законодавчої влади України;

2) тільки уголовне законодавство визначає — що є злочин і які правопорушення визнаються злочинами та які покарання призначаються за їх вчинення;

3) тільки уголовний закон визначає міру, види та межі покарання за злочин;

4) тільки уголовний закон визнає умови, підстави та порядок звільнення від покарання;

5) уголовний закон — головне знаряддя боротьби зі злочинами.

Уголовне право — це сукупність норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають із факту вчинення злочину. Із цього факту виникають особливі суспільні відносини, які регулюються нормами уголовного права, і називаються уголовними правовідносинами.

, *Суб'єктами* уголовного правовідношення є — з одного боку — держава в особі її органів правосуддя, а з іншого — особа, що вчинила злочин.

Змістом такого правовідношення є права та обов'язок органів правосуддя притягти винну у вчиненні злочину особу до уголовної відповідальності та призначити їй відповідне покарання, і обов'язок винної особи дати відповідь за свою злочинну поведінку, а також відбути призначенелй за злочин покарання і всі його негативні юридичні наслідки.

Регулюються уголовні правовідносини нормами уголовного права, застосуванням органами правосуддя їх вимог до злочинців і тільки у зв'язку з вчиненням злочину.

На відміну від інших галузей права (цивільного, адміністративного, процесуального) уголовне право регулює суспільні відносини, що виникають із факту вчинення злочину в будь-якій сфері суспільного життя:

- а) цивільний позов в уголовній справі,
- б) адміністративна преюдиція в багатьох складах злочину,
- в) всі інші сфери.

Право взагалі, уголовне у тому числі, є інструмент суспільного регулювання. Воно придатне лише для регулювання суспільних відносин. Ні для чого іншого право не придатне. Ніякі інші завдання право вирішувати не може, і тому ніякі інші суспільні завдання ставити перед ним не має сенсу. Як неможливо, наприклад, сокирою пришити гудзик, так і уголовно-правовими засобами неможливо вирішувати, наприклад, завдання випуску на товарний ринок доброякісної продукції (ст. 147 КК) чи завдання заборони вживання одурманюючих засобів (ст.208² КК), або вирощування (на Україні!!!) опійного маку і конопель (ст.229⁹ КК).

Навіть у сфері регулювання суспільних відносин дія права має чіткі і певні обмеження. Такі обмеження випливають із самої сутності права (його властивостей), дія якого суспільне корисна, доцільна, допустима лише до цієї межі. За цією межею право перетворюється в свою протилежність — неправу, кривду. Всіляка і будь-яка система права — це більш чи менш чітко окреслена система обмежень (кордонів), які закріплюються в нормах, інститутах, поняттях, визначеннях. Давність, вік, вина, злочин, співучасть, покарання — все має (повинно мати!) чітко окреслені межі, без яких немає права. З цього боку уголовне право є певно і чітко визначена законом система обмежень всіх понять, термінів і категорій, які стосуються злочину і покарання за нього.

2. ЗАВДАННЯ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Відповідно до системи суспільних відносин, які захищає та регулює уголовне право, завданням уголовного права є: О захист особи — її життя, здоров'я, майна, прав та законних інтересів;

- 2) захист об'єднань громадян України — колективів, товариств, кооперативів, акціонерних та інших об'єднань;
- 3) захист держави та її органів;

4) захист конституційного ладу України, її екологічної та політичної системи, територіальної цілісності і т. ін.

Виконуються ці завдання засобами: а) *переконання*, б) *громадського впливу*, в) *у головного покарання*.

Але головним засобом регулювання уголовно-правових відносин є визначення певних діянь злочинами та встановленням за їх вчинення відповідних покарань.

Уголовне покарання, таким чином, є засобом захисту суспільства від небезпечних для нього посягань на його інтереси, умови вільного існування.

Завдання уголовного права визначаються:

- 1) вибором об'єктів уголовно-правової охорони — державні законодавчі органи, виходячи з реальних обставин та умов стану й розвитку суспільства (економіки, політики, культури, взаємовідносин з іноземними державами і т. ін.), визнають потребу (необхідність) захисту певних суспільних відносин засобами уголовного закону і ставлять їх під уголовно-правову охорону, утворюючи певні уголовно-правові норми: наприклад, Законом України від 24 грудня 1993 року «Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави» посилає на уголовна відповідальність за посягання на територіальну цілісність України і внесені відповідні зміни до ст.62 КК України;
- 2) створення нових або додаткових уголовно-правових норм для охорони найбільш важливих суспільних відносин і визнання тим самим злочином посягання на ці відносини;
- 3) визначенням видів та розмірів покарань за окремі злочини, наприклад, Законом України від 24 грудня 1993 року покарання за масові безпорядки (ст.71 КК) посилено від десяти до п'ятнадцяти років позбавлення волі;
- 4) встановленням умов і порядку призначення покарання за злочини, а також умов і підстав звільнення від покарання та його юридичних наслідків. Так, в чинному Кримінальному кодексі України в ст.22 встановлена мета покарання, ст.39 КК визначає загальні засади призначення покарання, в ст.40 і 41 КК встановлені обставини, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність і які враховуються судом під час призначення покарання. В ст. 50 (ч.2) КК України встановлені підстави звільнення від покарання, в ст. 54 — підстави звільнення засудженої особи від відбування покарання і в ст.55 — від юридичних наслідків покарання.

Взагалі уголовний закон має двоєдине завдання:

- 1) захист особи, держави, суспільства від злочинних посягань;
- 2) боротьба зі злочинністю, зниження її та утримання на мінімально можливому рівні.

Всілякі балачки, міркування, пропозиції щодо знищення злочинності дуже наївні, вони мають витoki із нерозуміння суспільного життя людей, а їх автори або гарнодушні мрійники, або неосвічені люди.

Дуже влучно визначив суспільну істотність і суттєвість злочинності видатний російський криміналіст сенатор Микола Степанович Таганцев: «Оканчиваются кровавые войны, замиряются народы, но нет конца борьбе человечества с этим мелким, но непобедимым врагом, и не предвидится то время, когда карающая государственная власть перекует свои мечи в плуги и успокоится в мире»¹.

Отже, уголовне право має призначення захищати особу, суспільство, державу і боротися з оцим непереможним ворогом, який називається злочинністю.

Реально можливе завдання уголовного законодавства — знизити рівень злочинності і стримувати її на найменшому можливому (мінімальному) рівні. Знищити злочинність неможливо тому, що злочинність є плата суспільства за демократію. У свій час Сталін, Гітлер, Салазар досягли значних успіхів в боротьбі зі злочинністю. Але якою ціною? Мільйонами невинних жертв і перетворенням держави в злочинця. Хоча і їм до знищення злочинності було ще далеко. Мабуть, не можна знищити злочинності, не знищивши суспільства, не знищивши життя людей, бо завжди будуть існувати закони і завжди їх хтось буде порушувати.

3. СИСТЕМА УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ І НАУКИ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Системою законодавства називається упорядкованість його інститутів і норм за певним призначенням.

Чинне уголовне законодавство України (як і наука уголовного права України) розподіляється на дві взаємопов'язані частини — Загальну та Особливу. Загальну частину (ст. 1 — 55 КК) утворюють норми та інститути, які мають спільне для всього законодавства значення:

- а) для його розуміння, вивчення, з'ясування, тлумачення;
- б) для застосування.

Див.: Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. - Т.І. - С.-П., 1902.- С. 1.

У Загальній частині визначається що таке уголовний закон, злочин, вина, співучасть і всі інші інститути, які мають значення і необхідні для застосування всіх уголовно-правових норм.

Особлива частина містить вичерпний перелік усіх тих суспільне небезпечних посягань, які визначаються злочинами та які конкретно покарання призначаються за їх вчинення.

Чинне уголовне законодавство України повністю охоплено Кримінальним кодексом України¹.

Загальна частина КК систематизована таким чином'

Глава I. Загальні положення. Статті 1 — 3 .

Глава II. Межі чинності Кримінального кодексу. Статті 4–6.

Глава III. Про злочин. Статті 7 — 21.

Глава IV. Про покарання. Статті 22 — 38.

Глава V. Про призначення покарання і звільнення від покарання Статті 39 — 55.

Система курсу уголовного права як навчальної дисципліни має таку упорядкованість: Глава 1. Уголовний Закон України. Глава 2. Поняття злочину. Глава 3. Уголовна відповідальність, склад злочину як її підстава. Глава 4. Склад злочину. Глава 5. Об'єкт і предмет злочину. Глава 6. Об'єктивна сторона злочину. Глава 7. Суб'єктивна сторона злочину. Глава 8. Суб'єкт злочину. Глава 9. Обставини, що виключають злочинність діяння. Глава 10. Стадії вчинення злочину. Глава 11. Співучасть у злочині. Глава 12. Множина злочинів. Глава 13. Покарання за злочин. Глава 14. Система і види покарань. Глава 15. Призначення покарань. Глава 16. Умовне засудження. Глава 17. Звільнення від покарання.

4. ПРЕДМЕТ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ І НАУКИ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Предметом уголовного законодавства є злочинність.

Уголовне законодавство має призначення:

- 1) визнавати злочини, визначати їх особливості, ознаки;
- 2) карати осіб, що вчинили злочини;
- 3) регулювати всі суспільні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину і необхідністю боротьби з ними.

Таким чином, предметом уголовного законодавства є злочинність і боротьба з нею.

Іншим є предмет науки уголовного права. **Наука уголовного права вивчає і досліджує:**

¹ Прийнятий Верховною Радою Української РСР 28 грудня 1960 р. і введений в дію з 1 квітня 1961р. - Відомості Верховної Ради УРСР, 1961. — № 2, ст.14.

- 1) історію розвитку уголовного законодавства;
- 2) витоки уголовного законодавства;
- 3) чинне у головне законодавство;
- 4) практику застосування уголовного законодавства та боротьби зі злочинністю, а також засоби підвищення ефективності боротьби зі злочинністю і вдосконалення уголовного законодавства;
- 5) уголовное законодавство іноземних держав;

Наука уголовного права має завдання:

- 1) вивчати чинне уголовное законодавство України;
- 2) вносити пропозиції щодо його вдосконалення;
- 3) давати соціальні обґрунтування нових законодавчих актів;
- 4) готувати фахівців — працівників органів правосуддя та всіх інших, які застосовують уголовний закон;
- 5) вивчати практику застосування уголовного законодавства і вносити пропозиції щодо її вдосконалення та підвищення ефективності;
- 6) давати доктринальне тлумачення уголовного законодавства, готувати підручники, посібники та інші видання для поширення уголовно-правових знань.

5. ПРИНЦИПИ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Право взагалі та його окремі галузі виникають, утворюються із потреби суспільної регламентації, регулювання відповідних суспільних відносин. Всіляка правова регламентація має декілька рівнів.

Уголовно-правова регламентація має, принаймні, три рівні:

- 1) *нормативний, на якому діють, застосовуються, використовуються певні уголовно-правові норми (переважно норми Особливої частини КК);*
- 2) *узагальнений, на якому діють, реалізуються положення Загальної частини КК;*
- 3) *принциповий — це дія, реалізація принципів, загальних засад уголовного права.*

Найважливішими для виконання завдань уголовного законодавства є дія, реалізація принципів. Недоліки та хиби правосуддя, особливо у сфері боротьби зі злочинністю, і найбільш значні та шкідливі наслідки їх, виявляються якраз там і тоді, де і коли порушуються принципи.

Наслідки порушень принципів уголовного права настільки тяжкі та незворотні, що від права мало що залишається. Досить

згадати масові репресії 30-х — 50-х років, щоб переконатися в цьому. Ці ж наслідки привели до деградації органів влади та управління в 80-х роках, до вибуху злочинності в 90-х роках.

Проте у нас не вироблено навіть досить задовільних уявлень про принципи уголовного права. Ті положення, які називаються в уголовно-правовій літературі принципами, в дійсності принципами права не можуть бути визнаними. Демократизм, законність, гуманність і справедливість це не тільки не принципи права, а взагалі найбільш поширені суспільно-філософські категорії. До права вони мають таке ж відношення, як і до економіки, політики та всіх інших сфер суспільного співжиття.

Ніякого практичного значення для правової дійсності вони не мають, не можуть мати якого-небудь практичного застосування чи використання, реалізації. Ніхто і ніде не може вимагати їх конкретного виконання, і ніхто не може бути відповідальним за їх порушення.

Таким чином, ці загально-суспільні (чи філософські) категорії не можуть бути принципами права, а ще більше — однієї галузі права — права уголовного.

Рівність громадян перед законом теж не притаманна лише уголовному праву.

Принципами уголовного права можуть бути визнані загальні і найбільш важливі положення (засади) уголовно-правового регулювання, в яких визначаються основні завдання уголовного законодавства, стратегія і практика уголовної політики держави, головні засоби та шляхи її реалізації, безпосередньо передбачені законом або прямо із нього витікаючі, які мають конкретну практичну дію.

Такими є:

1. *Принцип законодавчого визначення злочину* (пийіит сгітеп зіпе Іеşe — немає злочину, не передбаченого Законом). Це одне із найважливіших загальних положень (принципів) уголовного права. Воно визначається в ст. 1,3 та 7 КК України. Разом з тим воно має і конкретну практичну дію — перед кожним правозастосовником можна поставити питання про його застосування чи незастосування. Кожний громадянин, притягнутий до уголовної відповідальності, може вимагати дотримання цього положення, реалізації такого принципу. На будь-якому рівні правосуддя, на будь-якій стадії уголовного процесу завжди можна перевірити його виконання, дотримання.

Реалізація цього принципу не залишає місця для аналогії уголовного закону. Проте на практиці його не завжди до-

гримуються. Наприклад, Пленум Верховного суду України в п.10 постанови від 2 березня 1973 р. «Про судову практику в справах про обман покупців» визнав відповідальними за ст. 155 КК України також і колгоспників, які за дорученням колгоспу або іншої кооперативної організації продають колгоспну продукцію і при цьому обмірюють, обважують чи обраховують покупців¹ і, незважаючи на те, що в ст.155 КК прямо вказані підприємства, робітники яких можуть відповідати за ст.155 КК Такими названі підприємства торгівлі та громадського харчування. Безсумнівно, що колгосп до них не належить. Отже, маємо реальну аналогію уголовного закону за ознаками суб'єкта злочину.

2. *Принцип особистої відповідальності* — це принцип власне уголовно-правовий. Він не характерний для інших галузей права, де можлива відповідальність і за дії інших осіб (наприклад, в цивільному праві — власників витоків підвищеної небезпеки, батьків за шкоду, заподіяну їх дітьми і т. ін.) У головна відповідальність можлива лише за власні дії (бездіяльність) Ніхто не може бути притягнутий до уголовної відповідальності за злочин, вчинений іншою особою- Цей принцип безпосередньо витікає із змісту ст.3 КК' «Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає особа, винна у вчиненні злочину...»

3' *Принцип винної відповідальності.* Уголовна відповідальність настає тільки при наявності вини, тобто лише в таких випадках, коли заподіяна шкода, вчинений злочин були заподіяні навмисно чи необережно (ст.3 КК).

Невинно заподіяна шкода (сазиз), незалежно від її тяжкості, злочином не визнається і уголовної відповідальності не тягне. Цей принцип ґрунтується на тих психологічних підставах, що центральним і головним у злочині є лиха воля діючого суб'єкта. Невинно заподіяна шкода характеризується якраз повною відсутністю волі, що виключає відповідальність за таку шкоду.

На принципі винної відповідальності ґрунтується презумпція невинності — всяка особа вважається невинною, доки її вина не буде встановлена і доведена згідно з законом.

4. *Принцип суб'єктивної осудності.* Уголовна відповідальність ґрунтується лише на суб'єктивній осудності. Об'єктивна осудність відхиляється, оскільки вона не враховує, не припускає участі в діях свідомості та волі.

Крім вини, як підґрунтя суб'єктивної сторони злочину, уголовна відповідальність припускає, вимагає усвідомлю-

Див/. Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. - К. 1995. С.144.

вання винною особою всіх ознак складу злочину. Тому саме осудними можуть бути лише ті ознаки складу злочину, які усвідомлювались винним або які він міг усвідомлювати. Такими є, наприклад, ознаки таємного та відкритого викрадання чужого майна (ст. 81, 82, 140 та 141 КК), неповнолітність потерпілої від зґвалтування (ч.3 ст.117 КК), стан вагітності при вбивстві (п. «д» ст.93 КК) і т. ін.

Навпаки, фактично наявні ознаки злочину, які винним не усвідомлювались, осудності не підлягають. Найбільш Ієреконливо принцип суб'єктивної осудності діє при *ексцесі виконавиці*. Співучасники не підлягають відповідальності за ті дії виконавця, які не охоплювалися їх умислом.

Так само і за шкоду, заподіяну в стані уявної оборони, відповідальність виключається, якщо особа, що її заподіяла, сумлінно помилялася щодо дійсності нападу¹.

5. *Принцип повної відповідальності (повноти осудності)*. Цей принцип знаходить свою дію в багатьох положеннях уголовного законодавства та практики його застосування. Суть його полягає в тому, що особі, притягнутій до уголовної відповідальності мають бути поставлені в провину всі ті злочини, які вона скоїла і за які вона не була притягнута до відповідальності. Практично даний принцип реалізується в сукупності (множині) злочинів.

Повнота осудності означає вимогу поставити в провину особі все скоєне нею, незалежно від того, якою кількістю уголовно-правових норм воно все передбачено. Ніяких меж чи обмежень така вимога не має, незалежно від того, утворює воно реальну чи ідеальну сукупність злочинів. В рішеннях вищих судових органів будь-яка неповнота осудності визнається безумовною підставою для звернення уголовної справи на додаткове слідство.

На дію принципу повноти осудності не впливає ні тяжкість, ні однорідність чи різнорідність або інші властивості чи особливості вчинених злочинів. Наприклад, при умисному вбивстві, яке має ознаки декількох пунктів ст.93 КК, всі вони мають бути поставлені в провину винному. Якщо при скоєнні вбивства винний вчинив також хуліганські дії, то і вони повинні бути поставлені йому до вини².

¹ Див.: п.9 постанови Пленуму Верховного суду України від 28 червня 1991р. «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань». — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К. 1995.— С. 29.

² Див.: п.9 постанови Пленуму Верховного суду України від 1 квітня 1994 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини». — Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. — К. 1995. — С. 89.

б. *Принцип переваги пом'якшуючих відповідальність обставин.* При конкуренції обтяжуючих та пом'якшуючих відповідальність обставин перевагу мають пом'якшуючі обставини вчинення злочину.

Так, наприклад, при вчиненні навмисного вбивства з особливою жорстокістю перебуваючої в стані вагітності жінки (обтяжуючі обставини п. п. «д» і «є» ст.93 КК), але в стані фізіологічного афекту (пом'якшуюча обставина ст.95 КК), скоєне кваліфікується лише за ст.95 КК.

При конкуренції пом'якшуючих та ще більш пом'якшуючих обставин перевагу мають ці ще більш пом'якшуючі обставини. Тому вбивство, вчинене в стані фізіологічного афекту (пом'якшуюча обставина — ст.95 КК), але з мотиву захисту, тобто в стані необхідної оборони (іще більш пом'якшуюча обставина — ст.97 КК), кваліфікується лише за ст.97 КК¹.

Принцип переваги пом'якшуючих обставин має важливе практичне значення. Він дає можливість вишикувати низку уголовно-правових норм та створити загальне правило їх кваліфікації. Так усі норми, які передбачають відповідальність за вбивство, можна вишикувати в таку низку: ст.94, 93, 95, 97 КК.

Правило: *при конкуренції поруч розташованих норм застосовується остання.*

А всі норми про відповідальність публічних посадових осіб можуть утворити таку низку: ст. 165, 168, 172, 167, 135, 2152 КК.

7. *Принцип більшої караності групового злочину.* За невеликим винятком (ст. 56, 58, 60, 80, 94, 101, 206 КК) всі або переважна більшість правових норм про відповідальність за навмисні злочини містять кваліфікуючу ознаку — вчинення його групою осіб або організованою групою.

Крім того, п.2 ст.41 КК визнає вчинення злочину організованою групою обставиною, яка обтяжує відповідальність винної особи.

Принцип більшої караності групового злочину ґрунтується на особливостях спільної злочинної діяльності, яка забезпечує більшу ефективність цієї діяльності, більшу латентність, меншу безпеку для злочинців бути викритими та покараними.

Див.: п. 10 постанови Пленуму Верховного суду України від 28 червня 1991 р. «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільне небезпечних посягань». — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К. 1995. — С. 29.

Можна з приводу цього зробити такий висновок — чим більша злочинна група та чим міцніше вона організована, тим більшої кари вона заслуговує.

Вершиною організованої злочинної групи треба визнавати таку групу, яка має всі ознаки **організації**, а саме:

- 1) керівника (керівний орган);
- 2) організаційну структуру (підрозділи, відділи, помічники, виконавці, охоронці і т. ін.);
- 3) статут (письмовий чи усний), де визначені завдання, мета, напрямки діяльності, строки, підпорядкованість, правила поведінки, покарання;
- 4) стосунки, взаємовідносини з іншими організаціями, владою;
- 5) матеріальну базу (приміщення, зв'язки, транспорт, кошти, зброя, друк).

8. *Принцип повного відшкодування заподіяної злочином шкоди.* Цей принцип в чинному уголовному законодавстві відсутній. Немає навіть норм, з яких його можна було б витягти. Але цей принцип витікає із загальних принципів права і підстав гуртожитку, які вимагають захисту права, поновлення порушеного права, задовільнення потерпілого від злочину. Такі вимоги витікають із завдання уголовного законодавства охороняти особу, її законні права та інтереси (ст.1 КК).

Відсутність відповідних норм в чинному Уголовному законодавстві України можна пояснити його головною концепцією — карати злочинця. Концепції захисту, особливо прав, свобод та інтересів особи (потерпілого), наш закон не знає. Про потерпілого в уголовному законі немає і згадки, і зовсім мало — про захист громадянина від злочину.

Відсутність в уголовному законі спеціальних норм про захист і відновлення порушених прав потерпілого, про повне відшкодування заподіяної злочином шкоди поряд з дуже вигідною для злочинця системою стягнення, яка звільняє злочинця від обов'язку сплатити всі витрати на провадження пошуку, слідства, суду та виконання вироку, з урахуванням великої латентності злочинів, невеликих відсотків викриття злочинів — все це робить злочинну діяльність дуже вигідною, занадто прибутковою.

Принцип повного відшкодування заподіяної злочином шкоди є здійсненням, частковою реалізацією нової концепції уголовного закону — концепції захисту, заміни караючої функції уголовного закону функцією захисту, функцією поновлення порушених прав, інтересів особи.

Кара за злочин може і повинна бути лише засобом захисту, а не тільки покарання, як це витікає із змісту ст.22 КК. Карати — щоб захистити, а не карати — щоб покарати. Принцип повного відшкодування заподіяної злочином шкоди найбільшою мірою відповідає правовому законодавству, законодавству правового суспільства. Норма, в якій містився б цей принцип, могла б мати таку редакцію: «Незалежно від міри та виду призначеного судом покарання, особа, що заподіяла злочином шкоду, зобов'язана відшкодувати заподіяну цим злочином шкоду в повному обсязі, а також всі витрати на проведення дізнання, слідства та суду».

9. *Принцип відповідності (співрозмірності) покарання тяжкості вчиненого злочину.* Важливий, але дуже не вдосконалений принцип нашого законодавства. Він без сумніву витікає із багатьох суспільних інститутів, моральності та громадських почуттів. Але для його реалізації чинне законодавство не здатне. Для того, щоб співрозмірити покарання і тяжкість вчиненого злочину, необхідні відповідні мірки відрахунків, міри, маштаби. Такою мірою могла б бути санкція відповідної норми. Але санкції чинного законодавства — дуже слабка його частина.

В чинному уголовному законодавстві України санкції багатьох норм визначені дуже свавільно, як і межі окремих видів покарання. В більшості випадків зовсім незрозуміле — що лежить в основі такої санкції? Чому вона визначена саме в таких межах? Загальна вказівка на суспільну небезпечність злочину, за який ця санкція встановлена, не допомагає з'ясувати суть питання.

В санкціях чинного уголовного закону принцип співрозмірності покарання тяжкості вчиненого злочину не відбивається. Наприклад, санкція ч.2 ст.229² КК така ж, як і санкція ч.2 ст.101 КК, хоча в першому випадку мова йде про кілька грамів наркотичних речовин, в другому — про загублене здоров'я людини; а санкції статей 86' та ст.94 КК зовсім однакові — до п'ятнадцяти років позбавлення волі, хоча в першому випадку мова йде про викрадання державного майна, а в другому — про навмисне вбивство, про позбавлення життя.

Таким чином, старовинна міра «око за око, зуб за зуб» викинута, а нова, сучасна — не створена, без чого уголовне правосуддя нагадує аптеку без ваги та тирів. Якраз тому і неможливо ні доказати, ні спростувати м'якість чи суровість покарання.

10. *Принцип економії уголовної репресії.* Принцип економії уголовно-правової репресії — це практичне визначення оптимальної, найбільш відповідної рівню економічного

та культурного розвитку суспільства, межі, відокремлюючої злочин від незлочинного, межі між криміналізацією та декриміналізацією злочинів. Питання про те, що визнавати злочином, які вчинки віднести до злочинів, а які до інших правопорушень, які обґрунтування мають уголовно-правові заборонення, — дуже суспільне важливе.

Треба зазначити, що вирішується воно у нас дуже незадовільно.

Наш законодавець, перебільшуючи можливості уголовного законодавства, визнає злочинами:

1. Дрібні правопорушення (ст.147² КК — недбале зберігання плугів та борін (с.-г. — техніки), 147³ КК — зерна; 149 КК — виготовлення спиртних напоїв; 155³ КК — порушення правил торгівлі; 199 КК — самовільне будівництво; 208 КК — доведення неповнолітнього до пияцтва посадовою особою і такі інші), які завідомо не досягають суспільної небезпечності злочину.
2. Господарські дії (ст.147 КК — випуск недоброякісної продукції), які не піддаються уголовно-правовому регулюванню.
3. Суспільно-корисливі дії, або діяльності, які ніколи, ніде і ні при будь-яких умовах не можуть бути суспільно небезпечними чи, принаймні, шкідливими (**торгівля** — ст.155⁶ КК — незаконна торговельна діяльність; **лікування** — ст.226 КК — незаконне лікарювання; **навчання** — ст.224¹ КК - незаконне навчання карате).

По-перше, закон, який визнає суспільно нешкідливі дії злочинами, сам перестає бути законним.

По-друге, зайва перевантаженість уголовного закону призводить до загальної суспільної розбещеності — виконавці не спроможні забезпечити його виконання опускають руки, а громадяни — оглядом його суцільного порушення.

Уголовний закон — це стратегічна зброя держави і застосовувати її треба лише у випадках крайньої необхідності, коли інші засоби правової регламентації чи захисту недостатні, малоефективні.

Декриміналізація дрібного хуліганства, дрібного викрадення державного майна та деяких інших незначних правопорушень яскраво свідчить — нічого істотного в суспільстві та його житті не перемінилося, не сталося. Отже, і да- ; лі треба продовжити цю роботу — викинути із Уголовного кодексу всі статті про дрібні правопорушення та інші вчинки, які не досягають суспільної небезпечності злочину.

Такими є принципи чинного та недалекого майбутнього уголовного законодавства України.

Такими їх треба визначити і законодавчо в майбутньому Кодексі нашої держави, як самий високий рівень уголовно-правового регулювання суспільних відносин, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину.

Отже, принципами уголовного права визнаються найбільш визначні, головні положення (засади) уголовного законодавства, які встановлені законом чи безпосередньо із нього витікають, і які мають пряму дію, пряму регулятивну функцію.

Особлива важливість принципів уголовного права робить доцільним їх законодавче визначення в одній із перших статей уголовного закону.

Законодавство до теми:

1. Статті 1 — 3 Кримінального кодексу України.
- 2, Проект Кримінального кодексу України (ст.1 — 3),

Література:

- і. Відповідні теми курсів, підручників, посібників.
2. *Смирнов В.Г.* Функции советского уголовного права. - ЛГУ, 1965. - С. 188.
3. *Бажанов М.И.* Уголовное право Украины. — Днепропетровск, 1992. — 168 с.
4. *Коржанский Н.И.* Очерки теории уголовного права. - Волгоград, 1992. - 92 с.
5. *Коржанський М.* Про принципи уголовного права України. — Право України, 1995. — № 11. — с.69.

Т е м а 2

**УГОЛОВНИЙ
ЗАКОН УКРАЇНИ**

1. ПОНЯТТЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ

Уголовний закон — це акт вищого органу державної влади, який визначає підстави уголовної відповідальності, визнає правопорушення злочинами і встановлює міри покарання за їх вчинення.

В Уголовному законі України відбивається воля українського народу (повинна відбиватися), і він покликаний охороняти від злочинних посягань особу, суспільний лад України, його політичну і економічну системи, власність і весь правопорядок.

Суспільне значення уголовного закону полягає у наступному:

1. Єдиний витік уголовного права, тільки уголовний закон встановлює уголовно-правові норми. Ніякі інші юридичні акти не можуть бути витокami уголовного права, не можуть містити уголовно-правових норм: лише уголовний закон визначає злочинність і караність суспільно небезпечного діяння.
2. Лише уголовним законом встановлюються підстави уголовної відповідальності, визначаються діяння, які визнаються злочинами, та міри покарання, що можуть бути застосованими до осіб, які вчинили злочини. Отже, лише уголовний закон є юридичною базою боротьби із злочинністю.
3. Лише уголовний закон встановлює умови і порядок притягнення та звільнення від покарання.
4. В уголовному законі знаходиться вияв уголовно-правової політики держави, вимоги суспільства щодо боротьби із злочинністю.

Вирішальне значення уголовного закону в тому, що він є засіб надійного захисту умов суспільного співжиття, умов безпечного існування суспільства і законодавча база боротьби із злочинністю і дотримання при цьому закону.

Для цього в уголовному законі насамперед встановлюються підстави уголовної відповідальності (ст.3). Згідно з ст.3 України підставою уголовної відповідальності є наявність складу певного злочину в діях особи. Це значить, що особа може бути притягнутою до уголовної відповідальності лише то,

коли в її діях є склад злочину, передбаченого уголовним законом. Якби інші дії не були вчинені особою, але якби вони уголовним законом не передбачені, не визнані законом як злочин, вона не повинна відповідати перед уголовним правосуддям. Ці положення демократичного, цивілізованого уголовного законодавства рішуче відхиляють *аналогію* уголовного закону.

Аналогія — це застосування уголовного закону до тих діянь, які безпосередньо законом не передбачені.

Вперше аналогія уголовного закону була введена КК УРСР 1922 року. В ст 10 цього Кодексу визначалось: «У випадку відсутності в КК прямих вказівок на окремі види злочинів, покарання чи міри соціального захисту застосовуються відповідно до статей КК, які передбачають найбільш подібні по важливості і роду злочини».

Застосування уголовного закону за аналогією передбачали і Головні засади 1924 року (ст.3) і КК УРСР 1927 р. (ст 16)

Згідно з цими нормами уголовного законодавства аналогія застосовувалась:

! *Відносно суспільне» небезпечних Віянь.*

1. *Діянь, ^головним законом не передбачених.*

3. *Застосуванню підлягали ті норми уголовного закону, які передбачали відповідальність за подібні злочини (мали подібні об'єктивні ознаки).*

4 *Аналогія не застосовувалась, якщо злочин був необережним, або якщо для складу злочину закон вимагав особливих ознак суб'єкта злочину (тобто аналогія не застосовувалась за суб'єктивними ознаками злочину).*

Деяка позитивна роль аналогії була перекреслена масовими і дуже грубими порушеннями закону, свавіллям, що призвело до мільйонних репресій невинних людей.

Відмова від аналогії була здійснена в Основах 1958 року. В ст.3 Основ значилось:

«Уголовній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, яка вчинила передбачене уголовним законом суспільне небезпечне діяння».

Це важливе положення закріплено в ч.І ст.3' КК України. Таким чином, в законодавстві України було встановлено принципі тПит сгітеп зіпе леґе (немає злочину, не встановленого законом).

В багатьох випадках терміни «право» і «закон» вживаються як синоніми. Але насправді ними позначаються дуже різні речі. Закон, як ми вже зазначили, — це нормативний акт вищого органу державної влади, спрямований на регулювання тих чи інших суспільних відносин.

Право — категорія більш змістовна. Право — це перш за все юридична свідомість певного суспільства (принаймні переважної більшості його членів), розуміння та уява про справедливість, почуття суспільної і особистої безпеки. Поняття права охоплює також певною мірою і чинне законодавство та практику його застосування. Нарешті, право є також навчальна дисципліна навчальних закладів, які готують фахівців — правознавців. В підґрунті закону завжди лежить право, але не всякий закон є правовим. Правовим є закон, який повністю і в усьому співпадає з правом і не суперечить йому.

Закон повинен ґрунтуватися на головних, концептуальних засадах права. Правовій державі повинно бути притаманним і правове законодавство. А правовим може бути визнане лише таке законодавство, яке побудоване на засадах переважності загальнолюдських цінностей (волі особи, гуманізму, демократизму, справедливості), на *переважності особи над всіма іншими соціальними інституціями*. Тим часом радянське законодавство було побудоване за принципом: «державна — все, особа — ніщо». Перш за все законом охоронялись інтереси держави. Державне майно вважалось більш цінним благом, ніж життя людини. Так, санкція ст. 86¹ передбачала покарання за викрадення державного майна до смертної кари, тоді як за навмисне вбивство за ст. 94 КК покарання не перевищує 15 років позбавлення волі. Безправність громадянина, його правова незахищеність були характерною рисою радянського законодавства. Всезагальна Декларація прав людини 10 грудня 1948 р. Радянським Урядом навіть не була підписана. В радянській пресі цей самий видатний юридичний акт сучасності був надрукований лише в 1988 році — через сорок років після його прийняття ООН. Тому і не дивно, що в Конституції СРСР 1977 р., як і в Конституції СРСР 1936 р. право громадянина на життя навіть не проголошувалось, а значить, радянська держава нікому життя не гарантувала. Рецидиви цього маємо і сьогодні. В одному із проектів Кримінального кодексу України про життя особи, як об'єкта кримінально-правової охорони навіть не згадується¹.

Таке законодавство навряд чи можна назвати правовим.

Отже, нам ще передусє створити правове українське уголовне законодавство, як і правову незалежну Українську Державу.

¹ Див.: Іменем Закону, 1994. — 28 жовтня.

II. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Історія розвитку уголовного законодавства України дуже бідна, її майже немає.

Історію розвитку уголовного законодавства України треба починати з Руської Правди Ярослава Мудрого (1016 чи 1054 року) — першого законодавчого акту Київської Русі. Руська Правда заклала засади руського уголовного права. В Руській Правді були створені перші уголовно-правові норми про відповідальність за вбивство (ст.1, 3 — 6), за посягання на власність (ст.7 — 9, 29 — 35, 40 — 45), на честь і гідність особи (ст.18 — 28). Найбільш детальними були норми про відповідальність за татьбу (викрадання чужого майна). Стаття 40 Руської Правди передбачала заподіяння смерті злодієві, який був спійманий на місці злочину у клеті (комори), як собаці («во пса место»). Але пов'язаного злодія вбивати заборонялось («а уже будут людие связана видели, то платити в томь 12 гривен») Статті 23 — 28 Руської Правди свідчать, що наші пращури були дуже вразливими, дуже берегли і захищали свою честь і гідність. Навіть оголення меча без його застосування вважалось тяжкою образою і каралось продажею (грошовим штрафом в 1 гривну) (ст.24). Але удар мечом у відповідь на образу дією злочинцем не вважався і покаранню не підлягав (ст.25).

Треба зазначити, що статті Руської Правди були зачатковими, вони мало чим відрізнялись від цивільно-правових норм, всі вони передбачали покарання у вигляді штрафів — за вбивство, за пошкодження межевих знаків, за тілесні ушкодження, образу та інші злочини.

Але Руська Правда мала дуже важливе суспільне значення як перший кодифікований юридичний акт нашої держави.

Як Закон Руська Правда діяла до татарської навали (1240 р.) і мабуть і під час неї до 1363 року, коли татар із України прогнав литовський князь Ольгерд. Ольгерд оставив Україні її віру, її закони — церковні і цивільні. Усі судові звичаї і артикули зібрав він у одну книгу, писану українською мовою, і назвав її «Статутом князівства Литовського»¹.

На протязі кількох століть на Україні поруч зі Статутом Литовським застосовувались також Магдебурзьке право (Зерцяло Саксонське), польський законодавчий акт «Порядок» та багато власне українських звичаєвих правових норм.

Див.: Аркас Микола. Історія України-Русі. — К.: Вища шк. 1993. — С. 99. Орест Субтельний. Україна. Історія. - К. 1992. - С. 72.

Навіть і після угоди 1654 року, за якою Україна при Богдані Хмельницькому підкорилася московському цареві, Указом Олексія Михайловича було постановлено, щоб Малоросія управлялась і судилась за своїми стародавніми правилами і законами.

«И мы великий Государь велели им быти под нашею Ц. В. високою рукою, по прежним их правам и привилегиям, каковы им даны от королей польских и от великих князей Литовских, и тех их прав и вольностей не нарушати ничем не велели, и судится им велели от своих старшин по своим прежним правам»¹.

Але окремешність та незалежність України дуже не подобалась московським царям. Самим рішучим рушійником самостійності України став Петро I. Більш за все у світі він ненавидів вільну українську козацьку старшину. Знищення української незалежності Петро I почав саме з козацької старшини.

29 квітня 1722 р. Петро I надіслав гетьману Івану Скоропадському грізний указ, у якому малоросійська старшина звинувачувалась в неправосудді і утисках свого народу (який благодійник!) і простих козаків. «В судах генеральних творятся ради взятки и великих накладов многие неправды, от чего бедные козаки, кому больше наложит нечего, и с правдою обвинены бывают»².

Гетьман Скоропадський 2 травня 1722 р. надіслав Петрові I пояснення, в якому виправдовувався, що такі непорядки і неправосуддя в малоросійських судах в більшості не існують в дійсності, а є витвір злоби та ненависті. «Бели жалобы многими и приносятся Государю, то из непостоянства своего и упору плутовского делают».

Наступники Петра I продовжили справу руйнування української державності, нашої правової системи, знищення прав нашого народу. Указом Петра II від 28 серпня 1728 р. зазначалось, що в Малоросії діють Магдебурзькі та Саксонські статuti, які один з одним не погоджені, «отчего может происходить в судах помешательство». Було наказано перекласти права, за якими судиться малоросійський народ, на великоросійську мову і потім з'єднати їх в одне ціле³.

Для виконання цієї важливої законотворчої роботи було звелено створити відповідну комісію, «определить из тамошних, сколько персон пристойно, искусных и знающих людей, для свода из тех трех прав в едино».

Полное собрание Заколов. Т. — I, № 119, марта 29 дня 1654 г.

* Полное собрание Законов. Т. — VI, М» 3989.

* Полное собрание Законов. Т. — VII, № 5324.

До складу цієї комісії увійшли:

1. Обозний військовий Енеральний — *Яков Лизогуб*,
2. Хорунжий Енеральний — *Николай Ханенко*.
3. Полковник Лубенский — *Петро Апостол*.
4. Бунчуковъш Товариш; — *Семен Чуйкевич*.
5. Бунчуковий Товариш; — *Яков Огронович*.
6. Полковой Лубенский писарь — *Стефан Савицкий*.
7. Писарь Полковой Лубенский — *Семен Столповский*.
8. Сотник Полковой Прилуцкий — *Стефан Лукомский*.
9. Полку Стародубовского Сотник Мглинский — *Василий Лисаневич*.
10. Товариш войсковой — *Петр Ласкевич*.
11. Канцелярист войсковой — *Тимофей Закровиецкий*,
12. Иеромонах *Никифор* — Игумен монастыря Петропавловского Глуховского.
13. Игумен монастыря Троецкого Костянского Печеповского Иеромонах — *Товия*, епархии Черниговской.
14. Києво-Печерской ЛавриІ соборний старец, Иеромонах — *Варнава Старицкий*,
15. Епархии Киевской Протопоп Кролевецкий — *Федор Каленовский*.
16. Епархии Переяславской Намесник Бѣковський — *Стефан Древецкий*.
17. Судья Військовий Енеральний — *Йван Борозна*.

Комісія працювала на протязі п'ятнадцяти років і в 1743 році свою роботу закінчила.

Комісія звела до одного окремого самостійного законодавчого акту найбільш досконалі норми із кількох законодавчих збірників:

1. *Статуту Литовського*.
2. *Зерцаля Саксонського*.
3. *Магдебурзького права*.
4. *Польського «Порядка..»*.
5. *Українських звичаєвих норм*.

Цей зведений закон отримав назву:

**•«Права,
по которм судится малоросійский
народ,
из трех книг, а именно:
Статута Литовского
Зерцаля Саксонського
й приложенных при том двух прав,
такожде из книги Порядна.,,
в єдину книгу сведенные, в граде Гдухове
лета от Р. Христова 1743 года*-»**

Був створений законодавчий акт, спроможний регулювати всі суспільні відносини тогочасного суспільства України. Він охоплював всі галузі законодавства — цивільне, адміністративне, кримінальне, земельне, сімейне. Особливо детальною була в ньому цивільно-правова регламентація.

Структурно закон розподілявся на тридцять глав, глави — на артикули, артикули — на пункти. Всього проект містив 509 артикулів і 1707 пунктів. У кожному пункті — кілька правових норм. Структурна особливість пунктів у тому, що вони містили не лише норми матеріального, але і процесуального права водночас.

Створений українськими законодавцями Звід законів і сьогодні може бути визнаний як законодавчий акт дуже високого юридичного рівня, який повно і детально регламентував усі сторони суспільного життя свого часу. Він і сьогодні на кілька порядків вищий, кращий, досконаліший нашого чинного законодавства. Порівнюючи цей закон з чинним законодавством України, бачимо, який великий регрес маємо — ми відкинуті на 250 років назад. Для того, щоб досягти і мати такого рівня чинне законодавство України, нам потрібно буде не менше століття величезної юридичної наснаги та завзятої праці.

У цьому Зведенні законів маємо не тільки чітку нормативну регламентацію суспільного життя, але і великої юридичної мудрості визначення багатьох найважливіших юридичних понять.

Радянська юридична наука та законодавство ніде і ніколи не могли чи не хотіли визначити — що таке суд? справедливість? Про визначення права нічого й казати, бо воно було скоріше не юридичним поняттям, а ідеологічним гаслом. У Зведенні законів поняття права визначалось так: «Право есть наставление, которое ведет ко всякой правости, а отводит от неправости, дабы, через такое наставление й исполнение оно, предерзость злых людей воспящаема, а между добрыми невинность в безопасности содерживана была» (пункт 2, артикул 1, глава VII).

Не воля пануючого класу, а «воспящение» лихих людей і безпека безвинних. Хіба не це головне у суспільному призначенні права?

В пункті 1 артикулу 1 глави VII визначено поняття суду: «Суд есть правильное спорным между челобьгчиком й от-ветчиком й криминальных дел через судей решение». Тобто] суд є правильне вирішення всіх життєвих суперечок між сторонами. Дуже просто і разом з тим мудро визначалась спра- і

ведливість. «Справедливость есть — отдавать всякому то, к чему кто имеет право» (пункт 2, артикул 1 главы VII). Отже, справедливість — це зверхність права, панування права. До цього ж наvertsає і положення пункту 1 артикулу 3 глави VI: «Всяк суду надлежащому повинуваться должен».

Весь дух Зведення законів — це панування права, дотримання права, закону. Не минають ці вимоги і суддів. «Если ж би дело било криминальное, по которому би оние судии неправедно кого, на самом преступлении не пойманого, обвинив, приговорили к которой жестокой или смертной казни, й самую езекуцию над ним учинить дерзнули, — таким, если за апеляцією в высшем суде в том неправосудии явними доводи будут изобличены, то сами тому подлежат имеют, что своим неправедным судом невинному учинили» (пункт 7, артикул 35 главы VIII).

Разом з тим юридична (уголовна) відповідальність чітко персоніфікувалась: «Нихто ни за кого терпеть не должен, такмо сам за свою вину» (артикул 5 главы IX). Приємно дивує розробленість Зведення законів, врегульованість всіх життєвих стосунків між людьми. Наприклад: «Дар свадебных удвое возвращается от того, кто разрыву такого супружества причиною» (пункт 2, артикул 3 главы X).

«Одноземца должникова за должника не грабитель» (арт. 48, гл. XVI).

«О награждении из общества убытков тому, кто оныя за общее дело понесет» (арт. 49, гл. XVI).

«Концы у плетня рубаны на свой двор пуцать» (пункт 2, артикул 20, гл. XIX).

«О трубах или коменах, нужниках й хлевах свиных» (арт. 16, гл. XIX).

«О дереве растущем близ сумежного чиего грунта или на самой межи» (арт. 14, гл. XIX).

Наскільки деталізована та диференційована була відповідальність за посягання на життя особи свідчить глава XX:

Артикул 3. *О убийстве родителей от детей или детей от родителей.*

Артикул 6. *О убийстве брата или сестры или других сродников.*

А р т и к у л ? . *О убийстве жени от мужа или мужа от жени.*

Артикул 9. *О убийствах или ранах не обичним орудием зделанных.*

Артикул 11. *О убийстве одного от нескольких человек.*

А р т и к у л 13. *О побои и ранах детей недорослых.*

Батьків (батька та матір) закон вважає святими та недоторканими для дітей і жорстоко карає за порушення цієї святості (про що радянський закон ніде і не згадує, руйнуючи цим все, що є у людини дорогого, рідного, святого):

«Кто бн отца или матеръ из гнева пхнул, побил, либо ранил али злословил, по челобитью й доказательству тех родителей, такового смертью казнить отсечением головы» (пункті, арт.5, гл. XX).

Отже, маємо створений українськими законодавцями видатний законодавчий акт свого часу, який має величезне наукове та практичне значення і для нас. Але тяжкою сталася його доля. 27 липня 1744 р, генерал Бибииков, що очолював тоді управління Малоросією подав це Зведення законів до Російського Правительствующого Сенату, де він пролежав без розгляду і затвердження двадцять років. У 1756 році імператриця Єлизавета повернула його гетьману Розумовському для перегляду. Для цього гетьманом була скликана генеральна старшина у м. Глухові у вересні 1758 р. Через деякий час справа перегляду Зведення законів була відкладена, а потім про нього зовсім забули.

В сенатському указі 1761 року мовилось про перегляд законів, що діяли в Малоросії, але про Зведення законів не згадувалось.

В Указі імператора Олександра I від 28 лютого 1804 р. про створення комісії для складення законів згадується і про видання особливого закону для Малоросії. Ця комісія в 1811 р. зробила переклад Литовського Статуту на російську мову. Більше нічого вона не зробила. А вже 15 квітня 1842 року Державна Рада Росії затвердила права і установи Малоросії.

Так закінчилась дія Литовського Статуту та інших наших стародавніх прав на Україні. Від них у Зведенні законів видання 1857 року залишились лише деякі дрібні шматочки.

З 1385 року до повстання 1648 року на Україні чинним було також польське законодавство, а після угоди Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року — московське. Перша Українська Народна Республіка (17 березня 1917 року — 29 квітня 1918 року) не змогла, не встигла видати жодного закону, видавши лише чотири політичних Універсали (останній 22 січня 1918 року).

З 1922 року на Україні був введений в дію другий примірник Кодексу Росії 1922 р., який мав лише іншу назву і дещо інші номери статей. Більш нічим він не відрізнявся, як не відрізнявся Кодекс України 1927 р. від Кодексу Росії 1926 р. Це був великого державного рівня обман українського народу —

він мав думати, що має власний, свій закон. Таким же є і Кримінальний кодекс України 1960 р. (невідомо де, коли і чому названий Кримінальним; (чужий закон має (мав) і чужу назву). Він теж другий примірник Кодексу Росії 1960 р. — нічим не відмінний. Правда, треба зазначити, що значні зміни до Кримінального кодексу України були внесені Законом України про відповідальність за злочини проти держави від 17 червня 1992 р.¹. Цим законом була вилучена відповідальність за шкідництво (ст.61 КК), за антирадянську агітацію та пропаганду (ст.62 КК), за злочини, вчинені проти іншої держави трудящих (ст. 65 КК), за участь в антирадянській організації (ст. 64 КК). Закон вилучив із Кодексу багато ідеологізмів (в ст. 56 — замінив зраду батьківщині на державну зраду, в ст. 58 — терористичний акт на посягання на життя державного діяча та ін.), але зовсім від цього Кодекс не звільнив.

Отже, ми не маємо ні писаної історії розвитку уголовного законодавства України, ні власного уголовного законодавства України, але маємо дуже важливі завдання:

1. Створити власне законодавство України.
2. Написати повну і об'єктивну історію розвитку законодавства України, яка нетерпляче чекає свого дослідника, свого Михайла Грушевського.

3. СИСТЕМА І СТРУКТУРА УГОЛОВНОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ

Якщо не враховувати уголовного законодавства колишньої Радянської імперії, то **єдиним** уголовним законодавчим Актом України є Кримінальний кодекс України 1960 року¹ зі змінами, які внесені до нього Законами України в 1989 — 1995 рр.

Уголовний кодекс України:

- 1) визначає головні засади, принципи і завдання уголовного законодавства України, підстави та умови уголовної відповідальності;
- 2) визначає які суспільне небезпечні діяння є злочинами і які покарання призначаються за їх вчинення, а також умови і порядок звільнення від уголовної відповідальності і від покарання;
- 3) діє на всій території України, обов'язковий закон для всіх громадян України, для всіх підприємств, установ, посадових осіб, для всіх представників влади.

¹ Див.: *Голос України*, 1992. - № 130. 1992. - 11 липня. *Відомості Верховної Ради України*, 1992. — № 35. — Ст. 511.

Отже, Уголовний кодекс — це інкорпорований законодавчий акт Вищого органу державної влади, в якому в єдиній системі визначені принципи уголовного законодавства, встановлено підстави уголовної відповідальності, визначені злочини та міри покарання за них.

Структурно КК поділяється на Загальну та Особливу частини.

Загальна частина КК містить такі глави:

Г л а в а 1 — *Загальні положення (ст. 1 — 3),'*

Г л а в а 2 — *Межі чинності Кримінального кодексу (ст. 4 — 6);*

Г л а в а 3 — *Про злочин (ст. 7 — 21);*

Г л а в а 4 — *Про покарання (ст. 22 — 38);*

Г л а в а 5 — *Про призначення покарання і звільнення від покарання (ст. 39 — 55);*

Особлива частина КК поділена на такі глави:

Г л а в а 1 — *Злочини проти держави (ст.*56 — 80¹);*

Г л а в а 2 — *Злочини проти державної і колективної власності (ст. 81 — 91);*

Г л а в а 3 — *Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи (ст. 93 — 126);*

Г л а в а 4 — *Злочини проти політичних і трудових прав громадян (ст. 127 — 139);*

Г л а в а 5 — *Злочини проти індивідуальної власності громадян (ст. 140 — 145);*

Г л а в а 6 — *Господарські злочини (ст. 147 — 163¹);*

Г л а в а 7 — *Посадові злочини (ст. 164 — 172);*

Г л а в а 8 — *Злочини проти правосуддя (ст. 173 — 187);*

Г л а в а 9 — *Злочини проти порядку управління (ст. 187³ - 205 О);*

Г л а в а 10 — *Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я (ст. 206 — 229²⁰);*

Г л а в а і і — *Військові злочини (ст. 231 — 263).*

Додаток.

Глави КК містять статті, а статті — уголовно-правові норми.

Статті в главах КК поєднуються за ознаками їх родових об'єктів. Наприклад, глава 3 Особливої частини об'єднує статті про відповідальність за злочини проти особи, тобто за посягання на особу, як сукупність відповідних суспільних відносин.

Першою структурною цеглиною в побудові уголовного закону є *уголовно-правова норма*.

Уголовно-правова норма являє собою відбиту (відображену) в забороняючій чи зобов'язуючій формі *вимогу* держави про повинну поведінку і установлену нею міру покарання за порушення цієї вимоги.

За змістом уголовно-правові норми — заборонювальні (тобто норми заборонення) — вони забороняють чинити суспільне небезпечні діяння або забороняють бездіяти — вимагаючи чинити ті дії, які особа була зобов'язана і могла вчинити (зобов'язувальні норми). Наприклад, ст.70 КК містить норму-заборону (контра-банда — незаконне переміщення товарів, валюти через митний кордон України), а ст.72 КК — норму зобов'язання (піти на строкову військову службу).

Кожна стаття уголовного закону складається з однієї чи декількох уголовно-правових норм.

Одну уголовно-правову норму містять статті 59, 63, 69, 72, 94, 95 - 98, 100, 110, 116, 191, 198 КК.

Із кількох уголовно-правових норм складаються статті 81 - 84, 86, 89, 101, 106, 108, 117, 140 - 144, 154, 165 - 166, 206 КК.

Структурно уголовно-правова норма складається чи поділяється на *диспозицію* і *санкцію*. Гіпотеза уголовно-правової норми, як правило, в статтях уголовного закону відсутня. Вона або об'єднується з диспозицією, або мається на увазі, вбачається, або впливає із диспозиції. Наприклад, частина I статті 81 КК має таку структуру:

Гіпотеза — якщо особа порушить заборону і вчинить дії, які названі в диспозиції цієї норми, то до неї буде застосована санкція цієї норми;

Диспозиція — таємне викрадення державного чи громадського майна. Санкція — карається позбавленням волі на строк до трьох років, а викладена вона в Законі таким чином: «таємне викрадення державного або колективного майна (крадіжка) — карається позбавленням волі на строк до трьох років...»

Гіпотеза норми — це умови, за якими діє, набуває чинності диспозиція.

Диспозиція норми — це правило поведінки, законодавче визначення (опис) ознак конкретного злочину, головним чином, ознак його об'єктивної сторони. За змістом диспозиції поділяються на:

1. *Описові* — найбільш повно містять істотні ознаки злочину. Наприклад, диспозиція ст. 198 КК — викладена таким чином: самоуправство, тобто самовільне, всупереч встановленому законом порядку, вчинення будь-яких дій,

правомірність яких заперечується іншою особою, або державним чи громадським підприємством, установою чи організацією, якщо такими діями було заподіяно істотної шкоди державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян.

2. *Прости*, — які лише називають злочин, не розкриваючи його змісту, ознак. Наприклад, в ст.94 КК — навмисне вбивство, в ст.98 КК — вбивство з необережності.
3. *Відсильні* — це такі диспозиції, в яких ознаки злочину розкриваються через ознаки іншого злочину, на ознаки якого робиться посилання. Наприклад, в ст.215² КК вказується, що цей злочин утворюють наслідки, які передбачені ст.215, а в ст. 102 зазначається — крім наслідків, передбачених ст. 101 КК.
- 4» *Бланкетні* — це диспозиції, які доповнюються ознаками норм інших галузей права. Наприклад, в ст.135 КК — правилами охорони праці, в ст.215 КК — правилами безпеки дорожнього руху і т. ін.

Санкція — це структурна частина уголовно-правової норми, в якій встановлені вид і міра покарання за злочин, передбачений цією нормою. В санкції викривається законодавча оцінка ступеня суспільної небезпечності злочину і розмір кари.

Залежно від конструктивних особливостей санкцій, вони поділяються на види:

1. **Невизначені** — це санкції, в яких види і міри покарання певно, конкретно невизначені ні щодо розміру, ні щодо виду. Наприклад, в Уголовних Укладеннях 1649 і 1845 років були санкції — «бити нещадно», а перші за кони радянської влади передбачали покарання: «покарати за всією суворістю закону». Цікаво, що Руська Правда не знала невизначених санкцій.
2. **Визначені** — це санкції, які передбачають покарання певного виду і певної міри. Наприклад, стаття 94 карає навмисне вбивство позбавленням волі на строк від 7 до 15 років.

Різновидом визначених санкцій є абсолютно-визначені санкції. Такою була, наприклад, санкція статті про відповідальність за хуліганство в КК України 1927 року, яка передбачала покарання — один рік тюремного ув'язнення.

3. **Відносно-визначені** — це санкції, в яких встановлені покарання різних видів і різних, але обмежених розмірів. Такі санкції більшості статей чинного КК України (на-

приклад, в ст. 70, 71, 72, 78, 94 - 98, 100, 120, 121, 124, 171, 173, 175, 183, 184, 208, 210, 223, 226).

4. Альтернативні — це санкції, які передбачають різні види покарання альтернативно через сполучник «або...», «чи...». Наприклад, санкція ст.97 КК передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років або виправні роботи на строк до двох років, а санкція ст. 126 передбачає альтернативне такі покарання — виправні роботи на строк до одного року, або штраф від 30 до 80 мінімальних розмірів заробітної плати, або громадську догану.

5. Відсильні — це санкції, в яких міри покарання запозичаються з інших уголовно-правових норм. Наприклад, в санкції ст.146 КК України позначалось, що злочини проти власності об'єднань, які не є соціалістичними, вчинені щодо майна, яке знаходилось на території України, — караються відповідно за статтями 140 — 145 КК. В чинному Кримінальному кодексі України використовуються лише два види санкцій:

1. Відносно-визначені:

а) *від трьох до десяти років позбавлення волі з конфіскацією майна (ч. 1 ст, 79 КК);*

б) *від 7 до 15 років позбавлення волі (ст.94 КК);*

в) *з вищою межею — до трьох років позбавлення волі (ст.96).*

В деяких санкціях визначається нижня і верхня межа покарання, наприклад, «позбавлення волі на строк від трьох до семи років», або встановлюється лише верхня межа, наприклад, — «позбавлення волі на строк до 5 років». Санкцій з невизначеною верхньою межею, наприклад, «позбавлення волі на строк вище 5 років» чинний Кримінальний кодекс України не знає.

2. Альтернативні санкції ~ самий поширений вид санкцій КК України. В них передбачається можливість застосувати судом, з урахуванням особливостей вчиненого злочину, особи, яка його вчинила, і конкретних обставин злочину, різні види покарання. Наприклад, санкція ст.-167 КК передбачає три види покарань:

1) *позбавлення волі на строк до двох років,*

2) *виправні роботи на такий самий строк,*

3) *штраф від 15 до 25 неоподаткованих мінімумів доходів громадян.*

У статтях 65, 92 і 146 КК були відсильні санкції. На сьогодні ці статті із КК виключені (скасовані) і відсильних санкцій в КК України немає.

4. ЧИННІСТЬ УГОЛОВНОГО ЗАКОНУ В ПРОСТОРІ

Затверджений Вищим органом державної влади уголовний закон набирає чинності і починає діяти. Чинність уголовного закону, його юридична сила і дія означає, що він застосовується на певній території, в певний час і до певних осіб.

Отже, чинність уголовного закону діє за такими принципами:

- 1) *дія уголовного закону в просторі;*
- 2) *дія уголовного закону в часі;*
- 3) *дія уголовного закону відносно кола осіб.*

Це є найважливіші положення дії і практичного застосування уголовного закону.

Згідно з ч.1 ст.4 КК України уголовний закон діє на всій території України, ніяких винятків із цього правила ні Конституція України, ні уголовний закон не передбачають.

Згідно з чинним законодавством України до її території належать:

1. Сухопутна (суша) територія в межах державного кордону України.

2. Водяна територія, до якої належать:

- а) *внутрішні територіальні води* — води морських портів України, води заток, бухт, лиманів, проток, береги яких повністю належать Україні, води прикордонних річок до середини головного форватеру;
- б) *територіальні приберегові морські води* шириною 12 морських миль від лінії найбільшого відливу (морська миля = 1853 м).

Відкрите море за межами територіальних приберегових вод не знаходяться під суверенитетом будь-якої держави. Це так звані нейтральні води.

3. Повітряний простір України, тобто частина атмосфери, що знаходиться над сухопутною та водяною територією України.

Межею повітряного простору є вертикальна площина, яка проходить по лінії державного кордону України. Згідно з Повітряним кодексом на іноземні судна, що пролітають у повітряному просторі України, на їх екіпажі і пасажирів поширюється законодавство України. Порушення ними законодавства України утворює злочини, які передбачені ст.76 і ст.771 КК України.

У зв'язку з опануванням космосу постало питання про юридичне регулювання використання цього простору. Міжнародних угод про це немає. В юридичній літературі була

висунута пропозиція вважати космос відкритою повітряною зоною.

4. Надра України, тобто простір під поверхнею сухопутної і водної території.

Межею надр є вертикальна площина, яка проходить по лінії державного кордону до центра Землі.

5. Військові пароплави, шлюпки, які плавають під прапором України, а також військові літаки і гелікоптери, де б вони не знаходились.

6. Цивільні і торговельні пароплави, які плавають під прапором України у відкритому морі (за межами територіальних і внутрішніх вод іноземної держави). При цьому судно визнається територією тієї держави, на території якої знаходиться порт, до якого приписаний цей пароплав.

7. Літаки, гелікоптери цивільної авіації України, які не знаходяться над територією іноземної держави.

8. Територія військових частин Збройних сил України, які розташовані за кордоном.

9. Територія дипломатичних консульств, посольств, представництв України за кордоном.

Уголовний закон України поширюється також на:

а) *континентальний шельф України, тобто на територію, що є продовженням берега під водою до початку природного схилу до глибини 200 м (ст. 163¹ ККА"*

б) *200-мильну Екологічну Зону;*

в) *підводні кабелі і трубопроводи (див. ст. 205 КК);*

г) *місця перебування науково-дослідних станцій в Антарктиді, які не відносяться власне до території України.*

Усі особи, які вчинили злочини на території України, підлягають відповідальності на підставі уголовного законодавства України, тобто підлягають відповідальності за уголовним законом, який діяв у місці вчинення злочину.

Згідно з чинним законодавством та практикою його застосування місцем вчинення злочину вважається:

1. Місце, де настали злочинні наслідки дій, якщо цей злочин має так званий «матеріальний» склад злочину (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення майна, переривання вагітності, викрадання і т. ін.).
2. Місце, де були вчинені передбачені уголовним законом дії, якщо злочин містить так званий «формальний» склад злочину (образа, спекуляція, хабарництво, глум над державною символікою, наркоманія тощо).
3. Територія України, якщо суспільне небезпечні дії чи бездіяльність були вчинені за межами України, а їх наслід-

ки настали чи могли настати на території України.

Таким же чином визначається місце вчинення злочину і тоді, коли готування до злочину чи замах на вчинення злочину були вчинені за кордоном, а їх наслідки настали на території України.

4. Місце вчинення злочину у співучасті визнається місцем вчинення злочину його виконавцем.
5. Місцем вчинення тривалих, продовжуваних злочинів та злочинів, які чинилися у вигляді промислу, вважається місце, де був вчинений останній злочин чи більшість із них, або місце, де винна особа була затримана чи віддана до суду. За законами місця вчинення злочину уголовній відповідальності підлягають всі особи:

1. *Громадяни України*

2. *Іноземці, тобто громадяни іноземних держав.*

3. *Особи без громадянства, тобто особи, які не є громадянами України і не мають доказів належності до громадянства іншої держави.*

Дія уголовного закону України не поширюється на осіб, які користуються дипломатичною недоторканістю (іммунітетом).

Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які згідно з чинними законами і міжнародними договорами **в** підсудні в уголовних справах судам України, в разі вчинення цими особами злочину на території України, вирішується дипломатичним шляхом (ст.4 КК).

Відповідно до чинного законодавства і міжнародних угод (Віденська конвенція 1961 року) дипломатичною недоторканістю користуються:

1. *Глави дипломатичних представництв (посли, посланники, повірені в справах) та члени їх сімей;*

1. *Члени дипломатичного персоналу представництв (радники, торгові представники, військові аташе, їх заступники і секретарі) та члени їх сімей;*

3. *Співробітники адміністративно-технічного персоналу дипломатичних представництв і дипломатичні кур'єри;*

4. *Консульські посадові особи — генеральний консул, консул, консульські агенти,*

Дипломатичний імунітет поширюється також на взаємності на представників іноземних держав, на членів парламентських та урядових делегацій.

Але дипломатичний імунітет не абсолютний, тобто питання про уголовну відповідальність таких осіб за злочин, вчинений на території України, вирішується кожен раз дипло-

матичним засобами. Така особа може бути відданою і суду України. Але в більшості випадків таку особу визнають «ооп fгаia» і висилають за межі України,

Громадяни України і особи без громадянства, які вчинили злочини за межами України, підлягають відповідальності за законами України, якщо вони притягнуті до ушювної відповідальності або віддані до суду на території України (ст.5 КК).

Якщо названі особи за вчинені злочини зазнали покарання за кордоном, то суд може відповідно пом'якшити призначене їм покарання або повністю звільнити винного від відбування покарання (ст.5 КК).

Іноземці за злочини, вчинені поза межами України, підлягають відповідальності за уголовним законом України лише у випадках, передбачених міжнародними договорами. На підставі міжнародних угод до Уголовного закону України включені статті, які передбачають відповідальність за:

- 1) виготовлення або збут іноземної валюти (ст.79 КК);
- 2) неподання допомоги щзи зіткненні суден (ст.203 КК);
- 3) пошкодження морського телеграфного кабелю (ст.205 КК);
- 4) захоплення або угон повітряного судна (ттакл, ге лікоптера) (ст.217² ККА

(Згідно з Гаагською конвенцією про уголовну відповідальність за угон повітряного судна і970 року).

5. ЧИНІШТЬ УГОЛОВНОГО ЗАКОНУ В ЧАСІ

Важливе практичне значення має визначення часу чинності, дії уголовного закону, тобто встановлення часових меж дії закону — коли він набирає чинності і починає діяти, а коли припиняє свою дію.

Це дуже важливо знати тоді, коли відбувається зміна уголовного закону, бо може статися, що злочин був вчинений тоді, коли діяв один закон, а притягнутий до відповідальності винний був уже тоді, коли почав діяти інший закон.

Для цього наукою і практикою виділяються етапи, стадії затвердження, чинності і дії уголовного закону:

1. Затвердження уголовного закону.
2. Надрукування.
3. Настання чинності, дії уголовного закону,
4. Зміна уголовного закону,
5. Скасування уголовного закону.

Принципи дії уголовного закону в часі визначені ст.6 КК. Злочинність і караність діяння визначаються законом, який діяв під час вчинення цього злочину (ч.І ст.6 КК).

Діючим визнається уголовний закон, який був прийнятий, затверджений Вищим органом державної влади України і набрав чинної сили. Проект закону не має чинної сили і не діє.

Згідно із законодавством України закон вважається **прийнятим** і затвердженим, якщо за нього проголосувало **більшість** депутатів Верховної Ради України.

Прийнятий Верховною Радою і підписаний Президентом України закон має бути надрукованим в офіційних виданнях — Відомостях Верховної Ради України або в газеті «Голос України» — не пізніше ніж через сім днів після його затвердження, прийняття. Надрукування уголовного закону і обнародування його (доведення до відомості всіх громадян) — є обов'язковою вимогою нормотворчості — видання законів. Ця вимога обґрунтовує презумпцію знання закону всіма громадянами держави. Ненадрукований закон тому немає юридичної сили і не може (не повинен) застосовуватись.

Уголовний закон набирає чинності і починає діяти:

1. З моменту (часу) його надрукування в офіційному виданні; про це, як правило, позначається в самому законі.
2. З того моменту (часу), який встановлений у самому законі.

Наприклад, в законі України від 28 грудня 1960 «Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР» було встановлено, що Кримінальний кодекс Української РСР вводиться в дію з 1 квітня 1961 року¹.

3. Якщо в законі не визначено моменту настання чинності, початку дії закону, то він набирає чинності через 10 днів після його надрукування. 10-денний строк відраховується, починаючи з наступної доби за днем надрукування закону, тобто на початку (з нуля годин) наступної за днем надрукування закону доби.

Наприклад, безпідставно був застосований не набравший чинності уголовний закон до Диніна, який отримав хабара 3 березня 1962 року. Засудження Диніна за Указом від 20 лютого 1962 року «Про посилення уголовної відповідальності за хабарництво» безпідставно тому, що цей Указ був надрукований 21 лютого 1962 року, а отже, набрав чинності 4 березня 1962 року, тобто після вчинення Диніним злочину. Оскільки злочин може бути розпочатим під час дії одного закону, а закінченим під час дії іншого закону, то практично дуже важливо визнати час вчинення злочину.

Див.: Відомості Верховної Ради УРСР, 1961. - № 2. - Ст.14

Часом вчинення злочину вважається:

1. Час вчинення суспільне небезпечних дій, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину в «формальних» складах злочину, в тому числі і готування до злочину та замаху на вчинення злочину.
2. Час настання суспільне небезпечних наслідків, якщо вони є обов'язковою ознакою складу злочину (так звані «матеріальні склади злочинів»).
3. Час вчинення злочину виконавцем для всіх співучасників.
4. До тривалих злочинів застосовується новий уголовний закон, якщо злочинний стан суб'єкта продовжувався і після набрання чинності нового закону.
5. До продовжуваних злочинів застосовується новий уголовний закон, якщо хоча б одна із утворюваних його дій була вчинена після набрання чинності нового уголовного закону.

Дія уголовного закону припиняється:

1. Скасуванням (анулюванням) уголовного закону повноважним державним органом. Наприклад, Законом України від 17 червня 1992 року були скасовані ст. 2, 61, 62¹, 64, 65, 802, 92 КК¹.

2. Заміною одного уголовного закону іншим. Наприклад, стаття 62 КК передбачала відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду. Законом України від 17 червня 1992 року вона була виключена і замінена статтею про відповідальність за заклики до насильницького порушення закріпленої Конституцією України її територіальної цілісності. А законом України від 24 грудня 1993 року «Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави» ст.62 КК знову була змінена — в ній йдеться про відповідальність лише за посягання на територіальну цілісність України.

3. Закінченням строку, на який було видано певний Закон, або у зв'язку із зникненням умов, на які він розраховувався (так звані закони тимчасової дії), насамперед, це закони війни, тобто закони, які видаються і діють поки триває війна, з припиненням війни ці закони перестають діяти; уголовна відповідальність в багатьох випадках за деякі злочини настає саме під час війни, наприклад, здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст.255 КК), самовільне залишення поля бою (ст.257 КК), добровільна здача

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1992. - № 35. - Ст.511.

в полон (ст.258 КК), мародерство (ст.260 КК), насильство] над населенням у районі воєнних дій (ст.261 КК).

Рівним чином і Указ Президії Верховної Ради України* від 26 грудня 1990 року «Про відповідальність за порушення правил користування карточками споживача на право** придбання товарів»¹ був розрахований лише на період користування цими карточками. Виключення карточок споживача із обігу припинило дію і цього закону.

За змістом уголовний закон та його уголовно-правові норми-заборони мають сучасну спрямованість і дію, тобто вони не можуть бути застосовані до тих подій, які відбулися до його видання чи набрання ним чинності.

Саме тому ч.1 ст.6 КК визначає загальне правило чинності уголовного Закону в часі — злочинність і караність діяння визначаються законом, який діяв під час вчинення цього діяння. З цього правила виводиться інше дуже важливе правило — уголовний закон *зворотної сили* немає, тобто він не може бути застосований до діяння, яке було вчинене до його видання чи набрання уголовним законом чинної сили.

Зворотною силою уголовного закону називається поширення уголовного закону на ті злочини, які були скоєні до видання цього закону, або до набрання ним чинної сили.

З цього загального правила законом встановлені два винятки: уголовний закон має зворотну силу, якщо цей закон:

- 1) *усуває караність діяння;*
- 2) *пом'якшує караність діяння (ч.2 ст.6 КК).*

У цих двох виняткових випадках уголовний закон **має** зворотну силу, тобто поширюється з моменту набрання ним чинності також на діяння, вчинені до його видання.

Отже, зворотну силу уголовний закон має у таких випадках;

1. *Якщо цим законом усувається караність діяння.*

Це випадки декриміналізації діяння, яке раніше вв; лось злочином. Наприклад, ст.85 КК, яка передбачала ві, повідальність за дрібне розкрадання державного чи громадського майна, була виключена із КК і скасована Законом України від 7 липня 1992 року. Указами від 23 листопа 1955 року була виключена уголовна відповідальність аборт, від 8 лютого 1977 року за дрібне хуліганство і т. ін. У цих випадках видані закони поширюються і на ті діяння, які були вчинені до видання цих законів.

2. *Якщо новий уголовний закон пом'якшує карані злочину.*

*Див.: Відомості Верховної Ради України, 1991. - М? 3. - Ст.13.

Більш м'яким визнається уголовний закон, у якому:

- а) санкція передбачає пом'якшене покарання, наприклад, виправними роботами порівняно з позбавленням волі;
- б) нижня межа мінімальної міри при однаковому максимальному розмірі покарання, наприклад, менш суровим треба визнати покарання позбавленням волі від двох до семи років порівняно з покаранням позбавленням волі від трьох до семи років.

3. Якщо в самому законі є вказівка на те, що йому надається зворотна сила,

Така практика дуже недемократична і в останні роки її немає, оскільки вона судеречить ч.1 ст.6 КК.

Зворотна сила була надана, наприклад, постанові ЦИК СРСР від 21 листопада 1929 року -«Про об'яву поза законом осіб, які відмовились повернутися із-за кордону». Загальне правило ч.1 ст.6 КК щодо визначення злочинності і караності діяння законом, який діяв під час вчинення цього злочину, доповнюється правилом ч.3 ст.6 КК — закон, що встановлює караність діяння або посилює покарання, зворотної сили не має. Отже, до злочинів, які були вчинені до видання нового закону, до набрання ним чинної сили, застосовуються старі закони, навіть тоді, коли новий закон замінив старий (старі).

Всі положення статті 6 КК про зворотну силу уголовного закону повною мірою відносяться і до «проміжного» закону. «Проміжним» називається уголовний закон, який діяв у проміжок часу між вчиненням злочину, коли діяв один закон, а на час розгляду справи судом, почав діяти уже третій закон.

Закон, який діяв між ними, називають «проміжним». Отже, маємо старий закон, новий закон і між ними «проміжний».

Якщо новий закон посилює покарання, то застосовується «проміжний» закон, а якщо і він суворіший старого, то застосовується старий закон. В більшості випадків «проміжний» закон не застосовується, оскільки він скасований і діє уже новий закон.

Правило ст.6 КК про зворотну силу уголовного закону, який усуває чи пом'якшує караність діяння, діє на всіх стадіях уголовного процесу до надання вирокові законної сили.

До тих діянь, за які особа уже засуджена і відбуває покарання за старим законом, новий пом'якшуючий караність діяння закон застосовується лише тоді, коли щодо цього є спеціальна вказівка законодавця. При цьому покарання за старим законом повинно бути понижено до максимального розміру, встановленого новим уголовним законом (ч.3 ст.54 КК).

Умови і порядок відбування покарання, а також умовно-дострокове звільнення від покарання або заміна покарання ^ом'якшеним визначається законом, який діє в даний момент, а не під час вчинення злочину.

6. ТЛУМАЧЕННЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНУ

Тлумаченням закону називається з'ясування його сенсу і змісту, з'ясування «духу» і «букви» закону.

Відповідно до тлумачів та застосування ними заходів тлумачення розподіляється на такі види: За ознаками тлумачів:

легальне — це тлумачення закону уповноваженим на те органом державної влади, наприклад, Президією Верховної Ради, Верховним або Конституційним судом;

аутентичне — тлумачення закону самим законодавцем, тобто Вищим органом законодавчої влади України; *судове*

— це тлумачення закону судами України під час вирішення уголовних справ. Таке тлумачення уголовного закону є майже в кожному вирокі. Особливим видом судового тлумачення уголовного закону є керівні роз'яснення уголовного закону в постановах Пленуму Верховного суду України, які Пленум Верховного суду видає в межах своїх повноважень. Такі постанови Пленуму:

1. *Торкаються найбільш важливих питань застосування уголовного закону.*

2. *Мають силу правових актів і обов'язкові для виконання всіма громадянами, посадовими особами, установами, підприємствами та організаціями (ст.40 Закону про судоустрій України) *.*

Доктринальне (наукове) — це тлумачення уголовного закону, яке дається в уголовно-правовій теорії, в підручниках, монографіях, коментарях, статтях науковими працівниками, практичними робітниками правозастосовних органів. Таке тлумачення не має обов'язкового характеру, але воно має велике значення для розвитку науки уголовного права, для розвитку уголовно-правової теорії, для розвитку законодавства та уголовно-правової думки, правосвідомості громадян, а також для підготовки кадрів юристів високого гатунку.

Див.: Ст.40 закону України «Про судоустрій» від 5 червня 1981 року, зі змінами, які були внесені Законом України від 24 лютого 1994 року. — Відомості Верховної Ради України, 1994. — № 26 - Ст. 204.

За засобами тлумачення поділяється на:

1. Граматичне — це тлумачення, спрямоване на з'ясування змісту тексту закону, його термінів і понять. Наприклад, в ст. 188¹ КК встановлена уголовна відповідальність за опір працівникові міліції, народному дружиннику або військовослужбовцю при виконанні ними обов'язків щодо охорони громадського порядку. Але що тут розуміється під громадським порядком? Адже громадський порядок — це дуже широке суспільно-юридичне поняття. Воно охоплює майже всі сфери суспільного життя. Якщо ж враховувати думку законодавця та слідчо-судову практику, то з'ясується, що в ст. 188¹ КК громадський порядок охоплює лише два види дій: а) *присікання цими особами правопорушень*, б) *затримання правопорушників*.

Всім іншим службовим діям таких осіб вчинюваний опір ст. 188¹ КК не охоплюється. Це можуть бути злочини, передбачені ст. 188 або 190, або іншими статтями КК.

Класичним прикладом граматичного тлумачення уголовного закону є відомий вислів: «стратити неможливо помилувати».

Зміст вислову дуже змінюється від того, де в ньому поставити кому: «Стратити, неможливо помилувати», або «Стратити неможливо, помилувати».

2. Систематичне тлумачення — це з'ясування сенсу і змісту уголовного закону з урахуванням місця уголовного-правової норми в системі уголовного-правових норм. Наприклад, ст. 187³ КК передбачає відповідальність за організацію і активну участь в групових діях, що грубо порушують громадський порядок або пов'язані з явною непокорю законним вимогам представників влади, тобто за такі ж дії, як і ст. 206 КК.

З'ясувати зміст ст. 187³ КК можна з урахуванням її місця в системі КК. Оскільки вона розташована в главі «Злочини проти порядку управління», то її об'єктом є не громадський порядок, а система державного управління, а значить ці дії мають зовсім інший зміст і спрямованість.

3. Історичне тлумачення — це з'ясування історичних умов і причин видання цього закону, з'ясування завдання закону, його відмінності від подібного уголовного закону, що діяв раніше.

За обсягом тлумачення поділяється на:

1. Буквальне — це тлумачення є з'ясування уголовного закону в точній відповідності з текстом закону.

2. Обмежувальне — це тлумачення, при якому закон застосовується обмежено, не до всіх випадків, що витікають із буквального тексту закону».

3. Поширювальне тлумачення — це з'ясування уголовного закону, при якому він застосовується і у випадках, які ним прямо не передбачені

Наприклад, в ст- 108 КК передбачена уголовна відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, але злочин утворюють і окремі випадки втягнення неповнолітнього до вчинення одного окремого злочину.

Поширювальне тлумачення може стосуватися лише:

- а) *предмета злочину*,
 б) *дії, способу вчинення злочину*, але не: *суб'єкта чи суб'єктивної сторони злочину*.
 Переваги заслуговує обмежувальне тлумачення, бо поширювальне тлумачення угоювального закону неминуче призводить до аналогії закону. *

Законодавство до теми:

I

1. Статті 2, 3, 5, 6 і 7 КК України.
2. Проект Кримінального кодексу України (ст 2 — 9) — 1
Іменем Закону, 28 жовтня і 16 грудня 1994 р. |
3. Закон України від 10 грудня 1991 р. «Про дію міжна
родних угод на території України». (Відомості Верховної
Ради України, 1992. - №. 10. - Ст. 137).
4. Закон України «Про громадянство України» від 8
жовтня 1991 р. — Відомості Верховної Ради України, 1991.
- №. 50. - Ст. 701.

Література:

1. *Бажанов М.Й.* Уголовное право Украины. — Днепропетровск, 1992. - 168 с.
2. *Блум М., Тилле А.* Обратная сила закона. Действие советского уголовного закона во времени. — М., 1969. — 135 с.
3. *Брайнин Я.М.* Уголовный закон и его применение, — М., 1967. - 240 с.
4. *Дурманов Н.Д.* Советский уголовный закон. — М., 1967. - 320 с.
5. *Тилле А.А.* Время, пространство, закон. — М., 1965. - 203 с.

Т е м а 3 *

УГОЛОВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

І. ПОНЯТТЯ УГОЛОВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Уголовна відповідальність — один із видів юридичної відповідальності, яка в свою чергу є частиною суспільної відповідальності.

Соціальна (суспільна) відповідальність — це підзвітність кожного члена суспільства, положеність до відповіді, обов'язок дати звіт про свою суспільну поведінку.

Відповідальність взагалі — значить обов'язок дати відповідь за свою суспільну поведінку і прийняти осуд, його негативні суспільні наслідки.

Відповідальним є той, хто зобов'язаний; хто не зобов'язаний, той не відповідає.

Філософським обґрунтуванням відповідальності є детермінованість поведінки людини — можливість вибору способу діяти чи відмовитися від дії.

Оскільки особа має можливість діяти тим чи іншим чином або зовсім відмовитися від дії, то суспільство утворює відповідні норми для спрямованості суспільної поведінки особи, для приведення до відповідності можливої поведінки з повинною бути, з вимогливою і покладає обов'язок на особу дати звіт за відхилення від належної поведінки, а також отримати за нього засудження.

Будь-яка відповідальність настає внаслідок порушення певних суспільних норм — моральних, громадських організацій, юридичних.

Звідси виникають види відповідальності:

- 1) *моральна* (за порушення моральних норм поведінки);
- 2) *громадська* (за порушення правил, які встановлюють громадські організації);
- 3) *юридична* (за порушення юридичних норм, встановлених державою).

Кожен вид відповідальності має примусовий характер.

Отже, *юридична відповідальність — це юридичний обов'язок порушника юридичної норми дати звіт про свою суспільну поведінку та сприйняти відповідні міри державного примусу.*

Юридична відповідальність як юридичний обов'язок ґрунтується на Конституції України, на конституційних вимогах дотримання законів та правил суспільного співжиття¹.

У філософії відповідальність розглядають в двох аспектах:

1) *перспективно* — як усвідомлення свого обов'язку перед певною спільнотою, перед суспільством та розуміння відповідно з цим значення своєї поведінки;

2) *ретроспективна* — як відповідальність за минулу поведінку, яка суперечить суспільним нормам, правилам.

Уголовна відповідальність є різновид юридичної відповідальності. Вона виникає з порушення уголовно-правових норм, заборонень.

Уголовна відповідальність — це обов'язок особи, яка вчинила злочин, дати звіт про свої суспільно небезпечні дії та обов'язок піддатися уголовному покаранню, стерпіти його юридичні наслідки.

Обов'язок особи нести уголовну відповідальність виникає з моменту вчинення злочину²; з цього моменту виникають уголовно-правові відносини, в яких реалізується уголовна відповідальність.

Уголовно-правові відносини виникають між особою, яка вчинила злочин, і органом правосуддя (державними органами, які борються зі злочинністю).

Змістом уголовно-правових відносин є права та обов'язки його суб'єктів, передбачені законом.

Державний орган правосуддя має право і зобов'язаний:

- 1) притягнути злочинця до уголовної відповідальності — чинити допит, обшук, вимагати зізнання та викриття злочину;
- 2) застосувати до злочинця міри запобіжних заходів (підписку про невиїзд, взяти під варту та ін.), застосувати заходи щодо забезпечення конфіскації майна злочинця та ін.

В літературі юридична відповідальність визначається дуже різно і не завжди правильно. Деякі криміналісти зводять відповідальність до засобів державного примусу: терпіння примусу (І. С. Самошенко), примусове терпіння позбавлення благ (В. М. Горшеньов), реалізація правових санкцій (О. Е. Лейст), міра державного примусу (М. Д. Шаргородський).

Відповідальність, таким чином, отожднюється з карою. Але кара не відповідальність, а відповідальність не кара — в законі чітко розподіляються підстави відповідальності (ст.3) і кари (ст.22 та 39), звільнення від відповідальності (ст.50, ч.2 ст.51) і звільнення від покарання (ст.52 — 54). Отже, уголовна відповідальність — це не санкція уголовно-правової норми, не міра державного примусу, хоча, як правило відповідальність поєднана з примусом. В літературі момент виникнення уголовно-правових відносин визначається по-різному. Одні автори вважають, що вони виникають з моменту притягання винної особи до відповідальності як звинуваченого (Я. М. Бранній), другі — з моменту встановлення вироку (В. Г. Смірнов). Якщо так розуміти момент виникнення уголовного правовідношення, то тоді з'ясовується, що порушення уголовної справи, арешт, допити, суд і засудження було безпідставним, свавільним.

Особа, яка вчинила злочин, зобов'язана:

- 1) *дати звіт про вчинення злочину,*
- 2) *отримати осудження,*
- 3) *стерпіти запобіжні міри і покарання.*

Ця ж особа має право вимагати:

- 1) *щоб до неї був застосований той закон, який передбачає її відповідальність;*
- 2) *щоб щодо неї була застосована та міра покарання, яка передбачена порушенням нею законом.*

Реалізуються уголовно-правові відносини в уголовному процесі за такою схемою:

- 1) вчинення злочину — виникнення уголовної відповідальності;
- 2) порушення уголовної справи і притягнення до відповідальності в якості звинуваченого;
- 3) постанова звинувачувального вироку;
- 4) призначення та виконання покарання;
- 5) наслідки відповідальності та покарання — судимість;
- 6) погашення чи зняття судимості.

Після цього уголовно-правові відносини вважаються реалізованими і припиняються, закінчуються.

На цьому закінчується і уголовна відповідальність за певний злочин.

2. ПІДСТАВИ УГОЛОВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Згідно із ст.3 КК уголовній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, яка *винна* у вчиненні злочину. В цьому законодавчому визначенні підстав уголовної відповідальності вказані такі її найбільш істотні ознаки:

1. Уголовній відповідальності підлягає особа, яка:
 - а) *вчинила передбачений законом злочин,*
 - б) *винна у вчиненні цього злочину,*
 - в) *особа підлягає відповідальності.*

2. Лише при наявності таких- ознак скоєного виникає підстава уголовної відповідальності.

3. Всі ознаки підстави уголовної відповідальності визначаються законом, лише ті з них можна вважати її ознаками, які прямо зазначені законом.

Таким чином, злочином визнається лише таке діяння, яке містить у собі всі ознаки, вказані в законі.

Сукупність усіх ознак, встановлених законом, які визначають певне діяння як злочин, називається складом злочину,

Склад злочину — єдина підстава уголовної відповідальності¹.

Склад злочину має такі особливості:

- 1) Склад злочину містить всю сукупність ознак певного злочину — відсутність хоча б однієї з таких ознак означає, арз складу злочину немає.
- 2) Склад злочину — це сукупність юридичних ознак, тобто ознак, встановлених лише законом.
- 3) Склад злочину — це сукупність юридичних ознак, які характеризують діяння з об'єктивної та суб'єктивної сторін, тобто його:
 - а) *об'єктивні ознаки*,
 - б) *об'єкт*,
 - в) *суб'єкт*,
 - г) *суб'єктивні ознаки*,

Законодавче та науково-теоретичне визначення складу злочину як єдиної підстави уголовної відповідальності має велике практичне значення, оскільки стає неможливим приїгнути до такої відповідальності не лише за діяння, закон не передбачене, але і за діяння, яке не містить всіх ознак складу злочину.

Склад злочину, як сукупність юридичних ознак злочину, єдиною, необхідною і достатньою підставою уголовної відповідальності, визначеною законом:

1) **єдиною** — тому, що законом визначено лише склад злочину підставою уголовної відповідальності, іншої підстави закон не визначає я іншої підстави немає;

2) **необхідною** — тому, що без складу злочину уголовна відповідальність згідно з законом неможлива, не може настати;

3) **достатньою** — тобто для настання уголовної відповідальності досить цієї однієї підстави, іншої не потрібно шукати.

Склад злочину — це *закрита* підстава, оскільки безпосередньо визначена законом.

У радянській літературі довгий час тривала дискусія про підстави уголовної відповідальності. Одні автори (А. Н. Трайнін, А. А. Піонтковий, А. А. Герцензон, С. М. Кудрявцев) доводили, що підставою уголовної відповідальності є склад злочину, інші (Я. М. Браїнін, Б. С. Нікіфоров, А. Б. Сахаров, Б. С. Утевський) вважали, що склад злочину — «є іна підстава уголовної відповідальності, а разом з ним такими є: злочин, на, оцінка поведінки злочинця та ін. Дискусія сприяла, мабуть, радянське дійсність, де не вишукували підстав уголовної відповідальності і яка гла бути і без всіляких підстав.

Я. М. Браїнін, зокрема, писав: «Паличне в деянии состава преступления не предрешает вопроса об уголовной ответственности й наказаний ли-» — Див.: Браїнін Я.М. Уголовная ответственность й ее основание в советском уголовном праве. — М., 1963. — С. 82.

Відповідно до ст.3 КК уголовна відповідальність настає лише за умови, що в діях особи є склад певного злочину.

Тому важливе практичне завдання в разі притягнення певної особи до уголовної відповідальності — встановити в її діях всі ознаки складу злочину.

Для зручності виконання цього завдання, а також для зручності вивчення в навчальних закладах складу злочину всі ознаки складу злочину поєднують в окремі групи, які утворюють елементи складу злочину.

Таких елементів чотири:

1. Об'єкт злочину — це ті ознаки складу злочину, які характеризують об'єкт посягання.

2. Об'єктивна сторона злочину — це ті ознаки складу злочину, які характеризують злочин з боку його зовнішнього вчинення, зовнішньої прояви.

3. Суб'єкт злочину — це ознаки складу злочину, які характеризують його творця, автора — особу, що його скоїла.

4. Суб'єктивна сторона — це ті ознаки складу злочину, що характеризують злочин з боку його внутрішнього скоєння — інтелектуальну, вольову та емоційну його характеристику.

Таким чином, склад злочину утворюють його:

1. *Об'єкт.*
2. *Об'єктивна сторона.*
3. *Суб'єкт.*
4. *Суб'єктивна сторона.*

Ці чотири сторони (елементи) злочину і створюють склад злочину, як його формальне поняття, як підставу уголовної відповідальності.

3. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД УГОЛОВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Притягнення особи до уголовної відповідальності не завжди є єдиним і найкращим засобом виконання загальних завдань захисту правопорядку.-

Іноді досить ефективними можуть бути і міри громадського впливу, а в деяких випадках притягнення особи до уголовної відповідальності може бути зайвим, непотрібним і без цього можна обійтися.

У таких випадках чинне уголовне законодавство України передбачає можливість звільнити громадянина, який вчинив злочин, від уголовної відповідальності.

Звільнення від уголовної відповідальності — це здійснення від імені держави судом чи іншим повноважним орга-

ном згідно з уголовним та уголовно-процесуальним законом відмови від застосування до особи, яка вчинила злочин, засобів уголовно-правового впливу і суду.

Уголовний закон України передбачає декілька підстав для звільнення від уголовної відповідальності:

1. Вчинення особою віком до вісімнадцяти років злочину, який не являє великої суспільної небезпеки, з застосуванням до такої особи примусових заходів виховного характеру (ч.3 ст.10 КК).
2. Закінчення строків давності притягнення особи до уголовної відповідальності (ст.48 КК).
3. Втраті діянням характеру суспільне небезпечного або особа, яка його вчинила, перестала бути суспільне небезпечною (ч.1 ст.50 КК).
4. Звільнення від уголовної відповідальності з притягненням до адміністративної відповідальності (ч.1 ст.51 КК).
5. Звільнення від уголовної відповідальності з передачею матеріалів справи на розгляд товариського суду (ч.1 ст.51 КК).
6. Звільнення від уголовної відповідальності з передачею особи на поруки громадській організації або трудовому колективу (ч.1 ст.51 КК).

'Особа, яка вчинила злочин, передбачений певною статтею КК України, може, крім того, бути звільненою від уголовної відповідальності також на підставі акту амністії або помилування (ст.54 КК).

Всі, передбачені уголовним законом України, види звільнення від уголовної відповідальності поділяються на:

а) *безумовні* (ст.10, 48, 50, 51 і 54 КК);

б) *умовні* (звільнення від уголовної відповідальності з передачею винної особи на поруки громадській організації або трудовому колективу — п. 4 ч.1 ст.51 КК).

В усіх випадках особа може звільнитися від уголовної відповідальності лише тоді, коли вона вчинила передбачений КК злочин. Звільнюється особа від уголовної відповідальності за наявністю передбачених уголовним законом підстав рішенням слідчого, прокурора і суду за порядком, (становленим уголовно-процесуальним законом. Акт амністії чи помилування видається органом вищої державної влади. Згідно з Конституцією України (п.26 ст. 106) право помилування належить Президентові України.

Крім загальних підстав звільнення від уголовної відповідальності, передбачених ст. 10, 48, 50, 51, 54, КК України передбачає також спеціальні види звільнення особи, яка

вчинила злочин, від уголовної відповідальності. Такими спеціальними підставами звільнення від уголовної відповідальності є передбачені:

1. Частиною 2 ст.56 КК — звільнення від уголовної відповідальності громадянина України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників не вчинив ніяких дій і добровільно заявив органам влади України про свій зв'язок з ними.
2. Частиною 3 ст.57 КК — звільнення від уголовної відповідальності особи, яка вчинила дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті (шпигунство), але добровільно припинила злочинну діяльність і повідомила органам влади про вчинене, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено нанесення шкоди інтересам України;
3. Частиною 3 ст. 170 КК — звільнення від уголовної відповідальності особи, яка дала хабар, якщо відносно неї було вчинене вимагання хабара або якщо ця особа після дачі хабара добровільно заявила про те, що сталося.
4. Частиною 2 ст. 222 КК — звільнення від уголовної відповідальності особи, яка добровільно здала вогнепальну зброю, бойові припаси або вибухові речовини, що зберігались у неї без відповідного дозволу.
5. Частиною 1 ст. 229¹⁰ КК — звільнення від уголовної відповідальності особи, яка добровільно здала наркотичні засоби, які вона незаконно придбала, зберігала, перевозила чи пересилала, вказала джерело їх придбання чи сприяла розкриттю злочину, пов'язаного з їх незаконним обігом.
6. Частиною 2 ст.229¹⁰ КК — звільнення від уголовної відповідальності особи, яка добровільно звернулася до медичного закладу за поданням медичної допомоги в зв'язку з вживанням наркотичних засобів, за незаконні придбання, зберігання, перевезення і пересилання вжитих нею наркотичних засобів.

Юридичний аналіз цих спеціальних видів звільнення від уголовної відповідальності проведемо під час вивчення Особливої частини уголовного права України, оскільки вони є спеціальними видами добровільної відмови від вчинення злочину. Розглянемо загальні підстави звільнення від уголовної відповідальності.

1. Звільнення від уголовної відповідальності неповнолітніх.

Враховуючи: а) неповну, незавершену суспільно-політичну зрілість неповнолітніх, б) їх підвищену виховну сприйнятливість, в) можливості досягти мети покарання без

засудження і відбування покарання, уголовний закон України передбачає два види звільнення неповнолітніх від уголовної відповідальності:

- а) з застосуванням до неповнолітньої особи примусових заходів виховного характеру (ч.3 ст.10 КК) і
- б) з передачею матеріалів справи на розгляд товариського суду (п.2 ч. 1 ст.51 КК)

Згідно з ч.3 ст 10 КК підставами звільнення неповнолітньої особи від уголовної відповідальності є:

- 1) вчинення злочину при недосягненні особою 18-літнього віку;
- 2) вчинення злочину, що не являє великої суспільної небезпеки;
- 3) виправлення цієї особи можливе без застосування до неї уголовного покарання.

Вирішуючи питання про доцільність звільнення неповнолітнього від уголовної відповідальності, суд враховує також:

а) *характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого неповнолітнім злочину,*

б) *тяжкість злочинних наслідків,*

в) *мотиви вчинення злочину,*

г) *ступінь участі у злочині,*

д) *особистість неповнолітнього, умови його життя, виховання і т. ін.*

Хоча в ч.3 ст.10 КК нічого не мовиться про можливість звільнення від уголовної відповідальності неповнолітнього вдруге, але така неможливість впливає із вказівки закону про те, що таке звільнення має підстави лише тоді, коли виправлення цієї особи можливе без застосування до неї уголовного покарання. Вчинення злочину вдруге — це яскраве посвідчення того, що виправлення такої особи без уголовно-го покарання неможливе, і тому звільнення її від уголовної відповідальності за вдруге вчинений злочин буде і недоцільним і безпідставним.

Звільняючи неповнолітнього від уголовної відповідальності, суд може (має право, але не зобов'язаний) застосувати до такої особи примусові заходи виховного характеру, які передбачені ст.11 КК:

- 1) передати винного під нагляд батькам або особам, які їх замінюють;
- 2) передати винного під нагляд педагогічному чи трудовому колективу за їх згодою;
- 3) передати винного під нагляд окремих громадян на їх прохання;

- 4) направити винного до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків на строк до 3-х років;
- 5) призначити винному громадського вихователя;
- 6) зобов'язати публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 7) зробити неповнолітньому злочинцеві застереження;
- 8) покласти на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцяти річного віку і має майно або заробіток, обов'язок відшкодувати заподіяні збитки.

Згідно з ст.51 КК підставами звільнення неповнолітнього від уголовної відповідальності є:

- 1) вчинення злочину, який не являє великої суспільної небезпеки;
- 2) визнання того, що цю особу можливо виправити і перевиховати без застосування до неї уголовного покарання, з врахуванням усіх ознак і особливостей вчиненого злочину і особи, що його вчинила. Такими ознаками злочину і злочинця можуть бути:
 - а) вчинення злочину вперше;
 - б) вчинення не тяжкого злочину;
 - в) злочинні наслідки або не настали, або не тяжкі;
 - г) шкода чи збитки відшкодовані потерпілому;
 - д) злочинець лає позитивну навчальну або виробничу характеристику;
 - е) інше посвідчення можливості цієї особи виправитися.

Рішення про звільнення неповнолітнього від уголовної відповідальності за підставами ч.1 ст.51 КК може прийняти не тільки суд, але і прокурор, а також слідчий за згодою прокурора. Суд, прокурор і, за згодою прокурора, слідчий мають право закрити уголовну справу або у випадках очевидності факту злочину не порушувати уголовної справи щодо неповнолітнього, який вчинив злочин, що не має великої суспільної небезпеки, коли виправлення винного можливе без застосування уголовного покарання, і направити матеріали або закриту справу в товариський суд.

Відмова в порушенні уголовної справи або закриття уголовної справи і направлення матеріалів в товариський суд не допускається, якщо проти цього заперечує неповнолітній або його законний представник (ст.9 КПК).

2. Звільнення від уголовної відповідальності внаслідок закінчення строків давності (ст.48 КК).

Притягнення до уголовної відповідальності і покарання особи, яка вчинила злочин, має сенс і може мати виховний вплив лише до певного часу. Чим більший час між вчинен-

ням злочину і покаранням, тим менше значення воно (покарання) має і мати може. За часом особа, що вчинила злочин, може перестати бути суспільне небезпечною, як і злочин, що вона вчинила. За давністю втрачається актуальність покарання, забувається злочин та його наслідки, втрачаються його докази, свідки, занадто ускладнюється його викриття ^проведення суду.

Саме тому в уголовному законі є інститут давності притягнення до уголовної відповідальності.

Давністю в уголовному праві називається закінчення встановленого законом часу, після якого особа не може бути притягнутою до уголовної відповідальності (ст.48 КЮ).

Уголовним законом України встановлено два види давності:

1. *Давність притягнення особи до уголовної відповідальності за вчинений нею злочин* (ст.48 КК).

2. *Давність виконання обвинувального вироку* (ст.49 КК).

Звільнення особи від уголовної відповідальності після закінчення строків давності ґрунтується на тому, що:

- 1) мету покарання, загальну та спеціальну превенції (запобігання) злочину можна досягнути лише при своєчасному притягненню особи до уголовної відповідальності;
- 2) запізніле притягнення до уголовної відповідальності втрачає виховний вплив, ускладнює дослідження і правильний розгляд уголовної справи;
- 3) винна особа та її злочин перестають бути такими суспільно небезпечними, як під час його вчинення;
- 4) притягнення до уголовної відповідальності і покарання особи, яка давно в минулому вчинила злочин, а потім тривалий час вела себе законослухняне, не можна визнати відповідним закону і моральності.

Згідно із ст.48 КК особу не можна притягнути до уголовної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину минули такі строки:

- 1) **один рік** з дня вчинення будь-якого із злочинів, передбачених статтями 106 і ч.1 ст. 125 КК, або злочину, за який згідно з законом може бути призначено покарання не більш суворе, ніж виправні роботи або направлення в дисциплінарний батальйон;
- 2) **три роки** з дня вчинення злочину, за який згідно з законом можуть бути призначені позбавлення волі на строк не більше двох років (крім злочинів, передбачених статтями, які вказані в пункті 1 цієї статті);
- 3) **п'ять років** з дня вчинення злочину, за який згідно з законом може бути призначено позбавлення волі на

строк не більше п'яти років;

4) десяти років з дня вчинення злочину, за який згідно з законом може бути призначено більш суворе покарання, ніж позбавлення волі строком на п'ять років. Строк давності залежить від тяжкості вчиненого злочину: чим більше тяжкий злочин було вчинено, тим більший строк давності.

При обчисленні строків давності виходять із максимального розміру санкції статті, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин.

Строк давності закінчується з моменту (з дня):

- 1) закінчення злочину, в тому числі і тривалого чи продовжуваного;
 - 2) закінчення готування до злочину чи замаху на злочин;
 - 3) вчинення останнього злочинного діяння продовжуваного злочину;
 - 4) затримання злочинця або його явка з повинною.
- Звільнення особи від уголовної відповідальності за підставами перебігу строку давності (ст.48) здійснюється за наявністю таких умов:

а) закінчення вказаного в законі строку;

б) не вчинення особою на протязі цього строку нового злочину, за який може бути призначено покарання — позбавлення волі на строк більше двох років;

в) не ховатися від слідства або суду.

За наявністю цих умов суд, прокурор або орган розслідування мають право закрити уголовну справу (п.3 ст.6 КПК) або не порушувати її.

У випадку вчинення особою нового злочину, за який може бути призначено покарання — позбавлення волі на строк більше ніж на два роки — перебіг строку давності переривається.

Вчинення менш тяжкого злочину строку давності не перериває.

Переривання строку давності має такі наслідки:

1) *строк давності починає бігти знову з моменту (з дня) вчинення нового злочину (відносно обох злочинів);*

2) *час, що витік до переривання, у строк давності не зараховується.*

У тому випадку, коли особа втече, сховається від слідства чи суду, перебіг (біг) давності зупиняється. Зупинка перебігу строків давності значить, що:

- 1) перебіг давності поновиться з моменту затримання особи або явки її з повинною;
- 2) час, який закінчився з моменту вчинення злочину до вте-

- чі (переховування) від слідства чи суду, в строк давності *зараховується*;
- 3) час, який закінчився з моменту втечі (переховування), затримання чи явки з повинною, в строк давності *не зараховується*;
- 4) притягнення до уголовної відповідальності виключається, якщо час від втечі (переховування) і після затримання в сумі перебільшує встановлений законом строк давності для цього злочину.

Не допускається притягнення до уголовної відповідальності особи, яка сховалася від слідства чи суду (незалежно від того почався біг строку давності чи цей строк зупинився), якщо з дня вчинення нею злочину минуло 15 років і давність не була перервана вчиненням нового злочину.

Як виняток, давність не застосовується до осіб, які вчинили злочини, що згідно з законом караються смертною карою.

Питання про застосування давності до особи, що вчинила злочин, за який згідно з законом може бути призначено смертну кару, вирішується судом. Якщо суд не визнає можливість застосувати давність, смертна кара не може бути призначена і замінюється позбавленням волі (ч.4 ст.48 КК).

Згідно з загальновизнаними нормами міжнародного права Указом від 4 березня 1965 року «Про покарання осіб, винних у злочинах проти миру і людства, а також воєнних злочинах, незалежно від часу їх вчинення» і постановою **Президії** Верховної Ради СРСР від 3 вересня 1965 року про застосування цього Указу зазначено про незастосування строків давності і призначення покарання, в тому числі і смертної кари особам, які під час війни 1941 — 1945 рр. проводили активну каральну діяльність, приймали особисту участь у вбивствах і мордуваннях радянських людей. 11 березня 1969 р. СРСР ратифікував Конвенцію про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, яка набрала чинності 11 листопада 1970 року.

3. Звільнення від уголовної відповідальності внаслідок зміни обстановки (ст.50 КК).

Стаття 50 КК передбачає звільнення особи від уголовної відповідальності в тих випадках, коли вона вчинила злочин, який під час його вчинення був суспільно небезпечним і суспільно небезпечною була також особа, що його вчинила, але на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило характер суспільно небезпечного або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ч.1 ст.50 КК).

Зміни обстановки, як підстави звільнення особи від уголовної відповідальності, можуть бути різними:

- 1) суспільно-економічні зміни в житті держави — закінчення війни, проведення економічної реформи, зміна суспільно-політичного ладу і т. ін.;
- 2) зміни обстановки на конкретному підприємстві чи в установі — упорядкування оплати праці, відпуску товарів чи послуг, надійне налогодження охорони і т. ін.;
- 3) зміни в житті особи — шлюб, влаштування на роботу, вступ до навчання, призив на військову службу і т. ін.

Зміна обстановки, як підстава звільнення особи від уголовної відповідальності, може призвести до втрати суспільної небезпечності діяння чи особи, що його вчинила, лише у випадках коли було вчинено порівняно малозначний, не тяжкий злочин. Ніякі перемини в обстановці не можуть призвести до втрати суспільної небезпечності таких злочинів, як вбивство, зґвалтування, розбій і т. інші.

За ч.І ст.50 КК звільнення особи від уголовної відповідальності передбачає випадки, коли ця особа вчинила заборонене уголовним законом діяння, коли в діях певної особи є склад певного злочину. Частина 1 ст.50 КК не може застосовуватися в тих випадках, коли вчинене нею діяння на час розслідування чи розгляду справи в суді, було декриміналізоване, тобто уголовна відповідальність за нього була виключена законом.

Особа може бути звільнена від уголовної відповідальності за ч.І ст.50 КК при наявності однієї із двох умов, якщо:

- 1) діяння втратило суспільну небезпечність або
- 2) винний перестав бути суспільно небезпечним.

При наявності однієї із цих умов, особа може бути звільнена від уголовної відповідальності органом дізнання, слідства, прокурором чи судом. Справа при цьому або не порушується, або закривається (ч.І ст.7 КПК).

4. Звільнення від уголовної відповідальності з застосуванням заходів адміністративного стягнення або громадського впливу (ст.51 КК).

Стаття 51 КК передбачає можливість звільнення від уголовної відповідальності особи, яка вчинила злочин:

- 1) який не являє великої суспільної небезпеки, якщо буде визнано, що:
- 2) виправлення і перевиховання особи можливе без застосування уголовного покарання.

За наявністю сукупності цих умов суд, прокурор, а також слідчий за згодою прокурора, можуть прийняти одне з таких рішень:

- 1) про притягнення особи до адміністративної відповідальності;
- 2) про передачу матеріалів справи на розгляд товариського суду;
- 3) про передачу особи на поруки громадській організації або трудовому колективу.

Звільнення від уголовної відповідальності з притягненням до адміністративної відповідальності допускається лише в справах про злочини, за які законом передбачається покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше одного року або інше більш м'яке покарання (ч.2 ст.51 КК).

Кримінальний кодекс України містить чимало таких злочинів. Найчастіше звільнення від уголовної відповідальності з притягненням винного до адміністративної відповідальності застосовується в справах про хуліганство, про виготовлення самогону, про навмисні легкі тілесні ушкодження тощо.

Не перешкоджають звільненню особи від уголовної відповідальності з притягненням її до адміністративної відповідальності і випадки вчинення нею діяння, яке визнається злочином при неодноразовому вчиненні злочинних дій, а також і в тих випадках, коли до особи уже були застосовані заходи адміністративного стягнення.

Звільнення від уголовної відповідальності з притягненням до адміністративної відповідальності може настати лише тоді, коли особа визнає себе винною у вчиненні цього злочину (ч.3 ст.72 КПК).

Згідно з ст.51 КК суд, прокурор і за його згодою органи слідства мають право закрити уголовну справу і передати її на розгляд товариського суду за наявності таких умов:

- 1) якщо особа вчинила злочин вперше; не враховуються злочини, відносно яких закінчився перебіг строків давності, або за які з винного знята чи погашена судимість; не враховуються і злочини, від відповідальності за які особа була звільнена актом амністії чи помилування;
 - 2) якщо вчинений злочин не має великої суспільної небезпечності (насамперед це злочини, за які згідно з законом допускається застосування заходів громадського впливу - ч.2 ст.106, ч.1 ст. 109, 110, 112, ч.1 ст.113, ст.115, 116, ч.1 ст.125, ст.126, 139, ч.1 ст.213 КК);
 - 3) наявність можливості виправлення і перевиховання винної особи без застосування уголовного покарання.
- Закриття уголовного справи за підставами ст.51 КК не допускається, якщо особа не визнає себе винною у вчиненні цього злочину.

Згідно з ч.2 ст.8 КПК суддя не має права порушити уголовну справу і передати її на розгляд товариського суду, якщо особа, на яку подана скарга, проти цього заперечує.

Якщо товариський суд, розглядаючи справу, переконається в необхідності притягнення винної особи до уголовної відповідальності, то він повертає матеріали справи тому органу, який направив їх йому.

За підставами ст.51 КК суд, прокурор і органи слідства мають право звільнити особу від уголовної відповідальності і передати її на поруки громадській організації чи трудовому колективу за наявності таких умов:

- 1) якщо особа вчинила злочин, який не являє собою великої суспільної небезпеки і цим злочином не було заподіяно тяжкої шкоди;
- 2) якщо винна особа не являє собою суспільне небезпечної;
- 3) якщо винний зізнався у вчиненні злочину і щиро розкався;
- 4) якщо винний раніше не був засуджений чи не звинувачувався у вчиненні навмисного злочину і не передавався на поруки;
- 5) якщо винний не наполягає на розгляді справи в суді;
- 6) якщо є клопотання громадської організації або трудового колективу про передачу їм цієї особи на поруки.

Не може бути передана на поруки особа, яка:

- 1) вдруге вчинила навмисний злочин (вчинення попередньо необережного злочину не перешкоджує відданню особи на поруки);
- 2) раніше уже передавалася на поруки;
- 3) не визнає себе винною у вчиненні злочину.

Звільнення особи від уголовної відповідальності з передачею її на поруки — умовне. Законом перед цією особою ставляться умови:

- 1) *доказати своє виправлення бездоганною поведінкою і сумлінним ставленням до праці;*
- 2) *суворо дотримуватися правил співжиття, гуртожитку;*
- 3) *не ухилятися від громадського впливу.*

Якщо особа, яка була передана на поруки, протягом року:

- 1) *не виправдала довіри трудового колективу,*
- 2) *порушила свою обіцянку виправитись,*
- 3) *не підкоряється правилам співжиття,*
- 4) *залишила роботу з метою ухилитися від громадського впливу, і якщо, в зв'язку з цим, є рішення громадської організації чи трудового колективу про відмову від поручительства, то ця особа притягується до уголовної відповідальності за вчинений нею злочин.*

Відмова від поручительства можлива лише на протязі* строку поручительства, тобто на протязі одного року.

5. Звільнення від уголовної відповідальності актом амністії або помилування.

Амністія і помилування — це акти Вищих органів державної влади України (Президента України), якими особи, що вчинили злочини, звільняються від уголовної відповідальності або від покарання, або яким зменшуються міри покарання, або з яких знімається судимість.

Згідно з п.27 ст. 106 Конституції України Президент України як глава держави видає акти про амністію та помилування осіб, засуджених судами України. Так, наприклад, Президентом України були видані Укази:

— від 17 серпня 1992 року «Про амністію з нагоди річниці проголошення незалежності України»¹;

— від 10 березня 1994 року «Про амністію учасників війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах»².

Оскільки амністія і помилування здійснюється лише вищими органами державної влади, то від їх погляду залежить застосування цих актів і тому вони не мають ніяких умов і обмежень, тобто на застосування актів амністії чи помилування не впливають:

- 1) особливості злочину, тяжкість наслідків, вчинення злочину вперше, вдруге, в співучасті і т. ін.;
- 2) міра покарання;
- 3) особистість винної особи.

Акти амністії видавались, як правило, в зв'язку зі знаменними датами чи подіями³.

Амністія поширюється на всіх осіб, які вчинили позначені в акті про амністію злочини до моменту його видання або до вказаної в акті амністії дати.

Амністія застосовується і до осіб, які вчинили тривалі та продовжувані злочини, але лише в тих випадках, коли тривалий злочин було закінчено до моменту видання акта про ам-

¹ Див.: Голос України, 1992. — 18 серпня. ² Див.: Голос України, 1994. — 23 березня. Президія Верховної Ради колишнього СРСР видала Укази про амністію:

— 28 грудня 1972 р. «Про амністію в зв'язку з 50-річчям створення — 4 листопада 1977 р. «Про амністію в зв'язку з 60-річчям Жовтневої революції»,

— 27 грудня 1982 р. «Про амністію в зв'язку з 60-річчям створення ОРСР*»

— 26 квітня 1985 р. «Про амністію в зв'язку з 40-річчям перемоги в війні 1941 - 1945 рр.»

ністю, або коли ні одна із злочинних дій не була вчинена після видання акта про амністію при продовжуваному злочині.

Актом помилування, на відміну від амністії, звільняється від покарання окрема конкретна особа або декілька осіб поіменно за їх клопотаннями чи клопотаннями родичів, державних чи громадських органів, установ або організацій, трудових колективів і т. ін.

Законодавство до теми:

1. Стаття 106 Конституції України.
2. Статті 3, 7, 45, 46, 48 — 51 Кримінального кодексу України.

Література:

1. *Брайнин Я.М.* Уголовная ответственность и ее основание. - М., 1963. - 247 с.
3. *Жеребкин В. В.* Логическая структура состава преступления. — Харьков, 1974. — 28 с.
2. *Карнішин М.П., Курляндский В. Й.* Уголовная ответственность и состав преступления. — М., 1974. — 231 с.

Т е м а 4 ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ

1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ

Уголовне право як наукова дисципліна вивчає, головним чином, злочин і покарання. Злочин і покарання — це дві сторони всього уголовного права і законодавства. Саме ці дві уголовно-правові інституції визначають і утворюють зміст, характеристику, особливості, завдання та потребу уголовного законодавства, уголовно-правової охорони, уголовного правосуддя. Звідси видно, яке велике значення має визначення поняття злочину.

Що ж таке злочин?

Злочин і злочинність — явища громадського життя людей, продукт історичного розвитку суспільства.

Суспільне життя неможливе без його регулювання суспільно-громадськими нормами, без постійного контролю громадської поведінки, без примусу до певної поведінки. Ні одне суспільство не може існувати, не регулюючи взаємовідносин між своїми членами, не спрямовуючи їх поведінки¹.

Виникнення перших суспільних норм — заборонень (табу) є в історії тією межею, яка відділяє людину від тварини.

Людина — істота суспільна, її життя можливе лише в суспільстві, розвиток її можливий тільки в суспільстві, тільки разом з ним (мауглі).

Те, чим і якою людина є, залежить насамперед і, головним чином, від того суспільства, членом якого вона є.

Головною ж особливістю суспільного життя є його постійна та всебічна регламентація певними суспільними нормами, ця властивість суспільного життя людей — є вічна і незмінна його умова.

Регламентація суспільного життя соціальними нормами (табу, звичаї, моральність) свідчить, що ці норми не тільки дотримуються, але і порушуються.

Оскільки соціальні норми спрямовані на охорону інтересів суспільства, то суспільство примушує своїх членів до їх виконання, а до їх порушників застосовує примусові заходи (засудження, громадський осуд, вигнання, покарання).

¹ Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. — М.: Мысль, 1974. — С. 63.

Встановлені державою норми, правила поведінки спіткала та ж доля — вони не тільки дотримуються, але і порушуються членами суспільства.

Отже, не було, немає і не буде суспільства без соціальних норм і примусу до їх дотримання, не було і не буде суспільства без правових норм і державного примусу до їх дотримання.

Кримінологи уже давно поділяють суспільство на три категорії (групи) людей:

- 1) законослухняних, які завжди дотримуються закону незалежно від умов їх життя (приблизно 25% населення);
- 2) нестійких, які можуть порушити закон за певних обставин (приблизно 65% населення);
- 3) порушників, які завжди будуть порушувати закон незалежно від обставин, умов життя і жорстокості кари (приблизно 6 — 7% населення).

Порушення правових норм називають правопорушеннями, а найбільш тяжкі з них — порушення уголовно-правових норм — називають злочинами.

Таким чином, відрізняються:

1) *соціальні норми, які притаманні будь-якому людському суспільству (мораль, звичаї, традиції) і правові норми, які встановлюються державою (закон);*

2) *примусова влада суспільства, притаманна будь-якому людському суспільству (громадський осуд, вигнання і державні примуси (стягнення, покарання).*

Поняття злочину визначається його суспільною природою, походженням, витоками, змістом, а також суспільним призначенням його законодавчого визначення.

Злочин — це порушення уголовно-правових норм — заборон, встановлених державою, порушення правил, встановлених уголовним законом.

Поняття злочину в різні часи, різними законодавцями визначалось по-різному. Вперше спробу визначити поняття злочину зробив відомий римський юрист Ульпіан: злочин — це порушення закону, поєднане з насильством чи обманом.

Німецький криміналіст Біндінг називав злочином порушення норми закону з санкцією покарання. Італійський криміналіст Гарофало визначав злочин, як дію, шкідливу для суспільства, яка ображає середню міру почуттів, жалю та чесноти, що є у кожній цивілізованій людині.

М.С.Таганцев злочином називав уголовно-карану неправду (кривду), діяння, яке посягає на уголовно-правову норму.

Таким же чином, визнавався злочин і в законодавстві. Уголовні кодекси Франції (1791 та 1810 рр.) визначали злочин як каране кодексом правопорушення.

Російське уголовне укладення (1845, 1903) називало злочином діяння, заборонене під час його вчинення законом під страхом покарання (з погрозою покарання).

Таке визначення злочину — як дій, які заборонені уголовним законом з погрозою покарання, — називають типовим, класичним: формально-визначеним.

Воно й найсправді має істотну ваду, бо не містить відповіді на питання — чому саме ці дії визнаються злочином. Виходить тавтологія — злочин — це те, що карається, а карається злочин.

Треба зазначити, що в останній час багато західних криміналістів намагається знайти матеріальну ознаку злочину. Наприклад, Вельцель, Маурах (ФРГ) вважають, що злочин — це діяння, яке посягає на елементарні суспільно-етичні цінності.

Сатерленд (США) вважає злочином шкідливі впливи на суспільні інтереси, а Уолкер (Англія) — поведінку, небажану для народу,

Наведені визначення злочину хоча і мають деякі вади, але в них міститься найважливіший принцип уголовного права — *piisit sgitet zipe leše* — немає злочину, не передбаченого законом.

Створений ще давньоримськими юристами цей принцип; найважливішим для демократичного уголовного законодавства та практики його застосування. Якраз тому він закріплений в ст.5 декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Все, що не заборонено законом, не може бути заборонено, і ніхто не може бути примушений робити те, що закон не вимагає» та в ч.2 ст.Н Всезагальної Декларації Прав людини ООН від 10 грудня 1948 р.: «Ніхто не може бути засудженим за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння чи бездіяльності, які під час їх вчинення не були визнані злочином національним законом або міжнародним правом»¹.

Ці законоположення завжди мали і тепер мають дуже (ажливе значення в боротьбі проти свавілля держави, хоча, як свідчить історія радянської імперії, вони не дають гарантії захисту прав людини — за часи її існування були закатовані мільйони ні в чому не винних людей.

В радянському уголовному законодавстві злочин визначався, головним чином, не юридичне, а політико-ідеологізовано.

В Керівних засадах: уголовного права 1919 р. (ст.6) та в К РСФСР 1922 р. злочиним називалось суспільне небез-

¹ Див.: Права человека. Осяфньіе международные документи. — М., 1977

печне діяння, яке посягає на суспільний лад і правопорядок, встановлений на перехідний до комуністичного ладу період часу. Таким самим воно було і в УК РСФСР 1926 р. та в КК УРСР 1927 р.

У цьому визначенні злочину зовсім відсутня вказівка на передбачення злочину законом. Це був широкий простір для свавілля, беззаконня.

Для цього в уголовне законодавство були включені статті про застосування аналогії уголовного закону (ст.10 УК РСФСР, ст.7 КК УРСР) — злочином визнавалось судом всяке діяння, яке було підібне злочинові (мало деякі ознаки злочину).

Лише в Основах уголовного законодавства Союзу РСР та союзних республік 1958 р. було визначено, що злочин — це діяння, передбачене уголовним законом.

Чинний Кримінальний кодекс України, визначаючи злочин (ст.7), виділяє в його понятті дві головні ознаки злочину — суспільну небезпечність та протиправність.

Стаття 3 КК виділяє ще дві важливіші ознаки злочину — вчинення злочину винно (навмисно чи необережно), а також караність злочину.

Із законодавчого визначення злочину витікають його головні ознаки:

- 1) *злочинне діяння,*
- 2) *суспільна небезпечність,*
- 3) *протиправність,*
- 4) *винність,*
- 5) *караність.*

Практичне значення поняття злочину полягає в тому, що воно окреслює коло уголовно караних діянь, дає злочинові чітку суспільно-політичну характеристику, вказує на його соціальну спрямованість і суспільну небезпечність, викриває зміст тих суспільних благ (цінностей), які виступають його об'єктом, виконує роль міри (масштабу) для відмежування злочину від інших правопорушень.

Законодавче визначення поняття злочину, по-перше, утворює в громадській свідомості образ і характер забороненого уголовного законом діяння і, таким чином, виконує інформаційну, запобіжну роль.

По-друге, воно дає правозастосовникам знання про злочин, уявлення про його головні ознаки, найсуттєвіші особливості, завдяки чому забезпечується можливість відмежування його від дій незлочинних. Розмежування злочину і дій не злочинних — дуже важливе практичне завдання, бо від того, як воно буде ви-

конане, залежить доля громадянина, його волі, прав і законних інтересів, а також стан і рівень законності в суспільстві.

З урахуванням усіх ознак злочину його поняття можна визначити таким чином. Злочин — *це заборонене уголовним законом суспільна небезпечне, винне та протиправне посягання на суспільні відносини, яке спричинює у їх сфері суспільна небезпечну шкоду або утворює реальну загрозу заподіяння такої шкоди*'.

2. ГОЛОВНІ ОЗНАКИ ЗЛОЧИНУ

Поняття злочину закріплює його основні ознаки.

1. Злочинне діяння. Поняття злочину в ст.7 КК визнається через суспільне небезпечне діяння. Діянням в уголовному праві визнається поведінка людини — дії чи бездіяльність — що спричиняє суспільне небезпечну шкоду.

Діяння містить у собі суспільне істотні:

- а) дії (активна поведінка),
- б) бездіяльність (невиконання обов'язків),
- в) наслідки діяння і причинний зв'язок між діянням та наслідками.

Значення діяння у визначенні злочину полягає в тому, що злочинним і караним визнається лише поведінка людини в вигляді дії чи бездіяльності. Не утворюють злочину і не можуть бути караними думки, переконання, погляди людини, хоча б вони були і дуже суспільно шкідливих якостей, властивостей.

У всьому цивілізованому демократичному світі визнається, що доки людина не діє, не творить, не руйнує вона не є суб'єктом уголовного права.

Лише радянське уголовне законодавство визнавало злочинцями осіб, які не діяли і ніяким чином не проявляли себе. Наприклад, ст.49 УК РСФСР визнавала суспільно небезпечними осіб, які мали зв'язок зі злочинцями, і тому підлягали висланню. Відповідно до ст.13 КК Закону від 18 червня 1934 р. підлягали позбавленню виборчих прав та заслання до Сибіру на строк до 5 років повнолітні члени сім'ї військовослужбовця, який зрадив Батьківщині, навіть і в тих випадках, коли ці члени сім'ї нічого не знали про вчинення злочину їх родичами.

2. Суспільна небезпечність діяння. Найістотніша, оловна юнака злочину — це його суспільна небезпечність, як властивість злочину заподіювати тяжку шкоду пануючому в суспільстві Іравопорядку або ставити в загрозу заподіяння такої шкоди.

Див.: Коржанский Н.И. Очерки теории уголовного права. — Волгоград, 1992. - С. 45.

Суспільна небезпечність злочину — це його об'єктивна проява, його зовнішня шкідливість.

Суспільна небезпечність визначається:

- 1) *суспільною цінністю, важливістю тих суспільних відносин (об'єкту), на які спрямовано посягання;*
- 2) *характером та розміром заподіяної шкоди;*
- 3) *способом дії;*
- 4) *мотивами дії;*
- 5) *ступенем вини.*

Діяння визнається суспільне небезпечним наявністю сукупності цих його ознак.

Але головна його суспільне небезпечна властивість полягає в тому, що злочин руйнує важливі, найбільш суспільне цінні суспільні відносини і ці пошкодження значні, істотні, тобто цим спричиняється тяжка шкода.

Суспільна небезпечність є властивістю кожного і будь-якого злочину, вона його суспільно-політична характеристика. Суспільна небезпечність невід'ємна від злочину. Дії, які не мають таких властивостей, не можуть визнаватися злочинними.

Іншими словами можна було б сказати, що злочин — це суспільне небезпечне пошкодження суспільних відносин, яке загрожує умовам вільного існування суспільства. Саме цим злочин і відрізняється від інших правопорушень¹.

Суспільна небезпечність має два виміри — характер і ступінь. **Характер** суспільної небезпечності діяння складає його якість. Визначається він суспільною цінністю об'єкта посягання, а також злочинними наслідками, способом вчинення злочину, мотивом і формою вини.

Характером суспільної небезпечності відрізняються види злочинів. Так, наприклад, характер суспільної небезпечності ті вбивства інший ніж суспільна небезпечність хуліганства

Ступінь суспільної небезпечності діяння складає її кількість і визначається, головним чином, способом вчинення злочину та розміром заподіяної шкоди.

Ступенем суспільної небезпечності відрізняються злочини одного виду. Наприклад, ступінь суспільної небезпечності

¹ Суперечки про суспільну небезпечність злочину не мають сенсу, мже тому вони і нескінченні. М. Д. Дурманов, М. А. Шнейдер, В. М. Курявцев доводять, що суспільна небезпечність притаманна лише злочині В. Ф. Кіріченко, О. Б. Сахаров, А. А. Піонтковський рахують, що вої властива і адміністративним вчинкам. Багато інших криміналістів вважає що це суперечка про слова. Оця остання більшість, мабуть, має рацію, і всеж таки юриспруденція не техніка. Тут всляке визначення умовне. ВЛЕ не кажучи, ще ніде ніяке суспільство не загинуло від злочину, як такої тому його небезпечність для суспільства взагалі — умовна.

ті простої краді (ч.1 ст. 140 КК) значно менша краді з прониканням в житло (ч.3 ст.140 КК).

Злочин характеризується певним ступенем суспільної небезпечності. За деяким його рівнем злочин втрачає свої суспільні властивості і перестає бути злочином. Так згідно з ч.2 ст.7 КК не є злочином дія або бездіяльність, що хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого законом, але через малозначність не має суспільної небезпеки.

Малозначність вчиненого діяння в ч.2 ст.7 КК розуміється такою, що уголовна відповідальність та покарання в цьому випадку була б занадтою та зайвою, не відповідною вчинку.

Малозначність діяння позначає незначний обсяг посягання на важливий об'єкт або посягання на незначний, малоцінний об'єкт.

Частина 2 ст.7 КК підкреслює відсутність злочину в діяннях, які не мають властивості суспільної небезпечності, закріплює принцип економії уголовної репресії, застосування засобів громадського впливу.

3. Протиправність діяння. Протиправність діяння — збов'язкова, невід'ємна ознака злочину. Вона вказана в ст.3 та ст.7 КК.

Злочином може бути визнано лише таке діяння, яке поіначене в законі, передбачене законом.

Не передбачене законом — не злочин: піїит сгітеп зіпе еşe. Уголовна Протиправність — це криміналізація діяння 'головним законом. Визнати діяння злочином — правомочість Вищого органу законодавчої влади України.

Таким чином, Протиправність є форма виразу суспільної небезпечності та закріплення її в законі, законом. Протиправність є юридичне відбиття в законі суспільної небезпечності злочину, оскільки протиправним може бути визнано ише суспільне небезпечне діяння.

Протиправність — це забороненість діяння уголовним аконом.

Але в чинному КК не всі передбачені ним діяння мають знаку суспільної небезпечності. Не можуть бути визнані суспільно небезпечними, наприклад, незаконне лікарювання гг.226 КК), самовільне будівництво (ст. 199 КК) та деякі ін. Взагалі не можна зрозуміти такого сполучення слів: «не-Іконне лікарювання», якщо виходити зі здорового глузду і шчайного розуміння — лікарювання — це надання допомо-І хворому. Як же можна назвати лікарювання — надання

допомоги хворому — незаконним, злочином? В ст. 226 КК вказано, що злочином є заняття лікарюванням як професією особою, яка не має належної медичної освіти. А належну освіту мають особи, які мають відповідний документ, отже, незаконно лікарюють всі, хто використовує (і досить ефективно) нетрадиційні засоби лікування — екстрасенси, народні лікарі, психотерапевти — Джуна, Касьян, Дорошенко, Зубицький, Кашпировський та сотні інших. Багато з них досягли значних успіхів і саме у лікуванні тих хвороб, у боротьбі з якими офіційна (належна) медицина визнала себе безсилою. Надання допомоги хоча б одному хворому за умови, що такий цілитель, нікому не шкодить (а хіба офіційна медицина має лише успіхи? Лише 100% ефективність лікування?), не залишає ніяких підстав вважати цю допомогу незаконною, злочинною. Цього вимагає гуманність, людяність, співчуття хворому, а особливо тим хворим, яким офіційна медицина допомогти не спроможна.

Немає ніяких підстав вважати суспільне небезпечним і самовільне будівництво житла. Якби кожен громадянин України мав можливість і побудував собі житло, хоча б самовільно, то це було б дуже суспільне корисно, а не суспільне небезпечно.

Разом з тим не всі суспільне небезпечні вчинки визнаються злочинами і набувають протиправності. Визнати певний шкідливий вчинок злочином повною мірою залежить від волі законодавця. Для цього він враховує (повинен враховувати!) багато суспільних чинників, а саме: 1) розповсюдженість таких діянь, 2) тяжкість їх наслідків, 3) можливість забезпечення ефективної боротьби з ними, негативні наслідки їх караності та деякі інші.

Не вважається, наприклад, злочином образа, що була виражена у пристойній формі, і наклеп, що не був завідомо неправдивим. Тобто закон не визнає злочином і не карає, розповсюдження будь-яких ганьбливих вигадок, якщо особа, яка їх розповсюджує, чула про це на трамвайній зупинці чи в черзі у крамниці. Отже, честь та гідність особи не мають належної уголовно-правової охорони. Не всі норми чинного Кримінального кодексу України мають моральне підґрунтя. Не відповідають нормам моральності, наприклад, вимоги статей 20 і 187 КК, які покладають юридичний обов'язок на громадянина донести на батька, матір, сестру та брата, на сина чи дочку і за невиконання цього обов'язку карають. Такі норми права спричиняють руйнування моральних засад суспільства, після чого ні суд, ні право взагалі ні до чого не здатні. Аморальна норма ст. 226 і

ряд інших статей КК. Це саме можна сказати і про уголовну відповідальність за викрадення державного чи колективного майна, хоча Конституція України і наголошує, що державне майно є загальнонародною власністю, власністю всього народу України. А якщо всього народу, значить і кожного окремого громадянина України. Тобто згідно з головним (основним) законом держави кожен громадянин є співвласником державного майна і на цій законній підставі має право володіти, користуватися і розпоряджатися ним. За що ж засуджені мільйони громадян України за ст. 81 — 87 КК?¹

4. Винність діяння. Згідно зі ст. 3 КК злочином може бути визнано тільки винне діяння, тобто вчинене навмисно чи необережно.

Невинне заподіяння суспільне небезпечної шкоди (сазиз) злочином не визнається.

Цивілізоване, демократичне уголовне законодавство ґрунтується на суб'єктивних підставах і рішуче відхиляє об'єктивну осудність.

Уголовній відповідальності підлягає винна особа — наголошує ст. 3 КК.

Саме винність діяння є його головним внутрішнім змістом, бо якраз в цьому знаходить вихід лиха воля злочинця. Тому і в провинність особі можна поставити лише такі дії та їх наслідки, які охоплювались її умислом, намірами, які вона передбачала, або могла усвідомлювати та передбачати.

Об'єктивно заподіяні наслідки, яких особа не могла усвідомлювати і передбачати, не можна ставити її до провини. Наприклад, Б. на вечорниці в хаті В., у відповідь на жарт В., яка плиснула на нього водою із кружки, схопив відро з рідиною, що стояло в кутку, і плиснув із відра рідиною на В., яка стояла коло печі. В відрі був бензин. Від вогню в печі бензин загорівся, спалахнула і одежа на В. Внаслідок цього В. були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження, а майно її в хаті згоріло. Розглядаючи цю справу, суд зазначив, що Б. не знав яка рідина знаходиться у відрі, не передбачав і не міг передбачати, що від його дій настануть такі наслідки, а тому він не повинен і не може нести уголовну відповідальність за невинно заподіяну шкоду².

5. Караність діяння. Визнання діяння злочином значить, разом з тим, визнання і його караності, оскільки воно заборонено з погрозою покарання.

Докладніше про це див.: Коржанський М. Кримінально-правова охорона особи: вади і помилки. — Юридичний вісник України, 1995. — № 12.
Див.: постанову Пленуму Верховного суду СРСР в справі Б. — Бюллетень Верховного суду СРСР, 1963. - № 6. - С.37.

Як немає покарання без злочину, так немає і злочину без покарання¹.

Видом та розміром покарання, встановленого законом за той чи інший злочин, відбивається оцінка суспільної небезпечності злочину, визначається його тяжкість, дає підстави віднести його до того чи іншого класу, групи в певній класифікації.

Названі нами головні ознаки злочину не вичерпують усіх його суспільних властивостей. Крім них, злочин є також аморальним вчинком, дуже грубо порушуючим панівну мораль суспільства.

Разом з тим порушення моральних норм дуже негативно впливає на дотримання уголовно-правових норм, оскільки порушення правових норм є в той же час порушенням і норм моралі. А порушення моральних норм дуже послаблює силу закону, оскільки сила закону в його моральних підставах. Наскільки міцні моральні підстави закону, настільки міцний і сам закон. Закони слабкі, якщо слабка мораль, стверджував Цицерон².

Взаємовідносини, взаємозв'язок права і моралі в тому, що закон — це вищий, але і більш грубий ступінь суспільної регламентації в порівнянні з нормами моралі. Норми моралі набагато раніше виникли, набагато більший їх вплив на суспільне життя. Звідси їх перевага перед нормами права. Чільність норм моралі визначається також тим, що вони незалежні від норм права.

Наявність чи відсутність правових норм ніяк не впливає на виникнення, стан чи дотримання норм моралі, їх дотримання, реалізація забезпечуються тільки силою громадського погляду (осуду) — самою потужною суспільною силою. Сила держави — армія, міліція, суд, тюрма — ніщо в порівнянні з силою громадського осуду. Саме тому законі слабкі, якщо слабкі моральні засади суспільства.

З цього треба зробити два важливих висновки:

1) необхідно забезпечити відповідність уголовно-правових норм нормам моралі суспільства, його моральним засадам. Без такої відповідності не має чого і мріяти про ефективність уголовно-правових норм, бо їм буде протидіяти чи, принаймні, не буде сприяти найбільш могутня суспільна сила — сила громадського осуду.

¹ Наявність в чинному Кримінальному кодексі України законоположень про звільнення від уголовної відповідальності без засудження і призначення покарання (ст.50, 51 КК) є дуже значною хибою уголовного злочину і дуже грубим порушенням Конституції України.

Див.: Цицерон. Диалоги. О государстве — о законах. — М., 1966. - С. 102 - 103.

/спільна практика епохи застою переконливо це джує. Треба лише зазначити, що так названа епоха бустойною лише для економіки, науки, культури. В галу-ралі це була епоха деградації, епоха занепаду моралі, Івим показником чого є вибух злочинності, пияцтва, рення наркоманії, проституції.

Аморальність треба включити до головних, істотних від'ємних ознак злочину, врівні з суспільною небезпеч- >, протиправністю, винністю та караністю, з буде мати важливе практичне значення для:

визначення злочину — не може бути злочином діян- ке не є аморальним;

¹ для використання в боротьбі зі злочинністю повної мі- юмадського осуду.

3. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ

уголовному праві класифікація злочинів проводиться зними підставами:

За ознаками та видами об'єкту злочинів.

За формами вини.

За мотивами вчинення.

За ступенем тяжкості наслідків, а ознаками та видами об'єктів виділяють:

>злочини проти особи;

І злочини проти держави;)

посадові злочини;

> господарські злочини;

>злочини проти власності та ін.

а формами вини злочини поділяються на:

) **навмисні** — кража, наклеп, хабарництво, хуліган- згвалтування та ін.

) **необережні** — порушення правил безпеки праці, ха- ість.

,є які злочини можуть бути вчинені як навмисно, так і ережно — вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, ієння чужого майна тощо, а мотивами вчинення

злочини ділять на:) **корисливі** — викрадання, спекуляція, хабарництво;) **вчинювані за мотивом**

помсти — вбивство (п. «в» ! КК), а також злочини передбачені ст.100, 190, 190¹ КК;) **вчинювані Із**

хуліганських спонукань — злочи-зередбачені п. «б» ст.93, ст.206 КК.

Чинне уголовне законодавство за ознаками тяжкості поділяє злочини на:

1. Особливо небезпечні злочини проти держави (ст.56 — 63 КК).
2. Особливо тяжкі злочини (ст.24 і 25 КК).
3. Тяжкі - ст. 7 І КК.
4. Значно або менш тяжкі — головний загальний злочинів, передбачених законом.
5. Злочини, які не мають великої суспільної небезпеки (ст.51 КК).

Класична класифікація злочинів має такий вигляд:

1. Злочин (сгіте — фр.).
2. Вчинок.
3. Поліцейське порушення.

Законодавство до теми:

1. Статті 3, 7 і 7⁴ Кримінального кодексу України.
2. Проекти Кримінального кодексу України.

Література;

1. *Бажанов М.И.* Уголовное право Украинн. — Днепропетровск, 1992. 168 с.
2. *Беккариа Чезаре.* О преступлении й наказаний. — М., 1939. 464 с.
3. *Дурманов Н.Д.* Понятие преступления. — Изд-во АН СССР, 1948. 312 с.
4. *Ковалев М.И.* Понятие преступления по советскому уголовному праву. — Свердловск, 1987. 208 с.
5. *Коржанский Н.И.* Очерки теории уголовного права. - Волгоград, 1992. 92 с.
6. *Кривошеин П.К.* Преступление. Историческое исследование. - К., 1993. 62 с.
7. *Кузнецова Н.Ф.* Преступление й преступность. — Изд-во МГУ, 1969. 232 с.
8. *Малиновский Й.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. - К., 1894. 412 с.
9. *Таганцев Н.С.* Учение о преступлении. — С.-П., 1887. 340 с.

Т е м а 5 СКЛАД ЗЛОЧИНУ

1. ПОНЯТТЯ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

В боротьбі зі злочинністю найважливіше досягти ефективності цієї боротьби і не допустити порушення закону. Тому саме головне в притягненні до уголовної відповідальності — мати для цього законні підстави і дотримуватись уголовного закону.

Згідно зі ст.3 КК України до уголовної відповідальності може бути притягнута лише та особа, яка винна у вчиненні злочину, передбаченого законом суспільно небезпечного діяння.

У цьому законоположенні є визначені уголовним законом *ідстави* уголовної відповідальності: уголовній відповідальності підлягає *лише особа, яка винна у скоєнні злочину*.

Але як це визначити? Як встановити, що саме ця певна особа вчинила злочин? Чим і як виміряти чи виважити її дії? Для цього в уголовному законі встановлюються, визнаються чіткі, певні *ознаки* суспільно небезпечних дій, які чинила особа, і сукупність яких утворює *підстави* уголовної відповідальності.

Вся сукупність встановлених уголовним законом ознак, які характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин, називається **складом** злочину.

Визначення поняття складу злочину вказує на те, що: 1. Ознаки складу злочину встановлюються лише уголовним законом, ні в якому іншому законодавчому акті >знаки злочину міститися не можуть (крім випадків пря-ш і безпосередньо визначених уголовним законом в так шаних нормах із бланкетними диспозиціями, наприклад, з ст.148 КК — заборонені види підприємницької діяльності і визначаються в постановах Уряду, в ст.215 КК — правила безпеки руху затверджуються Кабінетом Міністрів України¹ і т. ін.).

2. Склад злочину утворює лише певна кількість встановлених уголовним законом ознак, тобто склад злочину може бути лише там і тоді, де і коли є повна сукупність ознак злочину, які встановлені законом.

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1993 р. № 1094 «Про затвердження правил дорожнього руху». — Правила дорожнього руху України. — Вінниця, 1994. — С.4.

Склад злочину — це завжди *повна* сукупність його ознак. Не може бути неповного складу злочину. Неповність чи відсутність *хоча б однієї* із ознак, встановлених чи передбачених законом для цього певного злочину, стверджує відсутність цього злочину, тобто такого злочину немає, не існує.

Якщо встановлено і доведено, доказано, що скоєне містить 99, 99% встановлених законом ознак якогось злочину, то це безперечно свідчить про те, що такого складу злочину в діях особи, яка вчинила такі дії, немає.

Склад злочину — це тільки 100% встановлених законом ознак, тільки при такій їх кількості можна стверджувати, що дії особи містять встановлений уголовним законом склад злочину.

Найчастіше порушується уголовний закон тоді, коли непевно і неповно встановлюються всі ознаки складу злочину, і дуже часто вироки про засудження скасовуються за відсутністю в діях особи складу злочину¹. Безпідставно, наприклад, було притягнуто до уголовної відповідальності Ц. за ч.3 ст.154 КК (за спекуляцію в особливо великих розмірах). Протягом двох років ІД. купив у громадян і перепродав через комісійні магазини два автомобілі ВАЗ, одержавши при цьому певну наживу.

Президія обласного суду, розглянувши справу Ц., зазначила, що відповідно до ст.7 КК злочином визнаються дії, які заподіяли шкоду конкретним суспільним відносинам. Об'єктом спекуляції є відносини, що забезпечують нормальну діяльність державних або кооперативних організацій торгівлі товарами за встановленими цінами, а тим самим — і додержання матеріальних інтересів покупців. У справі Ц. доведено, що він купував автомашини не в системі державної або кооперативної торгівлі, а у громадян за договірними цінами, з оформленням угод через комісійні магазини. За таких обставин ні державній чи кооперативній торгівлі, ні покупцям шкоди не заподіяно. Згідно з законом відповідальність за спекуляцію можлива лише за наявності попередньої скупки з метою наживи товарів, на які встановлено державні роздрібні ціни, на підприємствах торгівлі та в інших організаціях, що реалізують товари населенню. Суд визнав, що Ц. купував автомобілі для власного користування, причому обидва вони мали дефекти, які було усунуто після ремонту.

Див.- Практика суців України в кримінальних справах. — К., 1993. Див. ухвали судової колегії Верховного Суду України в справах. — М., с.5 — 6; Г., с. 6 - 7; П., с.10 - 11; Ш., с.12 - 13; В., С.18 - 19; В., с.19; К., с.81 - 82; Т., с.150 - 151; Р., с.151 - 152; С., с.163; В., с.164 - 165.; М., с.174 - 175; Л., с.176 - 177; Д., с.182 - 183; Б., с.187 - 188; К., А. Й., с.202 - 203; Д., с.207 - 208; М., І., Я., с.208 - 209; С., с.209 - 210; Д., с.212 - 213; К., с.216 — 217; В., с.225; ще більше випадків перекваліфікації злочинів через неповноту або неправильну визначеність ознак складу злочину.

к власник автомобілів відповідно до ст. 86 Цивільного кодексу України він мав право розпорядитися ними на свій розсуд. Отже, купівля підсудним у громадян автомобілів та наступний їх продаж за завищеною порівняно з купівельною ціною не містять складу злочину, передбаченого ч.3 ст.154 СК України, зазначила президія обласного суду¹. і. Тільки вся сукупність встановлених уголовним законом ознак може характеризувати певні суспільно небезпечні дії як злочин.

Ніякі інші державні органи чи посадові особи не можуть видавати уголовні закони, а тому і не можуть (не правомочні) встановлювати ознаки складу злочину. А це позначає, що видавати ті чи інші суспільно небезпечні дії злочином, можна лише тоді, коли ці дії містять всі ознаки складу злочину. Тобто, вчинення особою будь-яких суспільно небезпечних дій, які не містять всіх ознак, встановлених уголовним законом, значить, що в її діях складу злочину немає. А відсутність в діях особи складу злочину, значить, що вона злочину не вчинила. Отже, все наведене дає обґрунтування для висновку, що склад злочину є єдиною, необхідною, законною і достатньою підставою уголовної відповідальності.

Єдиність складу злочину як підстави уголовної відповідальності полягає в тому, що інших підстав уголовної відповідальності немає.

Необхідність складу злочину як підстави уголовної відповідальності в тому, що без наявності складу злочину уголовна відповідальність згідно з законом не може настати, неможлива. *Законність* складу злочину як підстави уголовної відповідальності в тому, що вона встановлена законом (ст.3 КК) і виключає сваволю при вирішенні питання про притягнення особи до уголовної відповідальності, дає можливість доказувати обґрунтованість притягнення до уголовної відповідальності або спростувати її.

Достатність складу злочину, як підстави уголовної відповідальності в тому, що інших підстав для уголовної відповідальності законом не передбачено, а тому шукати їх та доказувати не потрібно. Наявність в діях особи певного складу злочину достатньо для притягання її до уголовної відповідальності за вчинення цього злочину.

Таким чином, склад злочину — це юридичне поняття і юридичне визначення окремого злочину, єдність та сукупність всіх його ознак.

¹ Див.: Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. — 0.211 — 214.

Всі ознаки складу злочину за їх особливостями поділяють на чотири групи, які характеризують злочин з чотирьох його боків:

- а) ознаки, які характеризують об'єкт злочину, його суспільну спрямованість на заподіяння певної суспільне небезпечної шкоди;
- б) ознаки, які характеризують зовнішній прояв злочину — дію чи бездіяльність, а також обставини їх вчинення (місце, час, знаряддя і т. ін.);
- в) ознаки, які характеризують діяча — його вік, осудність, громадянство, посадовий стан тощо;
- г) ознаки, які характеризують злочин з внутрішнього боку — психічне ставлення злочинця до своїх дій та їх наслідків, спонукання до вчинення цих дій, а також його емоційний стан тощо.

Ознаки, які характеризують злочин з якогось одного боку, називаються *елементом* складу злочину. Такими є:

1. Об'єкт злочину — ті ознаки, які характеризують злочин з боку його суспільної спрямованості на заподіяння шкоди в сфері відповідних суспільних відносин, що охороняються уголовним законом.

Ознаками об'єкту злочину є:

- а) **важливість** та цінність суспільних відносин, поставлених під охорону уголовного закону;
- б) **тяжкість** заподіюваної злочином шкоди в сфері цих суспільних відносин — пошкодженість, вразливість об'єкта;
- в) **предмет** — матеріальна річ, злочинним впливом на яку заподіюється суспільне небезпечна шкода в сфері тих суспільних відносин, що існують з приводу цієї речі.

Ознаки, зазначені у пп. а) і б), є обов'язковими ознаками об'єкту злочину.

2. Об'єктивна сторона злочину — це ознаки, які характеризують зовнішній прояв злочину, ті зміни в оточуючому суспільному середовищі, які призводять вчинення злочину, а також саме діяння, подію вчинення злочину.

Такими ознаками є:

- а) **дія** — тобто суспільне значима поведінка особи, яка складається з рухів, а також використання машин, механізмів, властивостей речовин (отрути, зброї та ін.), температури, фізіологічних процесів і т. ін.;

б) **бездіяльність** — тобто невиконання особою своїх юридичних обов'язків;

- в) **злочинні наслідки** — ті наслідки, які мають харак-

тер суспільнонебезпечної шкоди і мають вид порушення чи знищення суспільних відносин, що охороняються уголовним законом;

г) **причинний зв'язок** — між дією чи бездіяльністю і тими злочинними наслідками, які настали;

д) **місце, час, спосіб, обстановка** вчинення злочину та використані для вчинення злочину знаряддя.

Ознаки, зазначені у пп. а) і б) є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину;

3. Суб'єкт злочину — це ознаки, які характеризують автора злочину:

а) **фізична особа** — тільки фізичні особи визнаються суб'єктами злочину, оскільки лише вони є уголовно відповідальними;

б) **вік особи** — досягнення встановленого уголовним законом віку, з якого починається уголовна відповідальність — загальна дієздатність — з 16 років, виключна дієздатність — з 14 років, особлива дієздатність — з 18 років;

в) **осудність** — здатність особи усвідомлювати та оцінювати суспільне значення своєї дії чи бездіяльності або керувати ними;

г) **спеціальні** ознаки суб'єкта (спеціальний суб'єкт):

— громадянство,

— посадова особа,

— військовослужбовець,

— фах,

— особливо небезпечний рецидивіст,

— особа, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі,

— особа, що підлягає призову на строкову військову службу,

— працівник транспорту,

— член виборчої комісії,

— родинні відносини (батьки, діти).

Ознаки, зазначені у пп. а), б) і в) є обов'язковими ознаками суб'єкта злочину.

4. Суб'єктивна сторона — це ознаки, які характеризують злочин з його внутрішнього боку:

а) **умисел** — вчинення злочину навмисно (ст. 8 КК);

б) **необережність** — вчинення злочину необережно (ст. 9 КК);

в) **мотив злочину** — внутрішні спонукання, які є усвідомленою дійсною чи гаданою потребою;

г) **мета злочину** — ідеальні зміни в оточенні суб'єкта, яких він намагається досягти вчиненням злочину;

д) **емоції** — почуття та переживання суб'єкта під час вчинення злочину.

Оскільки право взагалі і уголовне зокрема не має іншого призначення крім регулювання суспільних відносин і ні для чого більше не придатне, то об'єктом злочину є суспільні відносини, які охороняються уголовним законом.

Обов'язковими ознаками об'єкта злочину є:

1) **важливість**, суспільна цінність певних суспільних відносин — найбільш вагомими з них визначаються ті, що є загальнолюдськими цінностями: життя, здоров'я, права людини, власність і т. ін.;

2) **істотність шкоди**, яка заподіюється певним злочином у сфері конкретних суспільних відносин — заподіяння смерті, позбавлення волі, майна, приниження гідності, честі і т. ін.

Об'єктивну сторону складу злочину утворюють:

1) *дія чи бездіяльність*;

2) *суспільна небезпечні наслідки злочину*;

3) *причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) та злочинними наслідками*;

4) *місце, час, спосіб, знаряддя та обстановка вчинення злочину*.

Суб'єктом злочину визнається фізична, осудна особа (людина), яка досягла встановленого законом віку.

Суб'єкт злочину — це тільки фізична особа. Не визнаються законом суб'єктами злочину юридичні особи, тварини і т. ін.

Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину розуміла, суспільне значення вчинюваних нею дій і могла керувати ними.

Неосудні особи в уголовно-правовому розумінні не діють і суб'єктами злочину 'бути не можуть. Вчинення неосудною особою суспільне небезпечних дій складу злочину не утворює незалежно від характеру цих дій і тяжкості їх наслідків.

Схематично склад злочину має такий вигляд:

1 Об'єкт		2. Об'єктивна сторона	
Ознаки	Суспільна цінність Тяжкість шкоди Предмет	Обов'язкові ознаки	Дія Бездіяльність
аа	Загальний Родовий Видовий Безпосередній: головний додатковий факультативний	Факультативні ознаки	Злочинні наслідки Причинний зв'язок Спосіб Місце Час Знаряддя Обстановка

3. Суб'єкт		4. сторона		
Класифікаційні ознаки	Фізична особа Вік Осудність	Класифікаційні ознаки	Умисел	прямий побічний самонадіяність недбалість
			Необережність	
Факультативні ознаки (спеціальний суб'єкт)	Посадова особа Військовослужбовець Особливо небезпечний рецидивіст Працівник транспорту Родичі (батьки, діти) Члени виборчої комісії Особа, яка відбуває покарання Фах (та ін.)	Факультативні ознаки	Мотив М;та Ем РЦП	

Суб'єктивну сторону складу злочину утворюють — вина, в усіх її формах і видах, а також мотив, мета вчинення злочину та емоції.

Склад злочину — це органічна єдність всіх його елементів, ознак, оскільки він є лише при наявності всіх його складових частин, всіх ознак, що його утворюють. Відсутність хоча б якоїсь другорядної ознаки виключає наявність всього складу злочину і уголовну відповідальність.

Це правило закріплено в п.2 ст. 6 КПК України згідно з яким уголовну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю за відсутністю в діянні складу злочину.

Притягнутою до уголовної відповідальності може бути лише особа, в діях якої є склад злочину.

Склад злочину — це юридичне поняття про окремий злочин. Звідси його різнобічне значення для вирішення питань уголовної відповідальності, кваліфікації злочину, призначення покарання та умов його відбування. Крім того, склад злочину має важливе значення взагалі для ефективності боротьби зі злочинністю.

Саме склад злочину, його ознаки складають предмет доказування в уголовній справі, межі слідства та пошук доказів, оскільки встановлювати та доказувати в справі потрібно не все взагалі, а певні ознаки злочину.

Склад злочину є підставою уголовної відповідальності не тільки для особи, яка безпосередньо вчинила злочин, була його безпосереднім виконавцем і вчинила закінчений злочин.

Склад злочину є також в діях особи, яка готувалася до вчинення злочину чи вчинила замах на злочин (ст.17 КК).

Склад злочину є і в діях всіх співучасників злочину — організатора, підмовника і пособника (ст.19 КК). Практичне значення складу злочину, як підстави уголовної відповідальності, полягає в тому, що з допомогою його ознак:

- 1) надається можливість притягнути до уголовної відповідальності особу, яка вчинила злочин, та виключити випадки притягнення до уголовної відповідальності невинного — ознаки злочину, визначені законом, дають можливість доказати винність чи спростувати її;
- 2) утворюються правила кваліфікації злочинів, оскільки ознаки злочину дають можливість відмежування подібних злочинів, застосувати саме ту уголовно-правову норму, яка передбачає відповідальність за скоєний злочин;
- 3) тільки в межах складу злочину можна відрізнити об'єктивні та суб'єктивні підстави уголовної відповідальності, оскільки цивілізоване, демократичне право ґрунтує уголовну відповідальність тільки на суб'єктивних підставах і рішуче відхиляє об'єктивну осудність. Саме таке визначення складу злочину дає можливість вирішити стародавню суперечку — кого засуджує суд — діяча чи діяння, злочин чи злочинця? — на користь діяння.

Суд, виходячи із сукупності об'єктивних та суб'єктивних підстав уголовної відповідальності, засуджує особу не тому, що вона здається суду небезпечною, а тому, що в її діях є склад передбаченого законом злочину.

Пленум Верховного суду України у своїх постановках постійно вимагає, щоб суди, розглядаючи уголовну справу, найуважніше з'ясовували наявність в діях особи складу злочину. Так у постанові від 27 грудня 1985 р. «Про судову практику в справах про перевищення влади або службових повноважень» Пленум вказав на необхідність у кожній справі з'ясовувати всі фактичні обставини, у тому числі службовий рган і коло повноважень особи, обвинуваченої у перевищенні влади або службових повноважень, її поведінку до вчинення злочину, мотив, мету і характер вчинених дій, їх зв'язок із службовим становищем притягнутої до відповідальності особи та наслідками, що настали¹. В постанові від 28 червня 1991 р. «Про судову практику в справах про хуліганство» вказав, що у постанові про притягнення як обвинуваченого і в обвинувальному висновку повинні бути зазначені дії обвинуваченої особи, наслідки її дій, а також кваліфікуючі ознаки складу злочину з обов'язковою вказівкою цих ознак².

Склад злочину має багато різних ознак юридичне значення яких не однако.

Див.: Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. — К., 1995. — С.147. Див.: Там же, с.170.

Як і будь-яка інша вольова та свідомо діяльність, злочин являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного в поведінці людини.

За такими ознаками склад злочину можна поділити на дві частини:

1) об'єктивну — всі ознаки, що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону злочину.

2) суб'єктивні — всі ознаки, що характеризують суб'єкта і суб'єктивну сторону злочину;

Але таке розмежування в злочині чисто умовне, методичне. В дійсності злочин є органічною єдністю свідомості, волі та дій певної особи.

Залежно від юридичного значення ознак для кожного окремого складу злочину ці ознаки поділяються на:

1) обов'язкові (необхідні), тобто такі, які притаманні всім без винятку злочинам — без жодної такої ознаки не може бути ні одного складу злочину.

Необхідними, обов'язковими для всіх і кожного складу злочину є такі ознаки:

- а) *ознаки об'єкту,*
- б) *дія чи бездіяльність,*
- в) *вік та осудність,*
- г) *вина — умисел чи необережність.*

Обов'язкові ознаки — це мінімум ознак, які характеризують всі елементи складу злочину кожного окремо.

Практичне значення обов'язкових ознак для складу злочину полягає в тому, що відсутність будь-якої з них у всякому випадку виключає склад будь-якого злочину, а значить виключає і уголовну відповідальність.

Наприклад, заподіяння суспільне небезпечної шкоди (знищення майна вогнем) неосудною особою значить, що такі дії не мають суб'єкта, як обов'язкової ознаки складу злочину, а значить, і немає підстав притягати таку особу до уголовної відповідальності.

2) факультативні, тобто такі ознаки, які притаманні тільки деяким складам злочину, вони є не в усіх, а лише в тих складах, де вони вказані законодавцем.

Ці ознаки необов'язкові для всіх злочинів, але для тих, в законодавчому визначені яких вони зазначені, вони є обов'язковими.

Наприклад, фізіологічний афект у складі злочину вбивства — ст.95 КК, мета отримання наживи в складі злочину спекуляції — ст. 154 КК і т. ін.

Такими ознаками є:

- 1) *предмет злочину;*
- 2) *місце, час, знаряддя, спосіб;*
- 3) *мотив, мета, емоції;*

Отже, факультативні ознаки складу злочину теж обов'язкові, але обов'язкові не для всіх, а лише для деяких складів злочинів, в яких ці ознаки позначені в законі.

Поняття складу злочину має дещо спільне з поняттям злочину (ст.7 КК), хоча це різні поняття. Як же вони співвідносяться?

Поняття складу злочину є наукова абстракція, яка містить у собі загальні ознаки, притаманні кожному злочині. Воно не дає поняття про окремий злочин (скажімо, кражу), але в абстрактному вигляді закріплює ознаки, загальні для всіх злочинів (краж, вбивств, зґвалтувань тощо).

Поняття складу злочину і поняття злочину, що наведено в ст.7 КК, закріплюють в різних формах істотні сторони одного і того ж явища — перше з точки зору його побудови, структури, а друге — з точки зору його суспільно-політичної характеристики.

Поняття злочину розкривав зміст суспільне небезпечного діяння, а склад злочину є міра, масштаб цього діяння, який застосовується для того, щоб знайти в ньому підстави уголовної відповідальності чи відхилити її.

Отже, поняття злочину і поняття складу злочину знаходяться між собою у співвідношенні форми і змісту: поняття злочину є змістом, а поняття складу злочину його формою, яка визначена законом як склад злочину. В цьому схожість, єдність та різність цих понять.

Найбільше практичне значення склад злочину має для застосування уголовного закону — *кваліфікації* злочинів. Основу правозастосовницької діяльності органів правосуддя в боротьбі зі злочинністю складає кваліфікація злочинів.

Кваліфікація — це саме головне в застосуванні, реалізації уголовно-правових норм.

Правильна кваліфікація — це правильне та одноманітне застосування закону, що є дуже важливим для:

- 1) *охорони особи, її прав та законних інтересів;*
- 2) *здійснення правосуддя;*
- 3) *охорони громадського правопорядку.*

Значення правильної кваліфікації злочинів полягає в тому, що вона:

- 1) є необхідною передумовою здійснення єдиної демократичної законності;

- 2) є необхідною передумовою проведення єдиної каранної політики нашої держави;
- 3) гарантія захисту прав особи.

Верховний Суд України постійно вимагає, щоб суди неухильно дотримувались вимог закону відносно правильної кваліфікації злочинів і ніякі відхилення від цієї вимоги нецупустимі.

Кваліфікацією злочинів називається застосування тієї уголовно-правової норми, яка найбільш повно містить в собі ознаки вчиненого особою злочину.

Застосування уголовно-правової норми при кваліфікації досягається встановленням відповідності ознак вчиненого злочину ознакам складу злочину, зазначених в нормі (диспозиції).

Кваліфікація злочинів надзвичайно важливе практичне завдання органів слідства, суду, прокуратури, адвокатури. Якраз при цьому, як свідчить практика, допускається найбільша кількість помилок.

Передумовами правильної кваліфікації злочинів є такі вимоги:

- 1) глибоке вивчення та розуміння особою, яка застосовує уголовно-правові норми, засад уголовного права, уголовної політики держави, свого місця та ролі в їх виконанні;
- 2) правильно з'ясувати і витлумачити зміст уголовного закону, всіх ознак конкретної уголовно-правової норми;
- 3) повно та всебічно дослідити практичні ознаки вчиненого злочину.

Це є самі головні завдання правозастосовників всіх органів правосуддя, всіх рівнів цих органів. Якщо кажуть, що в серйозних справах не має дрібниць, то це стосується насамперед уголовних справ, справ про відповідальність за злочини.

Теорією та практикою вироблені правила кваліфікації злочинів. Головні з них такі:

1. Всі фактичні ознаки скоєного повинні відповідати юридичним ознакам складу злочину.
2. Ознаки вчиненого злочину повинні бути відмежовані, відокремлені від суміжних складів злочину. Наприклад, краді від грабежу, розбою від вимагання.
3. До скоєного злочину завжди повинна бути застосована та уголовно-правова норма, яка найбільш повно містить його ознаки. Наприклад, ст.135 КК при наявності ознак ст.98 і ст.135 КК.

4. При конкуренції загальної та спеціальної норм застосованою повинна бути спеціальна норма. Наприклад, ст.93 і 94, ст. 165 і 168 КК. При реальній сукупності загальна та спеціальна норми можуть бути застосовані спільно, разом. При ідеальній сукупності злочинів загальна та спеціальна норми застосовані разом бути не можуть.
5. Кваліфікований склад злочину має перевагу перед основним складом. Наприклад, грабіж насильницький (ч.2 ст.82, ч.2 ст.141 КК) має перевагу перед грабежем простим, некваліфікованим (ч.1 ст. 82, ч. 1 ст.141 КК).
6. Більш тяжка кваліфікуюча ознака складу злочину має перевагу перед менш тяжкою і поглинає її. Наприклад, ч. 3 в ст.81 та 82 КК.
7. Кожна наступна стадія завершення злочину поглинає попередню: склад закінченого злочину поглинає склад замаху, а склад замаху поглинає готування до цього злочину.
8. Умисел завжди поглинає необережність. Більше того — будь-яка вища ступінь вини поглинає нижчу, оскільки вища ступінь вини містить у собі нижчу — умисел прямий містить у собі побічний і необережність і т. д.
9. Якщо один злочин є спосіб, складова частина об'єктивної сторони іншого злочину, то перший з них поглинається другим. Наприклад, володіння вогнепальною зброєю при бандитизмі, заподіяння тілесних ушкоджень при вбивстві тощо.
10. При конкуренції самостійної, окремої норми і норми про відповідальність за співучасть в більш тяжкому злочині застосовується норма про відповідальність за співучасть. Наприклад, заздалегідь не обіцяне приховування викраденого майна, що вчинюється тривало чи систематично, утворює конкуренцію норм статей 186 і статей про відповідальність за співучасть у викраданні, яка вирішується на користь відповідальності за співучасть у більш тяжкому злочині (ст.19 і 81, 82 чи 83, або ст.19 і 140-144 КК).

2. КЛАСИФІКАЦІЯ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНУ

В теорії уголовного права склади злочинів класифікуються за різними підставами: 1. За ступенем суспільної небезпечності склади злочинів поділяються на:

1) головні — в ст.94, ч. 1 ст. 154,165 КК та в частинах 1 ст.81, 82, 140, 142 КК, в яких міститься сукупність ознак злочину одного виду (наприклад, навмисне вбивство в ст.94 КК);
4*

2) *кваліфіковані* — з обтяжуючими обставинами г. 93, ч. 3 ст. 101 і ч.3 ст. 109 КК);

• 3) *менш небезпечні* — з пом'якшуючими обставинами г. 95, 104, п. «г» ст. 239 КК).

. За способами нарисувати складу злочину в законі вони поділяються на:

- 1) *прості складні злочинів і*
- 2) *складні.*

Простим називається такий склад злочину, який в законі визначається єдністю, одиничністю всіх його елементів — і'екту, однією дією, однією формою вини. Таким є, наприклад, склад злочину в ст. 94 КК:

- а) *один об'єкт посягання — життя,*
- б) *одна дія і наслідки — смерть,*
- в) *одна форма вини — умисел.*

Складним називається такий склад злочину, який має:

1) *дві або більше дії* — наприклад, склад злочину в ст. 154 К має дві дії — скуповування товарів та перепродаж товарів.

Вчинення однієї з цих дій закінченого злочину не утворює. Це має склад готування до злочину чи замаху на злочин.

2) *дві різні форми вини* — це такі складні злочину, в яких суб'єктивна сторона неоднорідна (подвійна, сумішна). який склад злочину характеризується подвійністю вини — з різних за характером тяжкості злочинних наслідків вини має різне психічне ставлення — до одних умисне, до інших — необережне. Наприклад, в ч. 3 ст. 101 — умисел і односно тяжких тілесних ушкоджень і необережність відносно настання смерті.

Виділення як різновиду складних складів злочину, так званих складів злочину з двома об'єктами (двооб'єктні складні) та альтернативних складів, не обґрунтовано і безпідставно, оскільки будь-який злочин посягає не на один, а на декілька об'єктів і тому альтернативним є не склад злочину, а іспозиція уголовно-правових норм, що не одне і те ж.

За конструкцією складні злочини поділяються на:

1) *матеріальні* — в яких злочинні наслідки є обов'язковою ознакою (викрадення, вбивство, заповдіння тілесних ушкоджень, знищення майна тощо);

2) *формальні* — в яких злочинні наслідки не є обов'язковою ознакою (образа, хабарництво, дезертирство і т. ін.)

При цьому треба мати на увазі, що будь-який злочин причиняє суспільне небезпечні наслідки (без цієї своєї властивості той чи інший вчинок не може бути злочином).

Але характер та суспільні особливості наслідків різних діянь такі, що заподіяння деяких із них досягає суспільної небезпечності лише при певному рівні. Наприклад, викрадання може заподіювати збитки від декількох карбованців до багатьох мільйонів і мільярдів. Тоді як образа, наприклад, завжди принижує гідність та честь особи майже завжди однаково.

Враховуючи ці особливості злочинних наслідків, законодавець конструює склади злочинів таким чином, що в першому випадку склад злочину утворюється лише при певних розмірах наслідків. Цю величину наслідків завжди треба довести, доказати, встановити — без неї немає закінченого складу злочину.

Для цього законодавець конструює склад злочину так, щоб злочинні наслідки певної величини були його обов'язковою ознакою.

Такий склад злочину називають *матеріальним*.

В інших випадках для складу закінченого злочину досить звичайних для певного посягання наслідків. Встановлювати, доводити та доказувати їх величину, розміри немає потреби, і тому законодавець конструює склад такого злочину так, що злочинні наслідки мов би знаходяться за межами складу злочину, поза його обов'язковими ознаками. Такий злочин має наслідки, вони є, вони суспільно небезпечні, але до складу злочину вони не належать. Склад цього злочину є наявним в діях особи при будь-яких розмірах цих наслідків.

Такий склад злочину називають *формальним*.

Особливу конструкцію мають так звані «укорочені» склади злочинів.

Укороченим називається такий склад злочину, в якому момент його завершення, закінчення перенесено на початкову стадію вчинення злочину. Наприклад, розбій (ст.86 та 142 КК) вважається закінченим з моменту нападу, а не з моменту заволодіння викраденим майном, бандитизм вважається закінченим з моменту створення банди і т. ін¹.

В злочинах з укороченими складами треба відрізнити момент закінчення складу злочину і момент закінчення злочину взагалі, які не співпадають: склад злочину може бути закінчений, а злочин може продовжуватися.

Практично це має важливе значення для тих випадків, коли після закінчення складу злочину сам злочин ще може продовжуватися, і до його вчинення можуть приєднатися

¹ Див. п.3 постанови Пленуму Верховного суду України від 7 липня 1995 р. «Про судову практику в справах про бандитизм». — Юридичний вісник України, 1995. - № 10 - 12.

інші особи, які повинні визнаватися співвиконавцями цього злочину чи пособниками (ст.19 КК).

Відрізняють також *загальний* склад злочину, як сукупність всіх ознак всякого злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона) і *конкретний* склад злочину, як сукупність ознак певного, конкретного злочину — вбивства — ст.94 КК,-хуліганства — ст.206 КК та ін.

Законодавство до теми:

1. Статті 3, 7, 8 — 10 Кримінального кодексу України.

Література:

1. *Жеребкін В.В.** Логическая структура состава преступления. — Харьков, 1974. — 28 с.
2. *Карпушин М.П., Курляндский В. Й.* Уголовная ответственность и состав преступления. — М., 1974. — 231 с.
3. *Трайнин А.Н.* Общее учение о составе преступления. - М., 1957. - 263 с.

^ Т е м а 6

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ

1. ЗАГАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Вчення про об'єкт злочину в уголовному праві є одним із головних і найбільш складних його розділів. Визначенням об'єкта злочину займались майже всі видатні юристи давніх і не дуже давніх часів, але всі різно. Відомий російський юрист і сенатор М. С. Таганцев вважав, що об'єктом злочину завжди є юридична норма в її реальному бутті¹.

Заподіяння шкоди володарю реального права — писав М.С.Таганцев — є тільки засіб, а не суть злочину. Воно відіграє в уголовному праві роль другорядну, бо суть злочину—є визначена цим рішучість волі порушити вимоги держави, як охоронця панування права.

Найпоследовнішим і поширеним є визнання об'єкта злочину — суспільними відносинами.

Визнання суспільних відносин об'єктом злочину виводиться із загального вчення про суспільну суть і службову роль уголовного права. На цій научній підставі в уголовному законодавстві з повною визначеністю затверджено положення про те, що об'єктом уголовно-правової охорони є суспільні відносини.

Визнання суспільних відносин об'єктом злочину є загальним, як наукою українського уголовного права², так і законодавством України. Згідно зі ст. 7 КК України злочин визначається передбачене кримінальним законом суспільне небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну і економічну систему, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільне небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок.

Див.: Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общ. - Т. 1 - СПб, 1902. - С.47, 51.

Див.: Уголовное право УССР. Общая часть. — К., 1984. — С.74 — 75; Матышевский П. С. Уголовно-правовая охрана социалистической собственности в Украинской ССР. - К., 1972. - С.12 - 22. Коржанский Н.И. г й предмет уголовно-правовой охраны. — М., 1980. Тацій В. Я. г й предмет преступления. — Харьков, 1985. Бажанов М. И. Уголовно-ш Украины. Общая часть. — Конспект лекций. — Днепропетровск, - С. 30 - 33.

Разом з тим, деякі автори, визначаючи загальним об'єктом суспільні відносини, вважають, що безпосереднім об'єктом злочину виступають не суспільні відносини, а ті чи інші державні або громадські інтереси¹, або матеріальне вираження відповідних суспільних відносин², або майно в стані сукупності речей, або самі речі, матеріали або люди³.

Насамперед треба визнати, що таке визначення об'єкта злочину страждає істотною логічною вадою, бо як відомо, що судження вірне в загальному, виявляється вірним і зокрема. Якщо загальним об'єктом кожного злочину визнаються суспільні відносини, не можна одночасно визнавати об'єктом окремих злочинів ті чи інші предмети матеріального світу. Крім того, таке поняття об'єкта викликає заперечення і за суттю. Але й досі в радянській юридичній літературі значне місце займає думка, що безпосереднім об'єктом злочину можуть бути і не суспільні відносини.

Найбільш поширеною є думка про те, що безпосереднім об'єктом посягання на власність є не відносини власності, а майно, речі.

Майно не може бути об'єктом посягання тому, що в суспільному житті людей існують відносини не між людиною та річчю, а відносини між людьми з приводу речей⁴. Повноваженням власника (володіти, користуватись, розпоряджатись) не має відповідного обов'язку речі — надавати себе в його користування, володіння, розпорядження. Цьому праву власника відповідає обов'язок всіх інших осіб не заважати власнику володіти, користуватися і розпоряджатися річчю. Отже, відносини існують тільки між людьми з приводу речей, а не між особами та речами. Власність, відносини власності не є відносинами людини до речі.

Оскільки відносини завжди пов'язані з речами і проявляються як речі⁵, то ця зовнішня речова проява суспільних відносин власності інколи приймається за самі суспільні відносини. Але бачимо, що суть явища не в цьому. Оскільки власність — це відносини між людьми з приводу їх ставлення до

* Див.: Уголовное право. Общая часть. — М., 1943. — С. 111.

Див.: Уголовное право. Общая часть. — М., 1948. — С. 291.

³ Див.: Курс советского уголовного права Т.4. — М., 1970. — С.163, 313, 318.

Як правильно писав Ф. В.Тарановський «... вещь есть объект юридических отношений, в которых состоят друг к другу люди. Отношение **липа** к вещи имеет хозяйственное, техническое значение». Див.: Тарановський **Ф. В.** Учебник энциклопедии права. Юрьев, 1917. — С.158 — 159.

* «Присвоят себе, — писав Гегель, — следовательно, означает, в сущности говоря, манифестировать верховенство моей воли в отношении к **вещи** и обнаружить, что последняя не есть в себе и для себя, но есть самоцель». — Гелель Г. Фшюсофия права. — М., 1990. — С. 104.

речей, майна, які являються властивостями, сторонами суспільних відносин, то чуже майно є предметом посягання на власність, а не об'єктом цих злочинів.

Б.С.Шкіфоров правильно писав, що в уголовно-правовому значенні не можна не розрізняти власність як об'єкт ряду злочинів та майно — як предмет цих злочинних посягань¹.

Якщо виходити з того, що безпосереднім об'єктом, наприклад викрадань, є майно, то немає можливості з'ясувати, чому винний, який викрав особисте майно громадянина, передане йому, припустимо, на зберігання державною організацією, притягується до уголовної відповідальності за викрадення державного або громадського майна? Подібні ускладнення не виникають, якщо не випускати з виду в таких випадках об'єкт посягання (відносини власності) і заподіяну в цій сфері шкоду. Якщо б об'єктом посягання виступало майно, а не відносини власності, то потрібно було б визнавати викраденням опанування своїм особистим майном, вилученого, наприклад, у займанця без його відома, випадки самоуправного заволодіння майном.

Змішування об'єкта та предмета посягання на власність приводить до невірної соціально-політичної оцінки та юридичної кваліфікації, бо не всяка дія стосовно майна являє собою злочин проти власності. Це може бути і викрадення, і самоуправство, і спроба вручення або отримання хабара, і спекуляція і контрабанда та інші дії.

Немає можливості, оперуючи тільки певною річчю або конкретним предметом, визначити об'єкт посягання, зрозуміти суть злочину, його соціальну спрямованість. Без уявлення тих суспільних відносин, речовим вираженням котрих є предмет, річ, не має змоги ні зрозуміти злочин, ні оцінити його суспільну шкоду, ні дати йому правильну юридичну кваліфікацію.

Інколи безпосереднім об'єктом злочину називають не суспільні відносини, а їх матеріальне вираження або суб'єктів цих відносин². Таке розуміння безпосереднього об'єкта хибне в тому, що воно, крім зазначених вище недоліків, необгрунтовано виводить суб'єкта суспільних відносин за межі самих суспільних відносин і не дає змоги вия-

Див.: Никифоров Б. С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР. - М., 1954. - С.10. Пізніше, правда, Нікіфоров Б. С. трохи змінив свою точку зору. Див.: Никифоров Б. С. Объект преступления в советском уголовном праве. — М., 1960. — С.130

Див.: Уголовное право. Общая часть. — М., 1948. — С.291. Дубовец й. А. Ответственность за телесные повреждения по советскому уголовному праву. - М., 1964. - С.13.

вити особливості різних посягань на особу. Зокрема, в літературі зазначається, що злочин посягає на життя, здоров'я і, разом з тим, на суспільні відносини¹.

Таке розуміння об'єкта злочину можна визнати правильним, якщо виходити з того, що життя, воля, гідність — це і є суспільні відносини. Без суспільства є «Робінзон», немає особи, немає честі, волі, гідності. Є матеріальний об'єкт, але немає об'єкта злочину — суспільних відносин. Там, де немає суспільства, немає і особи, а тому немає і суспільних відносин, тобто немає ні загального, ні безпосереднього об'єкта злочину, а є жива істота, котра тільки в умовах суспільства і тільки завдяки йому виступає як сукупність відносин. В той же час в людині слід бачити і її біологічну суть, живу біологічну істоту. Однак об'єктом посягання може бути лише особа, як сукупність суспільних відносин..

Якщо визнавати об'єктом злочину не сукупність суспільних відносин, а людину як біологічну істоту, неможливо буде пояснити правомірність позбавлення життя людини в стані необхідної охорони, під час виконання вироку, оскільки об'єкт не зможе бути поставлений під захист уголовного закону і може бути не захищений ним. Об'єктом при посяганні на життя, здоров'я, честь, волю, гідність є не людина в її біологічній істоті, а особа, як сукупність суспільних відносин, на які і спрямоване посягання. Ці посягання мають різну юридичну кваліфікацію. Наприклад, позбавлення життя може бути кваліфіковане за ст. ст.58, 59, 93, 94, 135, 215 та інших статтях КК, залежно від тих конкретних суспільних відносин, які були об'єктом посягання.

Оскільки при позбавленні життя або заподіянні тілесних ушкоджень, наприклад в стані необхідної оборони, об'єкт уголовно-правової охорони відсутній², то уголовна відповідальність в цих випадках виключається саме тому, що **ОШКІ** да заподіяна не суспільним відносинам, а людині, як річній істоті. Отже, порушення суспільних відносин, сі ваних на охорону життя, — це якраз те, що відрізняє ство від правомірного позбавлення життя людини. ³

¹ Наприклад, в курсі радянського уголовного права читаємо: «І редственньш объектом преступления против личности является здоровье, свобода, достоинство советских граждан. Но вместе с преступления нарушают общественные отношения социалист шества, поскольку они представляют собой посягательства не на I ванного человека — «Робинзона», а на человека — субъекта оби них отношений» (Курс советского уголовного права. Общая часть. М., 1970. - С.120)

Див.: Никифоров Б. С.. Объект преступления по советскому йому праву. - М., 1960. - С.135.

саме суспільні відносини і є об'єктом уголовно-правової охорони, а не людина, як біологічна істота. Звідси можна зробити висновок про те, що об'єктом уголовно-правової охорони є не життя, як сукупність біологічних процесів, а життя, як сукупність суспільних відносин, які забезпечують індивідуальну можливість жити, користуватися благами життя.

Немає підстав, на мій погляд, для включення до об'єкта злочину поряд з суспільними відносинами і їх правових форм. Правова форма суспільних відносин злочином не змінюється, наприклад, право власності на викрадену річ від викрадання не зникає. Власник має право в будь-який час вимагати цю річ від злодія або від несумлінного придбача (ст.50 Закону «Про власність» і ч.3 ст. 145 ЦК), тобто право власності завжди зберігається за власником. Воно не може бути викрадене, і в загальному правилі, невилучне без його волі. В зв'язку з цим не можна визнати правильним вираз «Викрадення державної власності», оскільки власність, як суспільні відносини, не може бути викраденою.

Не можуть бути визнаними об'єктом посягання і норми ' права, бо: по-перше, злочин в деяких випадках посягає на такі суспільні відносини, які правом не регулюються (деякі статеві відносини, деякі сторони громадського порядку і т. ін.), і по-друге, суспільні відносини урегульовані нормами уголовного права, тобто уголовні правовідносини не існують до моменту скоєння злочину як не існує і об'єкта цих правовідносин. Об'єкт злочину, навпаки, завжди існує до вчинення на нього злочинного посягання і незалежне від останнього. Інше рішення (уголовно-правова норма охороняє об'єкт, якого не існує) призводить до абсурду.

У визначенні суспільних відносин загальним об'єктом злочину є позитивний висновок про те, що всякий злочин посягає на суспільні відносини. Оскільки вірно те, що кожний злочин посягає на суспільні відносини, остільки вірно і те, що кожний з них окремо також посягає на суспільні відносини.

Об'єкт злочину — це суспільні відносини, які знаходяться під охороною уголовного закону, зміною котрих заподіюється соціальне небезпечна шкода. Об'єкт злочину — це мішень, в яку націлений кожний злочин.

При цьому об'єктом злочину виступають тільки суспільні відносини, які знаходяться під охороною уголовного закону. Відносини, які знаходяться поза сферою правового регулювання (моральні, партійні і т. ін.), а також правом забороне-між правопорушниками і т. п.), об'єктом злочину

бути не можуть. Викладене вище дає підстави для єдиного висновку — об'єктом злочину в уголовному праві є суспільні відносини, які охороняються законом від злочинних досягань.

Загальне визнання об'єкта злочину як суспільних відносин є вихідною позицією для виявлення ознак і суті самих суспільних відносин і визначення об'єкта злочину на рівні конкретного посягання.

Конкретизація об'єкта злочину, в свою чергу, дає змогу виявити ступінь та соціальні властивості заподіяної злочинном суспільне небезпечної шкоди, підстави та критерії вибору об'єктів уголовно-правової охорони і засобів їх захисту, а також виробити правила побудови уголовного закону і кваліфікації злочинів,

2. ПОНЯТТЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ОБ'ЄКТА УГОЛОВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Дослідження суспільних відносин як об'єкта уголовно-правової охорони в науці уголовного права в більшості випадків обмежувалось загальним визначенням поняття об'єкта злочину та класифікації його видів. Для уявлення соціальної суті об'єкта уголовно-правової охорони і його практичного значення, цього занадто мало. Загальна вказівка на те, що і об'єктом злочину є суспільні відносини, не може забезпечити потреб і вимог ні законодавчої, ні правоохоронної практики. Тому дуже важливо з'ясувати, що собою являють суспільні відносини, який їх зміст, і на цій підставі визначити об'єкт злочину на рівні конкретного посягання. Найбільш плідним у вирішенні цієї задачі може бути історичний підхід. Історичною і філософською науками генезис суспільних відносин вивчений достатньо глибоко. Головні положення цих наук про генезис суспільних відносин зводяться до того, що історія виникнення і розвитку суспільних відносин є історією виникнення і розвитку людського суспільства.

Перетворення первісної людини в людське суспільство відбувалося в процесі тривалого формування праці як виробничої діяльності людей. Людина та суспільство могли бути і створені тільки в процесі спільної трудової діяльності. Процес формування та виникнення суспільства є в той же час і процесом становлення і формування особи людини. Це двоєдиний, неподільний процес. «В формирующемся обществе — первоначально — жили формирующиеся люди»⁴.

⁴ Див.: Семенов Ю. Й. Происхождение брака и семьи. — М., 1974. — С. 64 — 65. Как возникло человечество. М., — 1966. — С.12.

Поряд з формуванням людей формувались їх людські отребі та формувались способи та форми їх задоволення. Потреби, які виникали знову, люди не могли задовільнити тим що знаходили виготовленим в навколишньому середовищі- Виникла необхідність виробництва, але провадити його наодинці не було змоги. Виробнича та інша сумісна діяльність людей приводила до того, що задоволення потреб кожного індивіда разом з тим є задоволенням потреб і інших членів суспільства.

Історичною та філософською науками доведено, що суспільне життя людей починається з виникнення суспільних зв'язків поміж членами певної спільності людей, з того моменту, коли людина усвідомила те, що вона знаходиться в тісному зв'язку з іншими членами суспільства.

Всі дослідники суспільних відносин відмічають, що суспільство не може існувати, якщо ним не регулюються взаємовідносини між своїми членами, не направляється поведінка людей. Ніяке суспільне життя людей неможливе без його регламентації. Кожне конкретне суспільство є соціальний організм, в якому завжди існує ціла система соціальних норм і правил поведінки, існує певний механізм контролю за поведінкою його членів.

Суспільство нав'язує своїм членам свою волю, здійснює над ними свою владу, змушуючи їх додержуватись певних соціальних норм, певної поведінки.

Суспільна воля обумовлюється суспільними інтересами. Але суспільна воля не зводиться до суми волі членів суспільства і суспільні інтереси не зводяться до сукупності інтересів окремих осіб. Суспільна воля визначає волю окремих членів суспільства відповідно з суспільними інтересами, які можуть бути реалізованими і реалізуються тільки при певній поведінці членів суспільства. Суспільне значима поведінка, в якій проявляються, реалізуються і порушуються суспільні інтереси, становить головну турботу суспільства і завжди направляється в тому напрямку, який необхідний для суспільства. Суспільство направляє поведінку своїх членів насамперед шляхом формування їх волі, вироблення в них певних стимулів та мотивів поведінки¹. Головним засобом регулювання поведінки людей в суспільстві з самого початку його існування є соціальні норми, котрі податково виникають в результаті стихійно-масового процесу Дослідно-практичного винаходу, відбору і закріплення

¹ Див.: Семенов Ю. Й. Происхождение брака и семьи. — М., 1974. — 64 — 65

певних форм поведінки в загальноприйнятій зразки і обов'язкові для всіх норми⁴.

Людське суспільство — це не тільки спільне існування людей. Головне і ґрунтовне в суспільстві — це взаємодія його членів, їх сумісна діяльність, спілкування, співробітництво та взаємодопомога. Становлення суспільства починається із заміни біологічного індивідуалізму суспільним колективізмом і виникнення відносин спілкування, співробітництва та взаємодопомоги. Життя та діяльність одного члена суспільства забезпечується життям та діяльністю інших членів суспільства. Найбільш істотною властивістю суспільного життя стає примушення до певної поведінки. Регламентація всіх сторін життя індивідів та примушення до певної поведінки вже з самого початку людської історії були такими всебічними, що первісна людина була ще більш залежною, ніж раб: вона була пов'язана невидимими путами родоплемінних установлень, традицій, звичаїв, уявлень². І все це заради досягнення єдиної мети — забезпечити необхідну та вигідну для суспільства поведінку індивіда та спільнотних груп.

Викладені тут положення філософської й історичної наук необхідні для обґрунтування важливого висновку про те, що суспільне значуща поведінка — це поведінка, яка регулюється і направляється в інтересах суспільства його примушувальною силою. Регулюється, спрямовується поведінка членів суспільства соціальними нормами, першими з яких були норми-заборони (табу). Суспільні норми поряд з іншими об'єктивними факторами, головним з яких є виробництво, зв'язали суспільство в єдиний колективний організм. Життєздатність такого організму повністю залежить від рівня його згуртованості. Вживали та продовжували розвиток тільки ті об'єднання передлюдей, які виявились здатними до постійного підвищення своєї згуртованості³, до зміцнення зв'язків між своїми членами і спільністю в цілому.

Суспільні відносини являють собою певні види і форми поведінки індивідів, груп; класів у процесі виробництва, спілкування, пізнання, які визначають собою специфічний! зміст спільнотної взаємодії — обмін діяльністю суспільне

¹ Див.: Дробшккий О. Г. Понятие морали. - М., 1974. - С.460. **пива** Т. С. Общественные функции морали. В кн.: «Мораль и этические теории». — М., 1974. — С.75 і далі. Дроздов А. В. Человек и общественные отношения. Изд-во ЛГУ, 1966. — С.28. Пеньков Е. М. Общие нормы — регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории. — М., 1972. — С.6. Гринберг Л. Г.. Моральные отношения - Лешшград, 1971. - С.13.

Див.: Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. — М., 1974. — С.1
Див.: Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. — С. 68.

індивідів. У філософській літературі загально визнано, що основою суспільних відносин складає громадська діяльність людей, під якою розуміють єдино можливий спосіб буття соціальної дійсності, всієї матеріально-духовної культури людства¹, прояв соціальної активності людини², безперервний перехід від одних потреб до других, який проявляє себе з одного боку у задоволенні даної і породженні нових потреб, з другого боку — у реалізації і розвитку здібностей, які є в людей³.

Визначення змісту суспільних відносин як людської діяльності навіть у самому широкому, філософському її змісті не зможе задовільнити, бо воно залишає за його межами соціальне значущу бездіяльність. Як би широко не розуміти діяльність, все ж таки вона не охоплює свого антиподу — бездіяльність.

Тим часом, ми не маємо труднощів зрозуміти, що зміст багатьох суспільних відносин зводиться до утримання від активних дій, до бездіяльності. Наприклад, принцип невтручання у внутрішні справи держав в міжнародних відносинах, неперешкодження власнику в володінні, користуванні та розпорядженні майном в економічних відносинах власності і т. ін.

На мій погляд, зміст суспільних відносин можна визначити як соціальне значущу поведінку, яка вбирає в себе всі види соціальної поведінки, як активну людську діяльність, так як і заборонену або ту, що вимагається суспільством бездіяльність. Суспільні відносини — це специфічна форма усієї життєдіяльності людей. Це сама їх життєдіяльність, бо які індивіди, що складають суспільство, такі самі характер та зміст суспільних відносин.

Якими є суспільні відносини, такими є і якості властивості, типічні риси самих індивідів⁴.

Б. С. Нікіфоров, який досконально досліджував зміст суспільних відносин, відмічає, що вони являють собою діяльність його учасників або певне положення людей у ставленні один до одного, або і те, і інше одночасно⁵.

Див.: Дроздов А.В. Человек и общественные отношения. — С.21 — *« Батщев И.С. Деятельная сущность человека как философский ^ATMЦип. В. кн.: «Проблеми человека в современной философии». — М., 1»69. — с. 89.

Див.: Плетников Ю.К. О природе общественной формы движения —

3 Каган М.С. Человеческая деятельность. — М., 1974. — С. 28.

4 Див.: Перфильев М. Н. Общественные отношения., Л. 1974, С. 76.

Мокронос Г. В. Методологические проблемы исследования их отношений. - Свердловск, 1972. - С. 72. Никифоров Б.С. Объект преступления М., 1960, С. 64.

Здається, однак, що і в основі «положення» людей у ставленні один до одного лежить їх певна поведінка. Положення людини у ставленні до інших людей визначає її соціальний статус, в якому має перевагу активна поведінка, тобто можливість вести себе певним чином. Статичну сторону суспільних відносин, яка зустрічається значно рідше, краще іменувати соціальним станом¹, який не охоплює всього відношення, а є лише його частиною. Основу ж суспільних відносин складає їх активна сторона — соціальна поведінка суб'єктів відносин. Реальним базисом особистості людини, — пише А. Н. Леонтьєв, — є сукупність його суспільних за своєю природою відносин до світу, але відносин, які реалізуються; а вони реалізуються його діяльністю, точніше сукупністю його різноманітних діяльностей².

Суспільні відносини — це завжди певна поведінка особи, сукупність різноманітних видів поведінки. Саме з дії особи складаються суспільні відносини. За межами суспільних відносин; особа не може ні існувати, ні діяти. Сумісна діяльність людей неможлива без її організованості, без певних вимог до кожного члена суспільства, без дотримання певних правил поведінки у ставленні один до одного і до усієї спільноти.

При цьому соціальна поведінка одного суб'єкту відносин забезпечує певний стан другого суб'єкта відносин. Наприклад, стан окремого індивіда, який забезпечує йому можливість жити і користуватися здоров'ям, благами життя, потребує від інших членів суспільства | такої поведінки, яка б не порушувала цього стану. Стан державної обороноздатності (боєготовності) потребує певної поведінки громадян, призваних на військову службу і т. інше.

Характер та спрямованість суспільної поведінки особи, небайдужі для суспільства та окремих його членів. Суспільство зацікавлене в соціально корисній поведінці особи. Спрямованість цієї поведінки визначається видом суспільних відносин та закріплюється в соціальній формі. Суспільні відносини завжди мають в собі оцінковий характер. При цьому соціальні норми так тісно взаємозв'язані між собою і

Соціальним станом ми називаємо відповідні інтересам учасників суспільного життя форми їх життєвої діяльності (стан недоторканності особи, території держави, стан здоров'я, перебування в живому стані і т. ін).

Див : Леонтьєв А. Н.. Деятельность й личность. «Вопросы философии», 1974, № 4, с.96.

взаємо проникають, що в багатьох випадках їх неможливо навіть розрізнити¹. Соціальні норми як загальні правила соціальної поведінки людей в їх взаємовідносинах один до одного вимагають від індивіда зазначеної суспільної поведінки. Найбільш істотною особливістю суспільних відносин є *обов'язковість* певної поведінки взаємопов'язаних індивідів. Без обов'язку вести себе певним чином не може бути суспільних відносин. Суспільні відносини саме тому і є суспільними, що вони виникають в суспільстві, виражають його інтереси, і що в певній поведінці суб'єктів, що стоять в зв'язку (індивідів, груп, колективів, класів), зацікавлене суспільство (або його окремі групи), що суспільство чекає від них саме такої поведінки і вимагає її. Відносини панування та підкорення, чоловіка та дружини, учня та вчителя, дружби, товаришування, власності і т. і. — всі вони передбачають обов'язкове додержання певних вимог суспільства про належну, дозволена або заборонена поведінку. *Обов'язковість* необхідної поведінки закріплюється в соціальній нормі, яка являє собою вимогу, вироблену масовими, мільярди разів повтореними відносинами і закріплену у формі правила. Саме завдяки усвідомленню людиною свого відношення до інших людей, до соціальної спільності виникли зразки (норми) суспільної поведінки. В соціальній нормі тільки закріплюються ті вимоги до поведінки, які визначаються відносинами. Регламентація суспільного життя людей з самого виникнення людського суспільства почалася з виникнення суспільних відносин. Певну спільність людей можна назвати людським суспільством, мабуть, лише з моменту виникнення в цій спільності суспільних відносин між її членами. З розвитком цивілізації суспільні відносини і вимоги, які з них витікають, починають займати все більше значення в житті людей. З виникненням суспільства і права частина цих зв'язків зазнала правового регулювання, а їх обов'язковість є правовим обов'язком або правом (правовідносини). Такими, наприклад, є відносини власності, цивільні, трудові, сімейні та ін. Декотра частина соціальних зв'язків і в умовах держави не зазнає правової регламентації і правовідносинами не стає. Наприклад, відносини дружби, Деякі статеві відносини. Однак суспільство не знімає з цих відносин *вимоги обов'язковості* і порушення дозволеної або

Див.: Івнн А. А. Основание логики оцен'ок. — Изд-во МГУ, 1970. — С. 169-174. Еволюційний процес утворення і розвитку людського суспільства, — пише Льюїс Д. — характеризується не тільки завоюваннями науки, Досягненнями мистецтва та літератури, а також розробкою людських оцінок жаття. (Див.: Льюїс Д. Человек й зволюция. — М., 1964. — С. 75.).

абороненої поведінки, які витікають з цих відносин, зазначать громадського осуду.

Беручи до уваги названі ознаки, *суспільні відносини як об'єкт правової охорони і предмет правового регулювання, Іожна визначити як виникаючі або установлені в інтересах груп, класів, суспільства регульовані соціальними поручами і примушуючою силою суспільства соціальні інститути поведінки*. Спрощено цю сторону суспільних відносин можна визначити як суспільну поведінку, яка являє собою систему вчинків соціальних суб'єктів, спрямованих на реалізацію суспільних інтересів.

Суспільні відносини не можуть існувати без соціальних норм, які їх регулюють. Без соціальних норм немає і суспільних відносин. Суспільні відносини — це фактична, дійсна поведінка, а соціальні норми — це вимоги, веління щодо майбутньої поведінки. Соціальні норми виражають волю суспільства. В суспільних відносинах виражається воля його суб'єктів, існуючих індивідів, груп, класів. При реалізації суспільних відносин, які їх регулюють, воля суспільства і воля індивіда співпадає.

Протиставлення волі індивіда волі суспільства приводить до порушення соціальної норми та зміни суспільних відносин. Це випадки поведінки, яка соціальними нормами забороняється і позитивно не регулюється. Немає, наприклад, соціальних норм, які визначають порядок викрадення або вбивства, регулюючих порядок та умови створення злочинних груп і т. і. Така поведінка є також соціальне значущою, бо вона має безпосереднє відношення до інтересів суспільства.

В більшості випадків відхиляюча поведінка суперечить суспільним інтересам, порушує їх. Це випадки паталогії соціальної поведінки. Разом з тим, не кожна відхиляюча поведінка суперечить суспільним інтересам, не завжди вона є соціальне негативною. Офіційно відхиляюча поведінка визнається антисуспільною. Наприклад, діяльність заборонених партій, революціонерів, злочинність. Дійсно антисуспільною є лише регресивна поведінка, яка суперечить прогресивному розвитку суспільства.

Викладене вказує, що в суспільних відносинах тісно взаємозв'язані інтереси суспільства і соціальне значуща поведінка, в якій ці інтереси реалізуються. Цей зв'язок настільки суттєвий, що він дає підстави назвати суспільні відносини суспільними інтересами в динаміці, в русі. Суспільні відносини — це форма реалізації суспільних інтересів. Крім суспільних відносин, суспільні інтереси не можуть бу-

ти реалізовані. Здійснення інтересів певного плану потребує відповідної системи суспільних відносин. В межах одного типу суспільних відносин можуть, бути реалізовані тільки певні суспільні інтереси.

Реалізуються суспільні інтереси відповідною поведінкою суб'єктів суспільних відносин. Тому суспільство і забезпечує індивідам, групам, класам можливість певної поведінки і охороняє як саму поведінку, так і її можливість, а всяка поведінка, яка суперечить його інтересам, — забороняє.

Для суспільних відносин характерна постійна їх зміна, відмирання старих та виникнення нових відносин. У той же час їм властива і певна стійкість, незмінність. Спрямовуючи відповідно до суспільних інтересів поведінку людей в суспільстві, соціальні норми (в тому числі і право) впливають на динамічну сторону суспільних відносин. В цьому регулятивна функція соціальних норм (права).

Разом з тим, для здійснення, реалізації суспільних інтересів необхідно забезпечити постійність, стабільність суспільних відносин, як умову їх реалізації. Виникає соціальна необхідність охорони суспільних відносин, яка полягає в додержанні їх статичної сторони, в забезпеченні їх стійкості, стабільності. Тому суспільні відносини в якості об'єкта злочину повинні розглядатися як постійні, незмінні, їх зміна з цієї сторони порушує суспільні інтереси, заподіює соціальне небезпечну шкоду, а тому суспільство повинно забезпечувати охорону суспільних відносин.

Суспільні відносини являють собою фактичну, дійсну поведінку учасників суспільного життя, яка спрямовується соціальними нормами, а в окремих випадках і примусовою силою суспільства. Разом з тим, соціальні норми охороняють і забезпечують можливість цієї поведінки. Фактична реалізація суспільних інтересів завжди знаходиться під охороною суспільства.

Соціальні інститути певної поведінки груп, класів суспільство охороняє різними засобами, в тому числі і правовими. Ті з них, котрі поставлені під охорону уголовного закону, є об'єктами уголовно-правової охорони.

Соціальна функція і службова роль уголовного права полягає, таким чином, в охороні суспільних відносин, в забезпеченні можливості реалізації суспільних інтересів.

Отже, об'єктом злочину є забезпечена суспільством, відповідна його інтересам поведінка або стан суб'єктів суспільних відносин.

Тому об'єкт злочину в у головному праві можна визначити як забезпечену суспільством суб'єктам суспільних відносин можливість відповідної інтересам суспільства поведінки його членів, груп, класів або їх стану. Ця можливість певної поведінки або стану є змістом, осередком суспільних відносин і головною ознакою об'єкта злочину.

Злочин цілком або частково, часом або назавжди утру-днює реалізацію соціальних можливостей учасників суспільного життя чи робить таку реалізацію неможливою. ради охорони цих можливостей і існує уголовне право, створюються уголовно-правові заборони або встановлюються невідповідності певної поведінки (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинців). При цьому необхідно підкреслити, що об'єктом злочину можуть бути тільки ті, реалізуючі можливості, тільки дійсна соціальна поведінка або стан суб'єктів суспільного життя. Абстрактні, потенційні можливості (наприклад, можливість стати власника майна, можливість бути обраним в органи влади і т.п.) можуть бути об'єктом злочинного посягання, оскільки посягання на них неможливе за самою їх суттю.

Іншими словами можна сказати, що об'єктом уголовно-правової охорони є фактична поведінка або стан учасників суспільного життя, в яких реалізуються суспільні інтереси.

Злочин утруднює або ліквідує на певний час або назавжди реалізацію. В цьому його соціальна суть і в цьому: лягає заподіяна злочинном суспільне небезпечна шкода.

3. КОНКРЕТИЗАЦІЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Визнання суспільних відносин об'єктом злочину через відому абстрактність не забезпечує потреб практики, бо не розв'язує задачі виявлення і конкретизації безпосереднього об'єкта посягання. Загальне визнання безпосереднього об'єкта злочину як суспільних відносин для практики недостатньо і тому виникає необхідність конкретизації посереднього та видового об'єктів посягань.

Здається, що конкретизація безпосереднього об'єкта злочину може бути плідною шляхом виявлення властивостей змісту суспільних відносин, які змінюються, злочинне соціальної суті цих змін. змістом суспільних відносин;» було зазначено вище, є: а) можлива, б) необхідна, в) порушена поведінка суб'єктів відносин або г) забезпечена суспільством певний їх соціальний стан. Ці соціальні

ливості розподіляються поміж учасників відносин таким чином, що одна сторона (індивід, група, клас, суспільство) визнається *зобов'язаною* до певної поведінки, до задоволення вимог другої сторони. Вимогам однієї сторони завжди є відповідний обов'язок другої сторони. Там, де відсутня можливість вимоги або відсутній обов'язок його задоволення, немає соціального зв'язку.

Суспільні відносини містять у собі кількісні та якісні параметри (межі) поведінки взаємопов'язаних суб'єктів, як вид, так і міру можливої або належної поведінки. В більш широкому виді кількісні та якісні характеристики суспільних відносин полягають у тому, що:

- а) можливість поведінки однієї сторони кореспондує можливість відповідної поведінки іншої сторони. Наприклад, відносини в галузі державного управління характеризуються тим, що можливість посадової особи вести себе належним чином протистоїть можливість та необхідність певної поведінки громадян;
- б) можливість поведінки однієї сторони кореспондує обов'язок певної поведінки другої. Наприклад, у відносинах щодо забезпечення нормальних та безпечних умов праці можливість для працівника або службовця безпечно для життя та здоров'я працювати протистоїть обов'язку адміністрації підприємства забезпечити безпеку трудового процесу;
- в) можливість поведінки однієї сторони забезпечується заборонаю певної поведінки інших членів спільності. Наприклад, у відносинах власності можливість власника володіти, користуватися та розпоряджатися майном протистоїть заборона для інших чинити йому в цьому перешкоду;
- г) можливість забезпеченого стану однієї сторони кореспондує заборона певної поведінки другої сторони. Наприклад, у відносинах щодо забезпечення життя, громадської безпеки і т. і., відносинах можливість перебувати в живому або безпечному стані протистоїть необхідність (наприклад, лікаря, батьків, органів влади і т. п.) дотримання цього стану і заборона поведінки, яка може його порушити.

Кількісна та якісна характеристика конкретних відносин визначаються змістом відповідного інтересу і потребами його забезпечення.

•*«§^{ажливо} за значити, що реалізація соціальних можливостей порушується більш за все з одного якогось боку. Оскільки

ки суспільні відносини — це завжди відносини між двома сторонами, остільки порушником його можуть бути обидва суб'єкти, або один з них. Проте одночасне пошкодження одних і тих же суспільних відносин двома сторонами практично не зустрічається, бо двостороннє бажання суб'єктів суспільних відносин змінити їх, як правило, буває правомірним¹. Заподіювачем суспільної шкоди виступає один з суб'єктів відносин. Зрозуміло, що діяльність суб'єкта, що заподіює шкоду, в цьому випадку спрямована на ту частину суспільних відносин, яка закріплює інтерес іншої сторони, тобто інтерес протистоячого у відносинах суб'єкта. З позиції суб'єкта відносин, який заподіює шкоду, інтерес протистоячого суб'єкта може виступати лише в соціальній можливості певної поведінки потерпілої сторони (для держави — керувати суспільством, захищати територію, суверенітет та ін; для громадян — здійснювати свої права, користуватися, володіти і розпоряджатися майном, свободою і т. і.) або соціальній можливості певного стану (незалежності, суверенітету, авторитету — для держави; життя, здоров'я, честі, гідності, статевої недоторканості для громадян).

Ці соціальні можливості певної поведінки або певного стану, в яких реалізується якийсь суспільний інтерес, і виступають безпосереднім об'єктом злочинного посягання. При цьому у даному випадку мова йде про соціальні можливості, суб'єкта відносин, що реалізуються, який протистоїть заподіювачу шкоди. Соціальна заборона певної поведінки не може бути об'єктом посягання, бо вона завжди знаходиться на стороні суб'єкта-заподіювача шкоди, і по-друге поведінка, яка вимагається або забороняється, існує не сама по собі, а] заради здійснення якоїсь соціальної можливості, яка їй протистоїть, проти якої і направляється посягання.

Таким чином, *безпосереднім (видовим) об'єктом посягання виступають суспільні можливості, які реалізуються певною поведінкою суб'єкта відносин, або певний > який забезпечується йому суспільством.*

З цього визначення видно, що безпосереднім об'єктом злочину може бути реалізація: а) соціальної можливості певної поведінки або б) соціальної можливості певного учасника суспільних відносин. У такому виді безпосередній та видовий об'єкти посягання можуть бути виявлені кожному злочинному діянню. *

Виняток складають лише ті випадки, коли суб'єкти відносин, і мають права міняти існуючий між ними порядок відносин, наприклад, * носин, що охороняють життя.

Наприклад, видовим та безпосереднім об'єктом вбивства є можливість знаходитись в живому стані, викрадання — можливість володіти, користуватися та розпоряджатися майном, хуліганства — можливість громадян спокійно працювати, відпочивати, а підприємствам, установам, організаціям — нормально функціювати та ін.

Соціальні можливості певного учасника суспільних відносин — це завжди можливості, які забезпечені суспільством та державою. Соціальна можливість певної поведінки або певного стану виступає безпосереднім об'єктом посягання лише постільки і до тих пір, поки вона забезпечується суспільством та державою. З моменту виключення якогось інтересу зі сфери забезпечених суспільством та державою благ — ця можливість стає своєю протилежністю і перестає бути об'єктом уголовно-правової охорони. Не забезпечується, наприклад, державою та суспільством життя особи, яка скоює тяжкий злочин, що характеризується нападом при необхідній обороні.

Визначення видового та безпосереднього об'єктів злочину як фактичних соціальних можливостей певної поведінки або стану у відомій мірі упредметнює його, робить об'єкт злочину більш доступним для розуміння та більш виразно показує суть та характер посягання на нього, а також заподіяної соціально-небезпечної шкоди.

Разом з тим, визнаючи об'єктом злочину певні соціальні можливості, не треба випускати з виду, що ці можливості завжди знаходяться у сфері суспільних відносин, складають їх основу, осередок. Соціальні можливості учасників суспільних відносин тільки тому і охороняються уголовним законом, що вони є глибинним змістом суспільних відносин, в охороні яких зацікавлені суспільство та держава. А тому при конкретизації безпосереднього об'єкта злочину слід виходити з того, що злочинне посягання завжди спрямоване на суспільні відносини. Соціальні можливості як безпосередній об'єкт посягання не замінюють в цьому змісті суспільні відносини, а лише вказують на їх конкретизовану сторону.

4. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА СИСТЕМА ОБ'ЄКТІВ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Науково обгрунтована класифікація об'єктів уголовно-правової охорони сприяє не тільки вивченню об'єкта злочину, але й дає змогу глибше викрити його роль та значення. Класифікація дає змогу легко визначити місце конкретного

об'єкта в загальній системі суспільних відносин, а також уявити його важливість, цінність і суспільну небезпеку посягань на нього. Значною мірою класифікація об'єктів злочину полегшує і кваліфікацію злочинів.

В уголовному праві прийнята тричленна класифікація об'єктів злочину (загальний, родовий і посередній). Вона проводиться в усіх підручниках уголовного права, вицаних після 1948 року. Хоча в багатьох випадках родовий та безпосередній об'єкти визначаються різним чином, а інколи називають тільки два види об'єктів — загальний та родовий, вважаючи, що безпосередній об'єкт в окремих випадках зливається з родовим, однак ця класифікація заперечень не викликала і визнавалася правильною.

Вперше тричленна класифікація була піддана критиці Б. С. Нікіфоровим. Обгрунтовано вказавши на плутанину, що була допущена деякими авторами при визначенні родового і безпосереднього об'єктів, Б. С. Нікіфоров дійшов висновку, що тричленна класифікація об'єктів не є класифікацією в науковому розумінні, не є універсальною і за суттю ця «система фактично представлена, головним чином, винятками з правил»¹, бо стосовно багатьох складів злочинів вказується тільки два об'єкти — загальний та родовий, або спеціальний, або загальний і безпосередній.

Критика існуючої класифікації об'єктів цілком обгрунтована, бо в багатьох випадках не всі види об'єктів були достатньо точно визначені і наповнені конкретним змістом. Такий стан речей на практиці приводив до того, що визначення безпосереднього об'єкту і встановлення його в конкретному діянні викликало значні ускладнення та плутанину! наприклад, при визначенні безпосереднього об'єкту особливо небезпечних злочинів проти держави, злочин проти порядку управління, господарських злочинів та деяких інших. Але це зовсім не свідчить про те, що ця класифікація об'єктів неправильна. Вона утворена на підставі співвідносів філософських категорій загального — окремого — окремого. Ці відносини відображають об'єкт існуючі зв'язки між реальними суспільними відносинами.

Вся сукупність існуючих в суспільстві відносин може бути надана у вигляді певної системи (загальної). Різні сфери суспільного життя виступають в цій системі її сторонами рівнями, створюючи його структуру. Кожна самостійна сфера являє собою певний соціальний інститут (осередок), самостійні види суспільних відносин — є окремі.

Див.: Нікіфоров Б. С. Объект преступления. - М., 1960. - С. 108.

Якщо сукупність суспільних відносин розглядати як систему певних взаємообов'язків, то неважко побачити, що шкода дій системі може бути заподіяна на різних її рівнях. Соціальна шкода може бути заподіяна на рівні всієї системи (громадський спокій, громадська безпека, громадський правопорядок) або на рівні її окремих установлень (обороноздатність, державне та громадське управління), або на рівні окремих суспільних відносин (воля, недоторканість житла, майна, переписки та ін.). Загальне, особливе та окреме — об'єктивні зв'язки самих суспільних відносин. Якраз ці зв'язки і повинна відображати класифікація. При цьому слід мати на увазі, що у кожному випадку скоєння злочину у цій системі можна виділити конкретні суспільні відносини, які змінюються злочином, бо різноманітні суспільні відносини, які є об'єктом правового регулювання та охорони, в реальній дійсності виступають у взаємозв'язку загального, особливого і окремого. Економічні, політичні, національні, господарські, майнові, трудові, земельні, шлюбно-сімейні та інші соціальні відносини мають буття через одиничні конкретні відносини між реальними особами — носіями цих відносин¹. Саме ці конкретні відносини і є безпосереднім об'єктом злочину. Важко погодитись з тим, що сукупність явищ не має розподілу на окремі (одиничні) явища, що серед суспільних відносин неможливо виділити окремі суспільні відносини. Виділені з усієї сукупності окремі суспільні відносини і повинні бути визнані об'єктом конкретного виду посягання.

Неважко відмітити, що в реальній дійсності суспільні відносини певним чином групуються за різноманітними сферами суспільного життя (наприклад, відносини власності). Певна група суспільних відносин створює родовий об'єкт посягання, який відповідає філософській категорії особливого. І, останнє, вся сукупність суспільних відносин, що охороняються уголовним законом, створює загальний об'єкт посягання. При цьому загальний об'єкт — це не вся система суспільних відносин, це навіть не вся система відносин, які регулюються правом (правопорядок). Загальний об'єкт ~ Це тільки сукупність тих суспільних відносин, які поставлені під охорону уголовного закону, тобто це система об'єктів уголовно-правової охорони. В цю систему входять суспільні відносини різних рівнів. Загальний об'єкт злочинного охоплює відносини між державами (мирне співіснування), загальні відносини даного суспільного та державного

¹ „Цілі в" Аюева Е. А. Взаимодействие единичного, общего и особенного в "•••••омий явлениях. - Советское государство и право, 1969. - № 3.- С. 12.

устрою (державний та суспільний устрій, державна система господарювання) і окремі суспільні відносини (честь, гідність, життя, особиста безпека та ін.). Кожний з цих рівнів визначається ступенем спільності суспільних інтересів, які відбиваються у відповідних суспільних відносинах.

Поняття загального об'єкта злочину відображає ту важливу обставину, що злочин спрямований лише на зміну суспільних відносин. Суспільна неоезпека злочинного діяння тільки в тому і полягає, що воно змінює встановлені у суспільстві відносини між людьми. Саме в такому виді розуміється загальний об'єкт злочину в ст. 1 та 7 КК.

Таким чином, вся сукупність суспільних відносин, що охороняються уголовним законом, її окремі групи і конкретні, окремі суспільні відносини та їх одиничні прояви повною мірою відповідають взаємовідносинам філософських категорій загального, особливого та окремого. Кожні конкретні відносини між фізичними та юридичними особами у порівнянні з усією системою існуючих соціальних відносин — це окреме, у якому містяться моменти загального — ознаки, властивості, риси і сторони, які є у багатьох-аналогічних відносинах, обумовлені, зокрема, єдиною економічною основою, і одночасно моменти особливого та неповторного.

Зазначені тут міркування не дають змоги визнати об'єктом розподіл взаємовідносин загального або родового та безпосереднього об'єкта з позиції взаємозв'язку філософських категорій сутності та явища. Оскільки сутність та явище знаходяться у такому взаємозв'язку, у якому сутність з'являється, а явище суттєве, і у явищі завжди виявляється його сутність, то стає явною хибність, нескладність цієї концепції. НаСправді, ЯКДЮ_беЗПОСередНІМ об'єктом злочину є матеріальний об'єкт (річ, предмет), а якщо й вкладає злочинця і ті душі і дні і які за ними стоять і які треба тут сутність є відірваною від явища, і вона знаходиться поза ним, чого в дійсності бути не може*.

Предмет злочину є лише сторона, певна сукупність тивостей об'єкта посягання — і в деяких випадках може ступати лише у вигляді форми, в якій проявляється об'єкт злочину. Але предмет ніколи і ні за яких умов не може бути сутністю об'єкта посягання. Сутністю об'єкта, його том завжди виступають конкретні суспільні відносини окремими особами.

¹ Критику цих поглядів А.А.Піонтовського див.: Я.М. Брагинин. Ответственность и ее основание в советском уголовном праве. — М.» 1963. — С. 167 - 168.

Існуюча класифікація об'єктів злочину цілком обгрунтована і відмовлятися від неї немає підстав.

Загальний об'єкт злочину об'єднує систему окремих суспільних відносин, що охороняються уголовним законом. Отже, виділення загального об'єкта має навчальне та практичне значення. Воно показує суспільну небезпеку і спрямованість злочинного посягання на суспільні відносини. В цьому міститься теоритичне та практичне значення виділення загального об'єкта злочину.

Розбіжності у визначенні безпосереднього об'єкта злочину, які зустрічаються у літературі, не можуть бути обгрунтованими для того, щоб нехтувати правильною за суттю класифікацією об'єктів. Ця класифікація науково обгрунтована. Вона відповідає законам логіки та взаємозв'язку філософських категорій загального — особливого — одиничного.

Правильна у своїй основі існуюча класифікація об'єктів злочину потребує лише доповнення та уточнення. Потребує, зокрема, уточнення найменування та визначення безпосереднього об'єкта. Об'єкт посягання, який у даній класифікації іменується безпосереднім, в дійсності є не безпосереднім, а ш- довим. Безпосереднім об'єктом злочину слід вважати об'єкт конкретного посягання (життя П.П. Даниленко, здоров'я І.С. Захарчука, власність фірми і т. п.). Як і посягання на життя (власність і т. п.) є не конкретним, а видовим посяганням, так і об'єкт цього виду посягання взагалі (життя, власність і т. ін.) є видовим, а не безпосереднім. Якщо ми говоримо, що об'єктом вбивства є життя людини, то ми не маємо на увазі конкретне вбивство і не маємо на увазі життя окремої конкретної певної людини. Тут вживається видове поняття вбивства і видове поняття життя. У такому вживанні життя означає не окремі суспільні відносини щодо забезпечення життя, а всі аналогічні суспільні відносини, як окремий їх вид. Але не складно побачити, що ні одне вбивство не спрямоване безпосередньо на позбавлення життя, як виду суспільних відносин, тобто на позбавлення життя всього людства. Вбивство безпосередньо спрямоване на позбавлення життя однієї людини (в рідких випадках декількох осіб), життя якої і виступає безпосереднім об'єктом посягання. На той об'єкт, який у існуючій класифікації називається безпосереднім, злочин безпосередньо не посягає. Цей об'єкт є видовим, на цей вид об'єкта посяга- ють взагалі всі злочини одного даного виду.

Видовим об'єктом є, таким чином, той об'єкт, на який посягають всі злочини окремого виду (вбивство, викрадення, образа, дезертирство, хабарництво і т. п.). Безпосередній

об'єкт — це вже порушені суспільні відносини, тобто об'єкт, який вже змінився окремим конкретним злочином або який знаходиться в умовах реальної небезпеки. На відміну від загального, родового, видового об'єктів, яким шкода безпосередньо злочином не заподіюється, шкоду від злочину завжди терпить безпосередній об'єкт. На рівні родового, родового та загального об'єктів соціальна шкода заподіюється тільки завдяки пошкодження або загрози пошкодження безпосереднього об'єкта. Видовий, родовий та загальний об'єкти страждають тільки в тій частині, в якій шкода заподіюється безпосередньому об'єкту. При цьому у конкретному своєму прояві окремі суспільні відносини як безпосередній об'єкт ушкоджуються злочином або навіть знищуються, анулюються зовсім. Видовий об'єкт може бути ушкодженим лише в одиничних своїх проявах, але не може бути анульованим, бо неможливо зовсім знищити злочинним шляхом відносини даного виду, наприклад, відносини власності, життя, здоров'я людей та інші суспільні відносини як такі.

Отже, класифікація об'єктів злочину «по вертикалі» має чотири ступеня:

- 1) загальний об'єкт (сукупність суспільних відносин, що охороняються уголовним законом);
- 2) родовий об'єкт (окрема група однорідних суспільних відносин, які складають певну галузь суспільного життя⁵ — власність, особистість і т. ін.);
- 3) видовий об'єкт (суспільні відносини одного виду — життя, особиста власність);
- 4) безпосередній об'єкт (конкретний прояв суспільних відносин даного виду — життя І.І. Ковальчука, особиста власність В.В. Петренко та ін.);

У запропонованій класифікації загальний об'єкт злочину відповідає філософській категорії загального, родовий об'єкт — особливого, видовий — окремого. Безпосередній об'єкт являє собою лише частковий випадок прояву, буття окремого виду суспільних відносин.

Не менш важливо визначити сутність і значення кожної групи об'єктів злочину.

Непорозуміння у визначенні безпосереднього та родового об'єктів, які зустрічаються, викликані, мабуть, недоліками³ у визначенні загального, родового, родового і безпосереднього об'єктів та недотриманістю побудови системи уголовного законодавства за ознаками родового об'єкта.

Недоліки у визначенні об'єкта злочину більшою мірою відносяться до визначення родового та безпосереднього об'єктів.

Як було зазначено вище, безпосереднім об'єктом злочину у багатьох випадках визнаються не суспільні відносини, а речі, предмети, майно. Це значною мірою заважає встановленню об'єкта посягання у конкретному діянні. Здається, що подібні речі та явища випадають з визнаної класифікації об'єктів, у якій класифікації піддані суспільні відносини !.

Відмова деяких авторів від загально визнаного погляду на безпосередній об'єкт злочину як суспільні відносини викликана намаганням вирішити логічну суперечність у класифікації об'єктів злочину. Така суперечність полягає в тому, що деякі злочини, нібито, не мають безпосереднього об'єкта, а тільки загальний та родовий. Такими вважають, наприклад, зраду державі (ст.56 КК), шпигунство (ст.57 КК), крадіжку, грабіж та шахрайство, вчинені стосовно приватного майна громадян (ст. 140, 141, 142 КК) та деякі ін. При скоєнні цих злочинів родовий та безпосередній об'єкти нібито співпадають.

Здається, що спростування цієї суперечності слід шукати не у відмові від визнання об'єктом злочину суспільних відносин, а у приведенні структури уголовного закону у відповідність з науково обгрунтованою класифікацією об'єктів, у побудові його розділів та глав за ознаками родових об'єктів злочинів, які містяться у цій главі, у цьому розділі. В основі системи уголовного законодавства має лежати науково обгрунтована класифікація об'єктів. Система уголовного закону повинна будуватися таким чином, щоб певні злочини були віднесені до окремих глав, розділів лише за ознаками родового об'єкта посягання.

Крім зазначеного вище, в науці уголовного права застосується й іншого виду класифікація об'єктів злочину «класифікація по «горизонталі»). Суть цього виду класифікації об'єктів полягає у виділенні головного, додаткового та факультативного об'єктів².

Розподіл об'єктів на головні та додаткові Д. Н. Розенберг запропонував ще в 1947 році. Правда, слід відмітити, що Д. Н. Розенберг помилково вважав посягання на відносини власності посяганням на єдиний безпосередній об'єкт. Виключення Д. Н. Розенберг робив тільки для

М. А. Гельфер, виходячи із загальної методологічної вимоги, обгрунтовано вважає, що «если общим объектом преступления являются общественные отношения, то непосредственным объектом должны выступать общественные отношения». — Советское уголовное право. Общая часть. — М., 1972. - С.112.

. О. С. Міхлін розрізняє безпосередні об'єкти двох видів — головний (основний) та другорядний (додатковий). Див.: Міхлін А. С. Преступные последствия. - М., 1969. - С.14.

розбою¹. Однак неважко виявити, що на два і більше об'єктів посягає не тільки розбій, але й насильницький грабiж, вимагання (власність, особа), знищення або пошкодження майна (власність, громадський порядок, громадська безпека) та інші злочини.

Оскільки, таким чином, злочин заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди у сфері не одного, а декількох об'єктів, то при кваліфікації діяння необхідно виділити ті суспільні відносини, які у даному випадку є головними, ґрунтовними. Інші безпосередні об'єкти, у сфері яких даний злочин заподіює шкоду, будуть додатковими або факультативними.

У визначенні головного безпосереднього об'єкта злочину є істотні відмінності. За думкою Е. А. Фролова головним безпосереднім об'єктом посягання є суспільні відносини, той інтерес, який законодавець, створюючи норму, намагається поставити під охорону уголовного закону в даному випадку².

Здається, що таке визначення головного безпосереднього об'єкта неправильне, бо воно не має у собі його головної ознаки. Головною у цьому визначенні є вказівка на намагання законодавця поставити дане благо під охорону уголовного закону. Це положення, принаймні, дуже хибне, бо і додатковий об'єкт заслуговує (в зв'язку зі своєю важливістю) уголовно-правової охорони. Наприклад, здоров'я людини рівною мірою охороняється уголовним законом і потребує такої охорони поряд з відносинами власності (при насильницькому грабежі та розбiї), із статевою волею (при зґвалтуванні) і т. п. Здається, що сутність головного безпосереднього об'єкта не в цьому.

У визначенні головного безпосереднього об'єкта повинно бути вказано на те, що у посяганні на головний об'єкт по-...] лягає суспільна сутність злочину. Так, наприклад, хоча хуліганство в багатьох випадках заподіює шкоду здоров'ю і відносинам власності, але сутність цього злочину полягає в порушенні громадського порядку. Те ж саме можна сказати і про розбiї, сутність якого полягає у посяганні на власність, та про інші подібні злочини. Головним безпосереднім об'єктом злочину є ті інші ріднини,

¹ Див.: Розенберг Д. Н. О понятій имущественних преступлений в советском уголовном праве (объект и предмет посягательства). Ученне записки. Изд-во Харьковского юридического института, 1943. — С.74.

² Див.: Фролов Е. А.. Понятие непосредственного (основного), дополнительных и факультативных объектов уголовно-правовой охраны и их значение для квалификации посягательств на социалистическую собственность. Узб.: Материали конференції. — Свердловск, 1968. — С.94 — 9

сутністю цього злочину і з метою охорони якої видана уголовно-правова норма, яка передбачає відповідальність за його скоєння.

Слід було б також виділити у визначенні, що головним об'єктом є найбільш цінне з точки зору суспільних інтересів соціальне благо з усіх ушкоджуваних цим злочином. Але для чинного уголовного законодавства це не характерно. Головний об'єкт повинен бути визначальним для кваліфікації діяння і для вибору місця конкретної норми у системі законодавства. При такому підході до побудови системи уголовного законодавства норми про відповідальність за розбій та вимагання слід було б віднести до глави про злочини проти особи, а норми про відповідальність за знищення майна, здійснене загальнонебезпечним чином, — в главу про злочини проти громадської безпеки і т. ін.

Додатковим безпосереднім об'єктом злочину є ті суспільні відносини, посягання на які не складає сутності даного злочину, але які цим злочином порушуються або ставляться в небезпеку порушення поруч з головним об'єктом. Такими є наприклад, здоров'я при розбої, життя чи здоров'я при посяганні на життя державного діяча, відносини власності під час диверсії та ін. Характерна особливість додаткового об'єкта полягає в тому, що він в багатьох випадках є самостійним об'єктом і завжди потребує уголовно-правової охорони.

Факультативним безпосереднім об'єктом злочину є ті суспільні відносини, які цей злочин в одних випадках руйнує, а в інших цього не трапляється. Наприклад, при скоєнні хуліганства у одних випадках заподіюється шкода і здоров'ю особи, і відносинам власності, а в інших випадках хуліганство не заподіює ніякої матеріальної шкоди. Теж саме можна сказати про життя або здоров'я при навмисному знищенні або пошкодженні майна та про інші злочини.

Класифікація безпосередніх об'єктів злочину має дуже важливе, не тільки навчальне, а й практичне значення для кваліфікації діяння. Значення це полягає у тому, що кваліфікація діяння проводиться лише за ознаками головного безпосереднього об'єкта. Тому важливо із всіх об'єктів, які Цим злочином порушуються, виділити головний об'єкт. Виділення головного та додаткового об'єктів у вчиненому діянні — це одна з важливих практичних задач кваліфікації злочину. Якщо не проводити такого розрізнення між Декількома безпосередніми об'єктами, то в деяких випадках неможливо буде досягти правильної класифікації діяння, цим значною мірою пояснюються помилки, які зустрі-

чаються на практиці при розмежуванні і кваліфікації, наприклад, хуліганства та злочинів проти особи.

Виділення факультативного об'єкта необхідно ще й тому, що він не є обов'язковою ознакою конкретного складу злочину і не завжди вказаний у його кваліфікуючих ознаках. Але здається, що заподіяння шкоди поряд з головним об'єктом ще й факультативному об'єкту значно підвищує суспільну небезпеку діяння. Ця обставина повинна враховуватись при призначенні судом виду та розміру покарання.

5. ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ

Проблема предмета злочину в уголовному праві є однією з найбільш суперечних і мало вивчених. Спеціального дослідження предмета злочину до останнього часу не проводилось. Деякі положення про предмет злочину розглядалися, головним чином, у зв'язку з відмежуваннями його від об'єкта злочину.

Між тим, значення предмета злочину як самостійної ознаки складу злочину та його роль в механізмі заподіяння шкоди у сфері певних суспільних відносин, у виявленні об'єкта посягання і кваліфікації діяння має дуже важливе самостійне теоретичне та практичне значення.

Перш за все, вивчення предмета злочину сприяє більш глибокому і правильному з'ясуванню сутності об'єкта злочину, його конкретизації. Багато які уголовно-правові норми сконструйовані таким чином, що об'єкт уголовно-правової охорони у них не названий. В подібних випадках його з'ясуванню сприяє вказівка на предмет злочину. Наприклад, не згадують про об'єкт посягання статті закону про диверсію, виготовлення фальшивих грошей, заподіяння тілесних ушкоджень та деякі інші. Об'єкт посягання в цих складах можна виявити з опису предмета злочину.

Без встановлення предмета злочину у багатьох випадках ускладнюється конкретизація об'єкта злочину. Поки не відомо на кого, або на що, на який матеріальний об'єкт було спрямоване злочинне посягання (вплив) при вчиненні багатьох суспільних ДІЯНЬ, ДО ТИХ ПІР НЕМОЖЛИВО ВИЗНАЧИТИ І ОБ'ЄКТ ЦИХ ПОСЯГАНЬ¹. Часто об'єкта одного виду не мають відмінностей.

Під злочинним впливом ми розуміємо предбачену законом дію, спря- «І мовану на зміну суспільних відносин шляхом фізичного знищення або по-¹шкодження речей (матеріальні об'єкти) або шляхом певного впливу на во-¹лю учасників суспільних відносин. Злочинний вплив — це антипод бездії, і але це не всяка дія, а лише ті її види, при яких суб'єкт впливає на когось або на щось. *

Наприклад, життя, власність, честь, гідність, здоров'я. Предмет злочину, навпаки, має певну сукупність ознак, особливостей, багато з яких мають самостійне уголовно-правове значення і певним чином впливають на підстави кримінальної відповідальності, на кваліфікацію діяння. Наприклад, життя кожної людини у демократичному суспільстві охороняється однаково — посягання на життя будь-якої людини уголовним правом визнається вбивством або замахом на нього (крім випадків необхідної оборони та інших особливих обставин, при яких життя не є об'єктом уголовно-правової охорони). Разом з тим, життя новонародженого, вагітної жінки виділяється законодавцем, і посягання на їх життя створює самостійний злочин.

Вплив на певний предмет, річ (матеріальний об'єкт)¹, спосіб цього впливу, а також фізична зміна предмета поруч з іншими ознаками діяння дає змогу у багатьох випадках судити про характер злочину, його суспільну небезпеку. Такими є, наприклад, викрадання, тілесні ушкодження, знищення або пошкодження майна, глум над державним гербом або прапором та ін.

Для багатьох складів злочинів ознаки предмета є обов'язковими. Розслідування уголовної справи не може вважатися закінченим, якщо ці ознаки не виявлені.

Предмет злочину має не аби яке значення і для правильної кваліфікації діяння. Фізичні чи соціальні властивості предмета злочину у багатьох випадках служать підставою для розрізнення суміжних злочинів, а також для відмінності злочину від незлочинних дій.

Для кваліфікації діяння мають значення багато ознак не тільки об'єкта, але й предмета злочину². Наприклад, за ознаками предмета розрізняють злочини, передбачені ст.79 і 162і КК, ст.78 і 205 КК.

Соціальне значуща дія у відношенні до одного і того ж предмета, речі може мати різну соціально-політичну оцінку або юридичну кваліфікацію залежно від об'єкта посягань, від тих суспільних відносин, на зміну якого спрямована ця дія, а також від розміру заподіяної їм шкоди.

В різній мірі і заподіяння шкоди у сфері одного і того ж

¹ Слова «річ, предмет» можуть бути вжиті як рівнозначні, взаємопов'язані. Див.: Уемов И. Вещи, свойства, отношения. — М., 1963. — С.61.

Цю обставину відмічали і російські дореволюційні юристи. Наприклад, О. Лохвицький писав, що «степень зла, степень наказаний зависит иногда от качества вещи... Похищение церковного имущества (вещей) состав ляет не кражу, а отличное от кражи преступление — святотатство. Наказание за истребление недвижимых вещей несравненно строже, чем за истребление движимых». Див.-Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. - С-П, 1871. - С-215.

об'єкта уголовно-правової охорони може бути досягнуто шляхом впливу на різні предмети. Наприклад, посягання на здоров'я населення вчинюється виготовленням та розповсюдженням різних отруйних, сильнодіючих та наркотичних засобів (ст. 221, 221¹, 225, 229 та інші статті КК).

Уголовно-правове значення предмета злочину визначається в першу чергу не його фізичними властивостями, а характером і змістом суспільних відносин, які існують стосовно нього. В уголовно-правовому сенсі предмет завжди виступає в зв'язку з конкретними суспільними відносинами. У¹ багатьох випадках в уголовному законодавстві вказується не на предмет сам по собі, а на ті суспільні відносини, викриттям яких він є. Наприклад, закон говорить не про майно взагалі, а про державне, колективне чи особисте майно, не про прапор взагалі, а про державний прапор, герб і т. ін.

Розмежування об'єкта та предмета злочину має важливе значення для усвідомлення і розмежування мети і злочинних наслідків. Якщо злочинні наслідки — це небезпечна шкода в сфері суспільних відносин, то злочинна мета — це в багатьох випадках ідеальна подоба реальної цінності (речі), якою суб'єкт намагається заволодіти, пошкодити її чи знищити.

Характер та ступінь тяжкості злочинних наслідків значною мірою визначається особливостями та ознаками предмета злочину, бо позбавити життя можна тільки живу істоту, викрасти можна тільки майно, гроші чи цінні папери. Багато злочинів вчинюється шляхом заподіяння соціально небезпечної шкоди тільки впливом на певні матеріальні об'єкти (наприклад, злочини передбачені ст.78, 79, 80, 81, 89, 124, 128, 145, 187², 193, 205 КК).

Визначення предмета злочину має важливе практичне значення також для відмежування його від засобів, знаряддя скоєння злочину, бо одна й та ж матеріальна річ може бути і предметом, і засобом, знаряддям скоєння злочину (наприклад, зброя, документи, транспортні засоби, інструмент, інвентар і т. ін.).

Знаряддя та засоби скоєння злочину відрізняються від предмета посягання тим, що вони ні в якому зв'язку з тими суспільними відносинами, на які спрямоване посягання, не перебувають. Наприклад, зброя, яка використовується при вбивстві, ні в якому зв'язку з відносинами щодо забезпечення життя не знаходиться. Предмет злочину, навпаки, завжди перебуває у зв'язку з об'єктом, на який спрямовано посягання.³

Таким чином, властивості і ознаки предмета злочину мають значення для багатьох інститутів уголовного права".¹

для уяснення і конкретизації об'єкта посягання, вирішення питань про притягнення особи до уголовної відповідальності кваліфікації діяння, і призначення покарання. Деякі теоретичні та практичні завдання не можуть бути вирішені чи їх рішення значно ускладнюється в силу недостатнього дослідження проблеми предмета злочину, його зв'язку з іншими ознаками складу злочину, вагомості предмета злочину для підстав уголовної відповідальності і кваліфікації діяння. Практичне значення предмета злочину полягає у тому, що для багатьох складів злочину предмет є однією з головних, обов'язкових ознак. Саме такі, наприклад, всі корисливі злочини. Якщо не визначений конкретно предмет посягання при скоєнні таких діянь, як спекуляція, розкрадання і деякі інші, то питання про притягнення особи до уголовної відповідальності не може бути вирішено позитивно. Обвинувальний вирок в справі про крадіжку не може бути залишеним в силі, якщо у вирокі не вказані викрадені речі і він не містить вказівки їх кількості, вартості та інших.

У такому розумінні предмет злочину неважко виявити у більшості злочинів проти власності, проти особи, проти порядку управління, проти громадської безпеки і деяких інших і. Разом з тим існує значна кількість злочинів, які не мають предмета впливу і які умовно можна називати безпредметними. Безпредметними є, головним чином, ті злочини, які вчинюються шляхом бездіяльності (невиконання покладеної на суб'єкта відносин громадського обов'язку) і деякі види порушення правил ².

* Не можна погодитися з тими авторами, які вважають, що предмет злочину відсутній в злочинах проти особи, проти порядку управління (Див. • Криволапов Г. Г. Объект и предмет посягательства приобретения или сбыта имущества, заведомо добытого преступным путем. Сборник статей адъюнктов и соискателей — М., 1966. — С.105), в деяких видах промислу (Див.: Трофимов С. В. Ответственность за занятие запрещенном промыслом. - К. 1968. - С.26).

² Висновок про те, що безпредметних злочинів не існує, необгрунтований (Див.: Полячек Ф. Состав преступления по чехословацкому уголовному праву — М., 1960. — С. 125. Курс советского уголовного права. Общая часть — Т. I. ЛГУ, 1968. — С. 505. Каиржанов Е. Основные теоретические проблемы объекта уголовно-правовой охран в СССР. Автореферат докторской диссертации. — К, 1975. — С.24). Критика моїх поглядів Глістіним В. К. (Див.- Глістін В. К. Проблема уголовно-правовой охран общественных отношений. Л., 1979. — С.44) викликана плутаниною, яку допускає критик, не розрізняючи матеріального об'єкта в структурі суспільних відносин і предмета злочину. Безперечно, що кожні і будь-які суспільні відносини мають свій субстрат — матеріальну чи Ідеальну цінність, з приводу якої вони вшійкли й Існують, Але далеко не всякий злочин скоюється шляхом впаду на цю сторону суспільних відносин. Це положення визнає і сам Глістін В. К., стверджуючи на с.97, що зміна змісту суспільних відносин не обов'язково супроводжується скоєнням шкоди усім його елементам і що зміна відносин можлива без впливу на предмет чи суб'єкт.

Ті злочини, які мають предмет посягання (предметні), можуть бути скоєні тільки шляхом впливу на цей предмет. Не можна скоїти предметний злочин, ні на що та ні на ко-го не впливаючи. Скільки б суб'єкт не бажав настання певної шкоди, ця шкода не настане без відповідного впливу на матеріальний предмет — субстрат суспільних відносин.

Для уясування сутності предмета злочину і відмежування його від об'єкта необхідно вказати на відмінності в особливостях і характері шкоди, скоєної в сфері об'єкта злочину і пошкодження предмета. Суспільні відносини як об'єкт злочинного посягання у своєму індивідуальному прояві можуть бути пошкоджені у його змісті чи ліквідовані зовсім. Тільки у цьому розумінні і можна говорити про скоєння шкоди об'єкту. Оскільки об'єкт злочину — це суспільні відносини, то вони можуть бути порушені чи знищені. Не змінює суті справи той факт, що порушені суспільні відносини в багатьох випадках поновлюються і скоєна злочином майнова шкода відшкодується. При скоєнні інших злочинів, таких, наприклад, як вбивство, образа і деякі інші злочини проти особи, також при скоєнні деяких злочинів проти порядку управління порушені суспільні відносини не можуть бути відновлені вчинену цими діяннями шкоду відшкодувати неможливо.

Особливості предмета злочину, навпаки, полягають в тому, що злочин у більшості випадків шкоди предмету злочину не заподіює. Наприклад, при розкраданні майна викрадена річ не зазнає ніякої шкоди і продовжує виконувати своє суспільне призначення, задовільнюючи вимоги її власника. На відміну від об'єкта предмет злочинного посягання пошкоджується лише як виняток. Такий виняток складають випадки знищення чи пошкодження речей, документів, печаток, будівель, споруд, лісових масивів, посівів та інших матеріальних об'єктів.

Найбільш істотною та специфічною ознакою злочину — вчинення неправої чи складноправої соціально небезпечної шкоди.

Завдана предмету злочину шкода характеризується фізичним знищенням чи пошкодженням предмета, речі. Нарівні зі знищенням чи пошкодженням предмета змінюються чи зовсім анулюються відповідні суспільні відносини, бо відносини не можуть існувати зовнішньо і незалежно від речей.

При цьому слід розрізняти фізичне пошкодження чи знищення речі, предмета в цілому або у будь-якій його частині

Під шкодою, що вчиняється об'єкту злочину, розуміються ті зміди, які утворюють злочини у суспільних відносинах.

ні, яке ускладнює чи зовсім припиняє її існування (функціонування), і вчинення соціальної шкоди шляхом знищення чи пошкодження речі, предмета у вигляді матеріального, майнового збитку або шкоди здоров'ю, життю, господарству, управлінню тощо.

Шкода, завдана об'єкту посягання, носить соціальний характер і полягає в зміні чи ліквідації суспільних відносин. Шкода, завдана злочином предмету посягання, нпгить чисто фізичний характер і полягає у фізичному знищенні чи пошкодженні предмета, речі, тварини, рослини. З цього можна зробити висновок, що у системі злочинних наслідків вчинення шкоди предмету злочину є факультативним наслідком діяння, тоді як вчинення шкоди об'єкту — зміну суспільних відносин — є обов'язковою ознакою злочину.

Таким чином, не річ сама по собі, а річ як сукупність сторін, властивостей суспільних відносин охороняється правом і вплив на цю річ вчинює соціальне небезпечну шкоду у сфері цих суспільних відносин. Без конкретизації цих відносин неможливо виявити ні суті посягання, ні його суспільної небезпеки, як неможливо дати йому правильну соціально-політичну і юридичну оцінку.

В той же час необхідно виділити, встановити, конкретизувати і предмет злочину, бо одна й та ж річ може бути виявом різноманітних суспільних відносин. Злочинний вплив на один і той же матеріальний об'єкт може вчинити шкоду будь-яким суспільним відносинам і тому мати різне уголовно-правове значення. Наприклад, вплив на транспортні засоби може бути і їх крадіжкою, і знищенням чи пошкодженням, і самоуправством¹.

Істотною властивістю предмета злочину, його особливістю є його конкретність. Предметом певного посягання може бути не всіяке майно і не майно взагалі, а конкретна річ, яка має найменування, вагу, колір, розмір, ціну і т. п., не взагалі людина, а конкретна особа певного віку, статі, національності, прізвища і т. ін., не взагалі документ, а паспорт П. Д. Іваненко, диплом І. В. Петренко і т. ін.

Ствердження про те, що предмет злочину завжди підлягає змінам

Курс советского уголовного права. Особенная часть. — Т. I. — 1968. — С.306), на мій погляд, не обґрунтоване. При скоєнні розкрадань, спекуляції і деяких інших злочинів змінюються тільки суспільні відносини. В. О. Владіміров обґрунтовано вважає, що зовсім не властивість і характер викраденого майна, а ті суспільні відносини, які воно виражає, тобто об'єкт, а не предмет, лежить в основі правової оцінки (кваліфікації) скоєного злочину (Див.: Владимиров В. А. Квалификация по «нценний личного имущества. - М., 1974. — С.20.

Викладене дає змогу визначити, що *предмет злочину* — це конкретний матеріальний об'єкт, в якому проявляються певні сторони, властивості суспільних відносин (об'єкта злочину), шляхом фізичного чи психічного впливу на який вчинюється соціальна небезпечна шкода у сфері цих суспільних відносин.

В філософії предметом називається окрема частина, одиниця Існуючого, все те, що може перебувати у відносинах чи мати яку-небудь властивість. Предмети можуть бути матеріальними чи ідеальними (поняття, міркування і т. ін.). Для уголовно-правової практики таке розуміння предмета хибне. Перш за все тому, що на ідеальні предмети (ідеї, міркування, поняття) не може бути вчинений прямиий, безпосередній вплив з метою зміни певних суспільних відносин. Крім того, при скоєнні більшості злочинів соціальна цінність як предмет, заради якої скоюється таке діяння, знаходиться не в сфері об'єкта посягання, а в сфері інших суспільних відносин. Наприклад, злісне ухилення від сплати аліментів посягає на відносини по вихованню дітей, предметом цих відносин у філософському розумінні є ідея виховання як соціальна цінність. Проте неважливо побачити, що цей злочин скоюється не з приводу цієї цінності, а з приводу цінностей матеріальних, які перебувають у сфері відносин власності. Ідея виховання в даному випадку не підлягає безпосередньому злочинному впливу, злочин скоюється не з її приводу, а тому вона як предмет немає іншого уголовно-правового значення, крім того, що вона характеризує одну з сторін об'єкта злочину. В наслідок цього ідеальні предмети не можуть бути предметами злочину. Предмет злочину — це матеріальна сторона об'єкта злочину, на яку вчинюється злочинний вплив, але це не сам об'єкт злочину. Багато суспільне небезпечних діянь скоюється шляхом певного впливу на предмет злочину. Встановлення в кожному конкретному випадку предмета злочину дає змогу більш повно зрозуміти об'єкт злочину і його суспільну небезпеку, полегшує кваліфікацію діяння, сприяє здійсненню правосуддя.

6. КЛАСИФІКАЦІЯ ПРЕДМЕТІВ ЗЛОЧИНУ

Для з'ясування соціальної сутності і юридичної природи предмета злочину, його місця у системі ознак злочину і впливу на кваліфікацію діяння неабияке значення має науково обґрунтована класифікація предметів злочинного посягання. Класифікація предметів злочину може бути проведена за різними підставами і залежно від її мети. Для ви-

значення місця та ролі предмета злочину у загальному механізмі вчинення злочину вона може бути проведена за суспільними критеріями: суспільне призначення предмета, його особливості, цінність та ін. За цими ознаками все різноманіття предметів злочину можна розділити на три великі групи: 1) *люди*, 2) *речі*, 3) *тварини і рослини*. У кожній групі предмети об'єднані за певними родовими ознаками. У родовій групі можна виділити ряд загальних характерних соціальних властивостей, ознак (суспільна роль, призначення, цінність і т. ін.). У свою чергу родова група розпадається на кілька видових. Видовий предмет злочину — це загальне поняття того конкретного предмета, впливом на який скоюються злочини даного виду. Наприклад, при скоєнні злочинів проти власності вплив вчиняється на майно, яке у цьому випадку виступає родовим предметом злочину, а окремі види майна — видовим. Конкретним предметом злочину при скоєнні цих злочинів буде певна річ. Речі в свою чергу також розпадаються на видові предмети — майно, гроші, документи, зброю, наркотики і т. ін.

Класифікація предметів злочину значною мірою полегшує встановлення видового предмета злочину, а він, у свою чергу, вказує на конкретний предмет злочинного впливу. Нічого не змінюється від того, що у багатьох складах злочину немає прямої вказівки на його предмет. Вона відсутня у тих складах, у яких вплив на будь-який предмет такого виду визнається рівноцінним для підстав уголовної відповідальності. Наприклад, у статтях КК про відповідальність за вбивство називається лише діяння і його наслідки. Називати предмети злочину у даному випадку не має юридичного сенсу.

У людині слід розрізняти її соціальну та біологічну сторони. Біологічна сутність людини полягає у її фізичному стані, у стані і функціонуванні її тіла та окремих органів. У цьому і полягає предметна, природна сутність людини. Соціальна сутність людини — це її соціальна характеристика: освіта, види діяльності, місце проживання і роботи, сімейний стан, суспільна поведінка і т. ін.

З цього погляду біологічне в людині — це предмет злочину, соціальне, її особистість — об'єкт. Вчинити шкоду особі можна тільки впливаючи на предмет — на тіло людини чи на її психіку.

У посяганнях на особу і у більшості інших злочинів, пов'язаних з посяганням на особу, необхідно розрізняти особу як сукупність суспільних відносин і людину як живу біологічну істоту.

Найбільш чітко ця різниця виступає при посяганнях на життя або здоров'я. При скоєнні цих посягань дії звинуваченого характеризуються спрямованістю на порушення функцій чи анатомічної цілості важливих органів людини (предмет). Ці органи людського тіла і виступають предметом названих посягань.

Спрямованість злочинного впливу на певні предмети виявляє спрямованість посягання на певний, конкретний об'єкт. Наприклад, удар ножем в руку чи в ногу може свідчити про посягання не на життя, а на здоров'я. Ця обставина виявляє спрямованість злочинного впливу на певний предмет незалежно від того, названий він у диспозиції уголовно-правової норми чи ні.

Деякі склади злочинів відрізняються тим, що у них називається певний, конкретний предмет злочину. Наприклад, державний герб (ст. 187² КК), морський телеграфний кабель (ст. 205 КК). У інших складах злочинів предметом виступають різні речі, які мають подібне чи аналогічне призначення, наприклад, документи, штампи, печатки (ст.193 і 194 КК). Є і такі склади злочинів, у яких предметом злочину виступають предмети різноманітного виду, що мають відношення до різних родових груп. Наприклад, при розбої злочинний вплив вчинюється на психіку чи на тіло людини і на майно. Аналогічне становище виникає при бандитизмі, хуліганстві і деяких інших злочинах. Інколи одна і та ж річ може бути предметом злочинного впливу різноманітних діянь. Наприклад, золото може бути предметом порушення правил про валютні операції (ст.80 КК), спекуляції (ст.154 КК), розкрадання (ст.81 - 862 КК чи 140 - 144 КК).

Наведені приклади показують, що визначення видової належності предмета злочину не має вирішального значення для встановлення об'єкта посягання. Воно має підпорядкований і залежний характер. Разом з тим, уявлення про видовий предмет злочину полегшує визначення тих суспільних відносин, які існують з приводу цього предмета і які виступають об'єктом злочину.

Предмет злочину є в цьому випадку свого роду початковим (вихідним) моментом, відправним пунктом, що дає змогу визначити об'єкт злочину. Значення предмета тут полягає в тому, що істотністю предмета значною мірою визначається і коло відносин, існуючих з його приводу. Коло це у деяких випадках буває більш чи менш вузьким, а інколи з приводу предмета можуть існувати тільки певні суспільні відносини (наприклад, тіло людини, дикі тварини, рослини

і т. ін). У теперешній час не є об'єктом власності такі предмети, як дикі тварини, птахи в лісах, риба в природних водоймищах.

Предмети злочину і їх класифікація в цьому розумінні можуть виконати ту роль, яку автори, які визнають речі (предмети, майно) безпосереднім об'єктом злочину, покладають на безпосередній об'єкт: бути конкретним, речовим орієнтиром, що полегшує на практиці пошук об'єкта злочину. Дати працівникам органів правосуддя такий орієнтир — завдання великого практичного значення.

Визначення предмета злочину, таким чином, є першим кроком на шляху до пошуку тих суспільних відносин, які є об'єктом злочину. Предмет злочину значною мірою дає підстави говорити про характер посягання, його способи і спрямованість на певний об'єкт. Нарівні з іншими ознаками складу злочину вірна уява про його предмет створює більш повну картину злочину, допомагає визначити його особливості, полегшує пошук тих суспільних відносин, які були об'єктом посягання і уголовно-правової норми, яка передбачає відповідальність за його скоєння.

Важливе значення для з'ясування (визначення) об'єкта посягання і кваліфікації діяння має і особливий, виділений законом та визначений підзаконними актами правовий режим деяких видів предметів злочину.

Підставами для встановлення особливого правового режиму у відношенні тих чи інших предметів злочину служать їх фізичні, хімічні чи інші особливі властивості або їх господарсько-економічне призначення, у зв'язку з якими існують, виникають чи можуть виникати відповідні суспільні відносини. З безлічі існуючих предметів, стосовно яких встановлено особливий правовий режим, уголовний закон виділяє валютні цінності (ст.80 КК), зброю (ст.222, 223 КК), сильнодіючі і отруйні речовини (ст 229 КК), порнографічні предмети (ст.211 КК) і деякі інші.

Особливий правовий режим стосовно перелічених предметів встановлюється з метою забезпечення і схорони громадської безпеки, фізичного і морального здоров'я населення й інших важливих суспільних відносин. Перелік таких предметів, рівно як і обмеження і контроль за їх придбанням, споживанням, використанням чи збутом (режим) не залишаються незмінними. Розвиток соціальних умов життя викликає необхідність постійного її вдосконалення. При цьому зміні підлягає і сам режим, і перелік предметів, стосовно яких він необхідний. Дані зміни в свою чергу тяг-

нуть за собою зміни в уголовному законодавстві і практиці його застосування.

Зокрема, чинне уголовне законодавство України нарівні з нормами про відповідальність за розкрадання майна містить правові норми про відповідальність за викрадення зброї, наркотичних засобів і деяких інших предметів, щодо яких встановлено особливий правовий режим.

У цьому зв'язку практично важливо визначити співвідношення понять «розкрадання майна» та «розкрадання предметів, стосовно яких встановлено правовий режим» і відповісти на запитання — чи може бути застосовано загальне поняття розкрадання майна до розкрадання зброї, наркотичних засобів, порнографічних та інших предметів. Розкраданням звичайного майна за уголовним правом визнається безоплатне, корисливе, протиправне вилучення чужого майна та звернення його на свою користь чи передача його у власність третім особам. Безоплатне, корисливе, протиправне вилучення — є головними ознаками розкрадання звичайного майна. Тільки всі в сукупності вони характеризують діяння як посягання на відносини власності. У цьому виявляється особливість злочинів проти власності і значення загального поняття розкрадання майна.

Аналіз сутності розкрадання зброї та наркотичних засобів, а також слідчої та судової практики у цій категорії уголовних справ свідчить, що названі діяння не мають усіх ознак, належних розкраданням звичайного майна. Перш за все для викрадення зброї чи наркотичних засобів не характерні корисливі спонукання, під якими ми розуміємо прагнення до не-, правомірного отримання матеріальних прибутків без витрат суспільнокорисної праці. Оскільки в цих випадках посягання спрямоване на заволодіння предметами, які мають особливі властивості і відносно яких встановлено особливий правовий режим, остільки обвинувачений діє не з корисливих мотивів, не з приводу отримання матеріальних здобутків.

Не змінює суті справи той факт, що розкрадання наркотичних засобів у багатьох випадках скоюється з метою їх наступного збуту. Суспільна небезпека цих діянь полягає, головним чином, не в протиправному збагаченні звинуваченої особи, і не в тому, що цим власник позбавляється своїх новажень. Ця соціальна шкода при таких посяганнях є другорядною. В основному їх суспільна небезпека полягає в тому, що ці дії створюють загрозу громадській безпеці, аб'є внаслідок використання, споживання наркотичних засобів вчинюється тяжка шкода здоров'ю.

Безконтрольне розповсюдження зброї чи наркотичних засобів створює загрозу громадській безпеці і здоров'ю населення, а тому для підстави відповідальності за розкрадання цих предметів не має значення мотив скоєння злочину.

За цими ж підставами розкрадання зброї чи наркотичних засобів не мають обов'язкової ознаки безоплатного їх вилучення. Відшкодування вартості цих предметів при їх незаконному вилученні не змінює соціальної суті цих посягань, оскільки у цьому випадку створюється загроза громадській безпеці і вчинення шкоди здоров'ю населення.

На відміну від кваліфікацій розкрадання звичайного майна кваліфікація викрадення зброї чи наркотичних засобів не залежить від належності цих предметів. Однакове юридичне значення має викрадення зброї чи наркотичних засобів як з фондів організацій так і у громадян.

Внаслідок цих особливостей розкрадання предметів, щодо яких встановлено особливий правовий режим, відповідальність за яке особливо виділена у законодавстві, повинне мати і особливе юридичне визначення.

Тому викрадення зброї чи наркотичних засобів можна визначити як неправомірне вилучення цих предметів з володіння приватних осіб чи організацій та установ з метою їх споживання чи іншого використання самим звинуваченим чи іншими особами.

Таким чином, викрадення зброї чи наркотичних засобів характеризується, головним чином, двома ознаками: протиправністю їх вилучення і метою їх використання. Введення цього останнього в ознаки розкрадання необхідно для відмежування його від розкрадання звичайного майна, інших злочинів, а також від різного роду юридичних та фактичних помилок.

Розрізняються злочини, що аналізуються і за формою їх законодавчої конституції. На відміну від розкрадання звичайного чужого майна, статті про відповідальність за викрадення зброї, наркотичних засобів та інших предметів, відносно яких встановлено особливий правовий режим, містять у собі «формальні» склади злочинів.

Ці діяння посягають на громадську безпеку чи здоров'я населення і шкода, яка ними завдається, не є необхідною, обов'язковою ознакою складу злочину, тому доведенню вони не підлягають.

Це однак не стосується розміру розкрадання і вартості викрадених предметів, ці ознаки злочину повинні бути точно визначені, доведені звинуваченому.

Внаслідок вказаних особливостей ст.222 КК не містить у собі такої кваліфікуючої ознаки як великий розмір, а вели-

кий розмір у ч.3 ст.229² КК має зовсім інший зміст, ніж великий розмір при розкраданні звичайного майна.

7. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИНУ З ОБ'ЄКТОМ І ОБ'ЄКТИВНОЮ СТОРОНОЮ

Розгляд сутності і змісту суспільних відносин (об'єкта) показує, що предмет злочину є СУКУПНІСТЮ його СТОРІН властивостей. Практично важливим є також питання про те, всякому взаємозв'язку перебуває предмет і об'єкт злочину, чи є він обов'язковою чи тільки факультативною ознакою складу злочину. Далі слід з'ясувати, у якому співвідношенні і взаємозв'язку перебуває предмет злочину з об'єктивною стороною злочину. Питання про те, до об'єкта чи об'єктивної сторони відноситься предмет злочину, тривалий час дискутувалось в юридичній літературі.

Все різноманіття поглядів на предмет злочину і його співвідношення з об'єктом посягання можна звести до двох різновидів. Прихильники однієї з них ототожнюють їх, гадаючи, що безпосередній об'єкт і є предмет злочину¹. Інший погляд на предмет злочину, що поділяється більшістю криміналістів, полягає в їх відмінності, у визначенні предмета злочину субстратом суспільних відносин, існуючих з приводу цього предмета².

Якщо виходити з того, що предмет злочину є сукупність сторін, властивостей об'єкта злочину, матеріальним виразом суспільних відносин, що виступають об'єктом посягання, то обґрунтованою є друга точка зору. Ототожнювання предмета злочину з його об'єктом є помилкою. На відміну від елемента, в якості якого виступають реальні матеріальні об'єкти чи істоти, конкретні речі реального світу, що мають вагу, колір, ціну, стать, вік, конкретне найменування та інші ознаки і властивості, об'єкт злочину є суспільним зв'язком, відносинами між людьми. Предмет — це конкретна річ, а об'єкт — суспільні відносини з приводу речі. Ці особливості не дають змоги ототожнити ці два різних за своєю сутністю явища. Вони не тільки не тотожні за своєю сутністю, а й, як було сказано вище, мають різне уголовно-правове значення.

¹ Див. Пионтковский А. А. Учение о преступлении. — М., 1961. — С. 141, 143.

² Див.: Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. — М., 1957. — С. 478. Загородников Н. И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве. - Труды ВЮА, вып. 13, 1951. - С. 44. Кригер Г. А. Борьба с хищениями социалистического имущества. — М., 1972. — С. 59. Полячек Ф. Состав преступления по чехословацкому уголовному праву. - С. 80; Гельфер М. А. Объект преступления. - С. 13.

Перш за все неоднаковість предмета і об'єкта злочину полягає в тому, що вони відмінні за своєю природою. Об'єкт злочину — це певні суспільні відносини, які за своєю природою і сутністю соціальне явище. Вони виявляються і існують тільки в суспільстві, як неодмінна умова людського гуртожитку. Суспільні відносини неможливі за межами суспільства і суспільство неможливе без цих відносин. Крім цієї соціальної природи і соціальної сутності, суспільні відносини нічого не мають і ні в чому іншому не виявляються.

Предмет злочину за своєю природою характеризується фізичною, речовою сутністю. Це завжди певний матеріальний (речовий) об'єкт, з приводу якого виникають і існують відносини між людьми.

Суспільні відносини певного виду як об'єкт уголовно-правової охорони характеризується стабільністю свого існування, певною незмінністю, хоча у своєму прояві вони в багатьох випадках змінюються чи ліквідуються. Наприклад, відносини власності, як певний вид відносин, незмінний, хоч окремі відносини цього виду можуть змінюватися, вмирати чи виникати знову. Зміни в суспільних відносинах завжди носять тільки соціальний характер.

Предмет злочину, навпаки, може бути змінений тільки в своїй фізичній, речовій сутності, він може бути знищений чи пошкоджений тільки фізично. Пошкодженням предмета злочину вчиняється соціальна шкода тільки через зміну суспільних відносин, існуючих з його приводу.

Різниця між об'єктом і предметом злочину міститься ще й в тому, що злочинне посягання завжди вчиняє шкоду об'єкту, тоді як предмет злочину в більшості випадків не пошкоджується. У більшості випадків шкода, яка причиняється предмету посягання, може бути знешкоджена чи відшкодована. Пошкоджену річ можна відновити, знищену замінити новою або відшкодувати її вартість, Ускладнення в усуненні шкоди, що причиняється предмету злочину, виникає тільки в випадку знищення індивідуально визначеної чи унікальної речі.

Заподіювана об'єкту шкода, навпаки, за загальним правилом, не відшкодовується і її не можна усунути чи відшкодувати, або усунути дуже важко. Неможливо, наприклад, усунути шкоду, завдану здоров'ю, честі чи гідності, як не можливо відновити порушену статеву волю чи розголошену таємницю. Не можна також усунути шкоду, заподіяну злочинном інтересам правосуддя, інтересам державного чи суспільного управління і деяким іншим суспільним відносинам.

Якщо виходити з того, що злочин вчинює чотири види суспільно небезпечної шкоди: а) *майнову*, б) *фізичну*, в) *моральну*, г) *політичну*, то на рівні об'єкта злочину відшкодованою може бути тільки шкода майнова. Фізична, моральна і політична шкода від злочину поверненою чи відшкодуваною бути не може.

Твердження про те, що річ не змінюється зі зміною суспільних відносин, і суспільні відносини не змінюються зі зміною речі, яка є їх субстратом, не є вірним для усіх випадків, воно не універсальне. В деяких випадках дійсно річ не змінюється разом зі зміною суспільних відносин. Наприклад, при розкраданнях майно, речі не втрачають своїх господарсько-економічних цінностей і продовжують задовольняти потреби особи, яка їх викрала. Проте, цього не можна сказати у випадку, наприклад, знищення майна. Разом зі знищенням речі зникають відносини власності, які існували з її приводу. Та обставина, що власник має право на відшкодування шкоди і дійсне її відшкодування не змінює суті справи, бо відносини власності з приводу знищеної речі не можуть бути поновлені.

Предмет злочину не можна ототожнювати з суспільними відносинами (об'єктом), але їх не можна протиставляти, бо предмети є матеріальний вираз суспільних відносин, певні їх сторони та властивості. Речі не існують за межами відносин і їх не можна відокремити від відносин.

З'ясування сутності об'єкта і предмета дає змогу дати відповіді на багато практичних питань. Перш за все ознаки предмета злочину в багатьох випадках дають можливість визначити об'єкт посягання. Наприклад, коли виникають ускладнення при кваліфікації підробки чи збуту підробних облігацій державних займів і державних лотерейних білетів¹. Тим часом підробка білетів грошово-речової лотереї не вчинює шкоди відносинам державного кредитування, оскільки під час отримання «виграшу» такий білет пред'являється в ощадну касу, отже, він не потрапляє в обіг. Крім того, білети грошово-речових та інших лотерей не забезпечуються державою, як цінні папери, а тому їх підробка і використання утворює тільки посягання на відносини власності, ці ознаки предмета злочину як раз і дають змогу відмежувати розкрадання чужого майна шляхом шахрайства (ст.83 КК) від фальшування грошей (ст. 79 КК).

¹ Див.: Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР від 12 березня 1971 р. — Радянське право, 1971. - № — 6. — С. 107. У даній ухвалі Судова колегія вказала, що шдробка білетів грошово-речової лотереї та отримання за ними виграшу створює розкрадання державного майна шляхом шахрайства.

Будь-які матеріальні суспільні відносини мають свій матеріальний об'єкт, з приводу якого вони виникли і існують. Як немислима, неможлива думка без мозку, так і суспільні відносини немислимі без свого субстрата — певного блага, явища¹.

Загальною методологічною підставою визначення співвідношення предмета і об'єкта злочину є діалектика сутності і явища. В цьому взаємозв'язку об'єкт визначається сутністю взаємовідносин людей в суспільстві, а предмет — проява чи вираз цієї сутності. Разом з тим взаємозв'язок об'єкта з предметом характеризується деякими особливостями. В філософії виділяється три таких особливості: відносна, якісна, речова. Відносність речей проявляється в тому, що вони не існують за межами відносин до других речей. Річ неможливо ізолювати від відносин. Якісність речей і відносин в тому, що річ невіддільна від своїх якостей. Якісність речі означає також якісність відносин. Відносини з приводу речей полягають в тому, що вони не можуть існувати за межами і незалежно від самих речей. Категорія речі, властивості і відносини тісно зв'язані між собою й переходять одна в одну².

Ці загальні філософські положення дають змогу визначити співвідношення і взаємозв'язки предмета і об'єкта злочину. Предмет злочину, як різновид речей, матеріальних об'єктів, може існувати тільки в якихось певних суспільних відносинах і ці останні не можуть існувати за межами і незалежно від матеріальної чи ідеальної речі. Разом з тим є і такі матеріальні об'єкти, які знаходяться за межами сфери суспільних відносин. У філософії визначається, що суб'єкт освоює не нескінченний і безмежний матеріальний світ взагалі, а лише ті його частки, сторони, властивості, які він звертає в об'єкт діяльності і тому, що має відповідні практичні і теоретичні способи дії. Предмети об'єктивного світу залишаються «речами в собі» до тих пір, доки вони не охоплені людською діяльністю, і лише остання перетворює їх в «речі для нас»³. Існуючі за межами сфери людської діяльності матеріальні об'єкти знаходяться разом з тим і за межами суспільних відносин. Такі, наприклад, небесні тіла, деякі відходи виробництва і т. п.

¹ Наявність у суспільних відносинах об'єкта (матеріального чи ідеального) зовсім не значить, що будь-який злочин скоюється шляхом впливу на його предмет. Багато злочинів скоюється шляхом впливу на інші сторони суспільних відносин, тому вони можуть бути умовно названі «безпредметними».

² Див.: Уемов А. Е. Вещи, свойства, отношения. — С. 67 — 71.

³ Див.: Арефьева Г. С. Общественная активность. — М., 1974. — С. 51 — 52. Васильевская О. Г. Освоения Луны: некоторые перспективы правового регулирования. — Советское государство и право, 1971. — № 4. — С. 92.

Таким чином, приходимо до висновку, що відрив предмета злочину від об'єкта не можна визнати обгрунтованим. Предмет і об'єкт злочину між собою тісно взаємозв'язані. Тісний зв'язок, який існує між цими обома явищами, показує, що шляхом зміни речі, предмета можна змінити і суспільні відносини. Соціальне небезпечна шкода в багатьох випадках може бути вчинена лише шляхом впливу на певний предмет. Наприклад, у посяганнях на особу (вбивство, заподіяння шкоди здоров'ю і т. ін.) діяння може бути скоєне тільки шляхом певного впливу на людину, як живу біологічну істоту. Інакше ці злочини скоєні бути не можуть.

Взаємозв'язок предмета з об'єктом не однозначний і у всіх випадках не тотожний. Оскільки предмет злочину є сукупність сторін, властивостей суспільних відносин, то вони в окремих випадках проявляються різно. Інколи це матеріальна річ, об'єкт суспільних відносин, а в деяких випадках предметом злочину виступає суб'єкт суспільних відносин. Цим і визначаються різноманітні види зв'язків предмета і об'єкта. Разом з тим все різноманіття зв'язків предмета з об'єктом злочину може бути зведене до двох різновидів:

1. Предмет злочину виступає матеріальною, речовою стороною суспільних відносин. Такі, наприклад, відносини власності, виникаючі й існуючі з приводу речей (майна), відносини управління, виникаючі з приводу видачі, виготовлення і використання документів, земельних ділянок та ін.
2. Предмет злочину виступає в якості суб'єкта суспільних відносин і є однією із сторін цього соціального зв'язку. Такі, наприклад, суспільні відносини особи в усій їх сукупності.

Деякі автори називають третім видом зв'язку предмета з об'єктом форму закріплення суспільних відносин (гроші, документи і т. ін.)¹. Однак уважний аналіз цього положення вказує, що форма закріплення суспільних відносин сама собі не є ні суспільними відносинами, ні їх стороною і тому не може бути об'єктом посягання. Звідси витікає, що немає необхідності знаходити і встановлювати зв'язок між предметами, в яких закріплюються суспільні відносини, і об'єктом злочину.

Разом з тим необхідно мати на увазі, що в грошах, документах проявляються суспільні відносини, в яких названі і інші подібні речі виступають в якості матеріального об'єкта.

¹ Див.: Никифоров Б. С. Объект преступления. — С.125. Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений — М., 1963. — С.166.

В таких суспільних відносинах гроші (у відносинах власності) є матеріальним проявом цих суспільних відносин. У цьому випадку предмет і об'єкт злочину перебувають в зв'язку першого роду. Значить, все різноманіття зв'язків предмета злочину з його об'єктом може бути зведене до названих вище двох різновидів.

Тісний взаємозв'язок предмета з об'єктом злочину разом з тим не виключає відомої самостійності предмета. В цьому проявляється динаміка суспільного життя, постійна зміна, припинення і виникнення суспільних відносин. Суспільні відносини з приводу одного й того ж предмета, речі можуть часто мінятися, навіть декілька разів на день. Майно, наприклад, може переходити з приватної власності в державну чи громадську і навпаки. В зв'язку з цим уголовно-правове значення має визначення тих суспільних відносин, які проявляються в даних умовах місця, часу і обставин в конкретному предметі, речі в момент скоєння злочину, рівно як і встановлення конкретного предмета, впливаючи на який звинувачена особа вчинила шкоду об'єкту злочину. Так, приватне майно громадянина може в момент його розкрадання знаходитися на зберіганні (на виробництві, на транспортуванні і т. ін.) організації, особа в даний момент не є посадовою чи представником влади, що істотно міняє соціальну сутність діяння і його кваліфікацію.

Визначення предмета злочину сукупністю властивостей, сторін, в яких проявляються суспільні відносини, дає змогу визначити взаємозв'язок предмета злочину з об'єктивною стороною складу злочину. В літературі з цього приводу була висловлена думка, що питання про предмет злочину, на відміну від об'єкту, має значення лише як належність об'єктивної сторони деяких злочинів¹.

Для віднесення предмета злочину до об'єктивної сторони не має підстав.

Віднесенню предмета злочину до об'єктивної сторони сприяла, мабуть, та обставина, що нерідко одні й ті ж предмети виступали в подібних злочинах то предметом злочину, то знаряддям його скоєння. Відсутність необхідних для цього критеріїв, недостатнє дослідження проблеми створювало відому плутанину і приводило до змішування цих явищ. Наприклад, в одних випадках документ виступає в якості предмета злочину (підробка, розкрадання), в інших

¹ДивТГПионтковский А.А., Меньшагин В.Д.Курс советского уголовного права. Особенная часть.— Т. I.— М., 1955.— С.376.Тихенко С-И. Борьба с хищениями социалистической собственности, связанными с подлогом Документов.- КГУ, 1959.- С.49.

— знаряддям скоєння злочину, наприклад, при шахрайстві, розкраданні шляхом зловживання посадовими повноваженнями, ухилення від призову на строкову військову службу.

Документ може бути предметом злочину тільки в тому випадку, коли він взаємозв'язаний з об'єктом злочину, коли в ньому проявляються ті суспільні відносини, на які спрямоване посягання. В інших випадках він ні в якому зв'язку з об'єктом не перебуває і не може визнаватися предметом. Наприклад, при скоєнні шахрайства, коли винний підробляє документ чи викрадає його з метою наступного заволодіння майном, цей документ ні в якому зв'язку з відносинами власності не перебуває. Тому він і не може бути предметом злочинів, передбачених ст.83 і 143 КК. При скоєнні цих злочинів документ використовується винним як необхідне знаряддя скоєння злочину. Тому він тут виступає в якості знаряддя злочину. Дану обставину необхідно підкреслити, тому що використання документа в якості знаряддя чи засобу скоєння злочину не впливає на кваліфікацію діяння. Наприклад, якщо особа з допомогою підроблених документів незаконно отримує пенсію, допомогу чи інші виплати, то його діяння належить кваліфікувати тільки як розкрадання майна шляхом шахрайства.

У даному випадку використання документа є складовою частиною загального діяння проти власності, і тому воно повністю охоплюється нормою про відповідальність за посягання на відносини власності і додаткової кваліфікації за іншими статтями КК не потребує.

Інша ситуація виникає при впливі на документ у тих випадках, коли у властивостях документа проявляються певні суспільні відносини, на зміну яких спрямоване посягання. Наприклад, при посадовому фальшуванні (ст.172 КК), підробці документів, штампів, і печаток (ст.194 КК) у цих складах злочину документом визнаються тільки такі документи, в яких закріплюються важливі відомості чи офіційні документи, що видаються державними установами, підприємствами чи громадськими організаціями. З приводу видачі, оформлення і використання таких документів складаються і існують особливі суспільні відносини, які створюють порядок управління, господарювання. Оскільки документ в таких випадках виступає в якості матеріального об'єкта, певною стороною таких суспільних відносин, то він і визнається предметом злочину при посяганні на ці суспільні відносини.

Ця обставина має істотне практичне значення, оскільки впливає на кваліфікацію діяння. Якщо у скоєнні злочину

винна особа впливає на документи, з приводу яких існують особливі суспільні відносини, то скоєне утворює злочин проти цих відносин. Наприклад, Пленум Верховного суду України в постанові від 25 грудня 1992 р. № 12 вказав, що розкрадання з використанням завідомо підроблених документів, повинно кваліфікуватись за сукупністю злочинів — за ст. 143 КК і ст. 193 чи 194 КК України І.

Що стосується використання документів в таких злочинах як контрабанда, ухилення від призову на строкову військову службу, шахрайство, то в цих випадках вони є не предметом злочину, а знаряддям його скоєння. Неважко побачити, що при такому відмежуванні предмета злочину від засобів, знарядь, скоєння злочину, предметом злочину не може бути визнане майно, гроші при хабарництві. Майно, цінності при хабарництві є знаряддям впливу на посадову особу і в цьому розумінні вони нічим не відрізняються від будь-якого іншого знаряддя скоєння злочину.

Слід, однак, мати на увазі, що як було вказано вище, предмет злочину є обов'язковою ознакою не будь-якого злочину. Багато злочинів не мають безпосереднього предмета впливу, наприклад злочини, які скоюються шляхом бездії. Значить, предмет злочину є факультативною ознакою складу злочину. При скоєнні «предметного злочину» необхідно обов'язково виявити, на що чи на кого вчинив злочинний вплив суб'єкт. Рівною мірою це стосується бандитизму, розкрадань і хуліганства. Без встановлення предмета, на який було вчинено винним злочинний вплив, не може настати уголовна відповідальність за ці злочини.

Хоча в багатьох уголовно-правових нормах немає вказівки на предмет злочину, проте це не порушує вказаного положення. Там, де немає прямої вказівки на предмет злочину, він завжди припускається. Оскільки уголовно-правова норма являє собою правову формулу, то предмет злочину в ній припускається не конкретно, а узагальнено. В той же час практичне застосування уголовно-правової норми, її реалізація вимагає точної конкретизації предмета злочину. Це значить, що в пред'явленому суб'єкту звинуваченні необхідно конкретно вказати предмет злочину: хто (прізвище, стать, вік, місце проживання і т. ін.) підпав нападу, образи, відносно яких було скоєно опір, хуліганство і т. ін., чи

¹ Дав.: п. 20 постанови Пленуму Верховного суду України від 25 грудня 1992 р. «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності». — Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. — К. 1995. — С. 117.

який предмет, річ (найменування, вага, вартість та інші ознаки і властивості) були викрадені, підроблені, знищені і т. д. Без такої конкретизації предмета злочину правосуддя неможливе.

Таким чином, приходимо до висновку, що предмет злочину як сукупність окремих сторін і властивостей суспільних відносин належить об'єкту злочину. Відносити предмет злочину до об'єктивної сторони немає підстав.

Разом з тим предмет злочину перебуває у певному співвідношенні, взаємозв'язку і з об'єктивною стороною злочину. Цей взаємозв'язок виступає в вигляді взаємодії. Перш за все предмет злочину перебуває у взаємозв'язку з дією. Злочинне діяння у вигляді жестів, погроз, нападу, образи, розкрадання і деяких інших його різновидів полягає в психологічному чи фізичному впливі на предмет злочину. Цей вплив, що утворює сутність, основу зовнішнього прояву таких злочинів, є зв'язкова ланка між об'єктом злочину і об'єктивною стороною.

Злочин, скоєний дією, чиниться, як правило, тільки тоді, коли здійснюється вплив на предмет злочину. Стосовно цих злочинів можна сказати, що немає злочину без дії і немає злочину без предмета злочину, якщо дія не спрямована на предмет злочину. Дія взагалі означає певний вплив на щось. Тільки взаємодія цих двох моментів: дія і її спрямованість на предмет злочину — створює підстави для визнання дії злочином. Ці положення, однак, не стосуються злочинів, які умовно можна назвати безпредметними. Бездія в багатьох випадках якраз означає, що суб'єкт не вчинює певного впливу на матеріальний об'єкт, хоча на ньому лежала правова повинність зробити це.

Предмет злочину, таким чином, перебуває в певному зв'язку з об'єктивною стороною злочину. Особливості і властивості предмета в багатьох випадках визначають зміст об'єктивної сторони, оскільки і характер діяльності суб'єкта істотно залежить від особливостей об'єкта. Наприклад, міцні алкогольні напої можуть бути отримані тільки способом перегонки (ст.149 КК), дикі тварини можуть бути добуті незаконним полюванням з використанням зброї, автотранспортних засобів чи особливих пристосувань (ст.161 КК), шкода лісному господарству заподіюється незаконною порубкою лісу (ст. 160 КК), глум над державним гербом та прапором також можна здійснити тільки певним способом (ст.187² КК), рівним чином як і виготовити чи підробити документ, штамп чи печатку (ст.194 КК).

Саме предметом злочину в більшості випадків обумовлюється вибір способу і знарядь впливу на нього.

Разом з тим, злочинними визнаються не всі способи впливу на предмет злочину, а тільки ті з них, які загрожують і вчинюють об'єкту істотну шкоду. Наприклад, виготовлення чи збут кинджалів, фінських ножів чи іншої холодної зброї створює злочин (ч.3 ст.222 КК). Зберігання цих предметів складу злочину не створює. Предмет злочину в багатьох випадках характеризує і злочинні наслідки, які є однією з головних ознак об'єктивної сторони злочину. Наприклад, вбивство припускає позбавлення життя лише людини, порушення правил про валютні операції стосується тільки валютних цінностей, заподіяння шкоди можливе тільки в зв'язку з певними діями у відношенні до майна і т. ін.

В багатьох злочинах предмет, таким чином, є зв'язуючою ланкою між об'єктом і об'єктивною стороною злочину, бо наслідки належать одночасно і до дії, і до об'єкта.

Законодавство до теми:

1. Статті 3 і 7 Кримінального кодексу України.

Література:

1. *Коржанский Н. Й.* Обт>ект посягательства й квалификация преступлений. — Волгоград, 1976. — 120 с.
2. *Коржанский Н. Й.* Обт>ект й предмет уголовно-правовой охранѣ. — М., 1980. — 246 с.
3. *Коржанский Н. Й.* Предмет преступления. — Волгоград, 1976. — 56 с.
4. *Никифоров Б. С.* Обт>ект преступления по советскому уголовному праву. — М., 1960. — 232 с.
5. *Тацкий В. Я.* Обт>ект й предмет преступления. — Харьков, 1986. - 212 с.

Тема?
ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА
ЗЛОЧИНУ

1. ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ
ЗЛОЧИНУ

Об'єктивну сторону злочину утворюють зовнішні його ознаки, встановлені уголовним законом. Це ті його ознаки, в яких проявляється зовні процес вчинення суспільно небезпечного діяння і які відповідають на запитання — як було вчинено злочин?

У суспільних явищах завжди необхідно відрізняти їх фактичні, об'єктивні риси та суспільний характер, сенс, глузд, тобто їх суспільне значення.

В об'єктивній стороні злочину процес вчинення злочину характеризується з боку послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються злочинною дією (бездіяльністю) і закінчуються настанням злочину, злочинних наслідків.

Зовні злочин постає своєю чинною стороною і саме тими змінами, які він спричиняє. Якщо мова йде про злочин, то насамперед і головним чином йдеться про його наслідки (настання смерті при вбивстві, майнові збитки при викраданні і т. ін.)

Але злочин — це не тільки його шкідливі наслідки. Злочин — це взагалі процес певної поведінки людини, який точиться в просторі і часі, за певними обставинами. Злочин містить у собі різноманітні види поведінки людини, а також дію різних сил природи, які людина використовує для своїх потреб, фізичні чи хімічні або інші властивості речовин, знарядь, здібності тварин чи птахів та всі інші можливості для того, щоб досягнути бажаних нею наслідків — змін в оточуючому суспільному середовищі.

Умовно процес вчинення злочину можна з точки зору його об'єктивної сторони розділити на три етапи: 1. Дія (бездіяльність). Це перший, початковий етап вчинення злочину. При чому в об'єктивну сторону злочину дія входить не цілком, а лише її зовнішня, виконавча, фізична сторона. Це та сторона дії, яку можна побачити присутнім, зрозуміти і певно її визначити — місце, час, обставини та використані при цьому засоби і знаряддя. Злочинна дія завжди чиниться в певних умовах. Тому

діяння завжди треба брати та оцінювати не ізольовано, а з врахуванням усіх умов і обставин. Як кажуть філософи — все визначається місцем, часом та обставинами.

2. Причинний зв'язок, як об'єктивно існуючий взаємозв'язок речей і явищ в природі. Злочин як і будь-яка суспільне істотна дія чинить певні зміни в суспільному житті, які в свою чергу викликають подальший розвиток подій. Такий розвиток може мати різні напрямки залежно від характеру дії (бездіяльності), а також від умов місця, часу та обставин.
3. Злочинні наслідки, тобто ті зміни, до яких призводить злочин і які є суспільне небезпечною шкодою.

Таким чином, об'єктивну сторону злочину утворюють (складають):

- а) *суспільна небезпечне діяння (дія та бездіяльність);*
- б) *злочинні наслідки;*
- в) *причинний зв'язок між дією чи бездіяльністю та злочинними наслідками;*
- г) *спосіб, місце, час, знаряддя та обстановка вчинення злочину.*

Тільки вчинення суспільне небезпечного діяння, в якому знаходиться об'єктивний вияв лихої волі людини, утворює злочин і дає підстави для уголовної відповідальності. Не можуть тягнути за собою уголовної відповідальності переконання, думки, ідеї, мрії, оскільки вони ніяк не проявляються зовні, в певних діях чи вчинках особи. Багато видатних мислителів-гуманістів минулого шукали і вимагали встановлення об'єктивного критерію (виміру) для оцінки поведінки людини, бо тільки об'єктивний прояв, поведінка дає можливість виключити сваволю в оцінці мети та наміру злочинця.

Для здійснення правосуддя ці положення особливо важливі:

- 1) визнання злочином лише об'єктивного прояву лихої волі людини, а не її поглядів, переконань, міркувань, виключає сваволю, беззаконня;
- 2) об'єктивні дія та бездіяльність як критерій намірів людини дає змогу виявити суб'єктивну сторону злочину і виключити об'єктивну осудність, тобто засудження без вини, невинно;
- 3) об'єктивна сторона злочину найбільш багата ознаками, що дає можливість відмежувати один злочин від подібного, суміжного, іншого, а також злочинні дії від дій, які злочину не утворюють, які уголовним законом не передбачені.

2. СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ДІЯННЯ. ДІЯ ТА БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ

Головною ознакою об'єктивної сторони злочину є дія та бездіяльність). Ними утворюються та визначаються всі інші ознаки об'єктивної сторони.

Злочинна дія виявляється як рух. «Усе безкінечне різноманіття зовнішніх проявів мозкової діяльності зводиться вкінці до одного лише прояву — м'язового руху — писав видатний російський фізіолог І. М. Сеченов. — Чи сміється дитина при погляді на іграшку, чи усміхається Гарібальді, коли його нівечать за любов до Батьківщини, чи тремтить дівчина при першому почутті кохання, ч» творить Н'ютон світові закони і пише їх на паперті — всюди остаточним чинником є м'язовий рух»!.

Найбільш поширено зовні дія виявляється (відбивається) як рух тіла. Але рухом тіла дія не вичерпується. Злочинець не вчинив бк>багато чого, якби надіявся, разраховував лише на свої руки та ноги.

Уголовно-правова дія є складний психофізичний процес:

1. Дія є свідомою поведінкою людини, спрямованою на певний об'єкт для досягнення певної мети.
2. Дія містить у собі декілька або навіть цілу серію рухів, всю сукупність конкретних актів поведінки.
3. Дія поєднує в собі також засоби, знаряддя, механізми, властивості речовин і явища природи, які використовує людина, певним чином діючи.
4. Дія завжди чиниться в певних умовах місця, часу, обставин.

Зовні дія виявляється у формі:

1) *слів* — погроза, образа, підмова, підбурювання, обман тощо;

2) *мігів, жестів* — демонстрація зброї, погроза, образа, хуліганство і т. ін;

3) *фізичного впливу* на різні матеріальні предмети, речі ~ знищення майна, тілесні ушкодження, викрадання тощо;

4) *використання* як знарядь злочину малолітніх, не осудних, тварин, птахів;

Це фізична характеристика дії.

Суспільну характеристику дії складають:

1) *суспільна* небезпечність дії — її спрямованість на певний об'єкт і заподіяння йому шкоди.

Суспільна небезпечність дії є її соціально-політична характеристика, її об'єктивна властивість.

Див.: Сеченов Й. М. Избранне философские й психологические произведения. _ М., 1947. — С.71.

2) уголовна протиправність дії, її забороненість уголовним законом.

Обов'язковою ознакою дії є її усвідомленість суб'єктом. Не усвідомлювана поведінка діє в уголовно-правовому розумінні не визнається.

Не мають уголовно-правового значення, наприклад, дії, вчинені у ві сні, в стані патологічного сп'яніння, при втраті свідомості та інших таких обставинах, оскільки вони не усвідомлені особою.

Не діють в уголовно-правовому розумінні юридичні особи, недоумкуваті, малолітні віком до 14 років.

Разом з тим і усвідомлювана поведінка не завжди має уголовно-правовий характер. У головно-правове значення має лише така поведінка, в якій виявляється воля діючої особи.

Дією чи бездіяльністю в уголовно-правовому розумінні можна визнати лише таку поведінку, яка була наслідком вільного вияву волі особи. Порушення волі суб'єкта в багатьох випадках змінює зміст і значення його поведінки.

Воля суб'єкта може бути порушена об'єктивними обставинами, які в праві називаються *нездоланною* силою. Такими визнаються: стихійне лихо (пожежа, повінь, землетрус), тяжка хвороба, вплив витоків підвищеної небезпеки тощо.

Дія чи бездіяльність, які сталися під впливом нездоланої сили, виключають уголовну відповідальність, оскільки в цих випадках воля особи паралізована і вона не могла певним чином діяти відповідно до своєї волі.

Але нездоланна сила як перешкода виконанню суспільного чи громадського обов'язку не є абсолютною. При вирішенні питання про те чи могла особа за певними обставинами подолати перешкоди (чи була спроможна, здатна) враховують:

1. Здібність, можливості певної особи, її вік, фах, освіту, фізичну силу, стан здоров'я і т. ін.
2. Вимоги, що ставляться до цієї особи в таких обставинах, оскільки одні і ті ж обставини можуть вважатися для одних осіб нездоланими, а для інших, до яких ставляться підвищені вимоги, вони можуть вважатися здоланими. Наприклад, невиконання наказу військовослужбовцем йти в бій, відмова лікаря надати допомогу хворому тяжкою заразливою хворобою і т. ін.

Воля суб'єкта може бути порушена також фізичним чи психічним примусом.

Фізичний примус може пригнітити волю особи різною мірою. Побої можуть пригнітити волю меншою мірою, ніж зачинення під замок з позбавленням волі або зв'язування мотуз-

кою, дротом рук чи ніг тощо. Вчинення дії чи бездіяльність при фізичному насильстві виключає уголовну відповідальність лише в тих випадках, коли примусом воля особи була пригнічена зовсім. Можна визнати, що повністю пригнічена воля у особи, яка була зв'язана і не мала можливості діяти; не має волі і той, наприклад, хто падає від сильного, потужного поштовху. У всіх інших випадках вчинення дії чи бездіяльності під впливом фізичного насильства визнається вчиненням за пом'якшуючих обставин (п.3 ст.40 КК).

Дія чи бездіяльність під впливом психічного насильства взагалі уголовної відповідальності не виключає. Діяння (дія чи бездіяльність) виключає уголовну відповідальність лише в випадках крайньої необхідності, тобто тоді, коли воно менш шкідливе, ніж психічне насильство. Наприклад, матеріально відповідальна особа звільняється від уголовної відповідальності, якщо вона передала гроші чи майно злодіям, які загрожували їй вбивством.

Уголовно-правова дія — це *активна* поведінка особи. Більшість злочинів вчинюється саме дією(вбивство, викрадання, зґвалтування, проведення аборту, опір представнику влади, хуліганство і т. ін.).

Викладене дає підстави зробити висновок, що *уголовно-правова дія являє собою суспільнонебезпечну, протиправну, усвідомлювану, вольову поведінку людини, що виявляється в активній формі,*

Злочинна бездіяльність — це суспільне небезпечна, усвідомлювана, вольова, ативна чи пасивна поведінка, яка виявляється в *невиконанні* тих дій, які особа повинна і могла виконати в певних умовах.

Бездія — це негативна форма поведінки, і тому вона є протилежною дії.

Бездіяльність — це поведінка, яка полягає в невиконанні суб'єктом суспільно необхідних дій. Конкретна обстановка вимагає певного втручання, але особа цього не робить, не чинить тих дій, які вона повинна була виконати для охорони інтересів суспільства. У головна відповідальність за бездію настає лише тоді, коли суб'єкт не виконує покладених на нього *юридичних обов'язків*, маючи можливість їх виконати.

Обов'язок діяти може витікати із підстав: 1.

Безпосередньо із закону. Наприклад, уголовний закон зобов'язує;

- а) *надати допомогу особі, що перебуває в небезпечному для життя становищі (ст. 111, 112 КК);*
- б) *подати допомогу хворому (ст. 113 КК);*

- в) сплатувати кошти на утримання дітей (ст. 114 КК);
 - д) сплатити податки (ст. 148² КК);
 - е) виконати судові рішення (ст. 176⁴, 183³ КК);
 - ж) донести про злочин (ст. 187 КК).
2. З прийнятих на себе обов'язків за угодою чи внаслідок вибраного фаху — наприклад, лікар, як фахівець, зобов'язаний надавати медичну допомогу всім, хто в ній має потребу. Невиконання цього обов'язку без поважних причин тягне відповідальність за ст. 113 КК.
3. Власної поведінки, якою особа поставила в небезпеку суспільні інтереси, наприклад того, хто заподіяв шкоду та не вжив заходів до надання постражданим допомоги. Уголовна відповідальність за бездію виключається, якщо суб'єкт не міг, не мав можливості діяти.

У деяких випадках уголовна відповідальність за бездіяльність виключається і при наявності можливості діяти, за умовою, що виконання обов'язку загрожувало життю цієї особи або іншим більш важливим суспільним інтересам. Наприклад, уголовна відповідальність капітана судна (ст. 203 КК) виключається, якщо допомога не могла бути надана без серйозної небезпеки для свого судна, його екіпажу та пасажирів.

Але бездіяльність — це не нерухомість, не сидіння без руху, без роботи. Бездіяльність може бути і дуже рухливою. Наприклад, водій автомобіля, порушуючи правила безпеки руху, перевищує встановлену швидкість руху. Хоча при цьому водій вчинює багато фізичних рухів, але юридично він бездіє — тобто не виконує вимог правил безпеки руху, не дотримується встановленої правилами швидкості руху. Це і є бездіяльність, тобто невиконання особою, покладеного на неї юридичного обов'язку.

3. ЗЛОЧИННІ НАСЛІДКИ

Злочинні наслідки — це небезпечні пошкодження в суспільних відносинах.

Будь-який злочин заподіює, чинить суспільне небезпечну шкоду. Злочин, що не чинить шкоди — не злочин. Злочин тому і визнається суспільне небезпечним, протиправним та караним.

Нешкідливий злочин — абсурд, явище неможливе. Таким чином, злочинні наслідки — обов'язкова ознака злочину. Вчинювана злочином шкода може бути:

О фізичною — вбивство, тілесні ушкодження, проведення абортів;

2) **майновою** — зменшення майна, заподіяння майнових збитків;

3) **моральною** — приниження гідності, честі, глум над могилою, над державним прапором, приниження авторитету представника влади і т. ін.;

4) **політичною** — підризом державної самостійності, незалежності, економічної та політичної системи тощо.

Характерна особливість злочинних наслідків в тому, що вони майже не зустрічаються в чистому вигляді — фізична шкода часто поєднується з майновою шкодою (наприклад, при розбійному нападі, а майнова шкода — з моральною (наприклад, при зґвалтуванні).

Крім того, злочином в багатьох випадках заподіюється моральна шкода близьким та рідним потерпілого — вони терплять великі страждання, нервові струси.

Оскільки злочин завжди аморальний і протидіє державній волі, то він завжди чинить також моральну та політичну шкоду — порушує моральні засади співжиття суспільства, шкодить державному авторитету та управлінню.

Особливість злочинної шкоди в тому, що вона здебільшого не може бути повернена чи відшкодована. Не може бути відшкодованою, наприклад, викрадена чи знищена унікальна, рідкісна річ. Відшкодування грішми не може бути повним, рівноцінним.

Фізичну та моральну шкоду взагалі не можна ні повернути, ні відшкодувати, наприклад, вибиті зуби чи очі, сплюндровану честь, гідність особи, статеву волю жінки і т. ін.

Нічого не змінює в цьому те, що нанесена рана зажила, що з винного були стягнуті кошти на лікування потерпілого чи навіть на утримування його, бо ніщо не може відшкодувати його страждань, фізичного та душевного болю, жалючих переживань, які йому були заподіяні злочином.

Уголовно-правове значення злочинних наслідків різне:

1. Вони є обов'язковою ознакою будь-якого злочину, тобто всіх злочинів. Злочину без суспільно небезпечних наслідків немає. Дію чи бездіяльність, які не заподіюють суспільно небезпечних наслідків, немає ні підстав, ні потреби вважати, визнавати злочином.

Злочинні наслідки є *матеріальним*, виявом суспільної небезпечності діяння. Саме тому певне діяння і передбачене законом як злочин, що його вчинення тягне за собою неминуче суспільно небезпечні наслідки.

2. Для багатьох складів злочинів злочинні наслідки є обов'язковою ознакою. Це так звані «матеріальні» склади злочинів.

чинів. Без настання вказаних в законі певних наслідків немає закінченого складу цього злочину або немає зовсім складу злочину. Наприклад, вбивство може бути закінченим складом злочину лише при настанні смерті потерпілого. Але при порушенні правил дорожнього руху без настання зазначених в законі (ст.215 КК) наслідків складу злочину в діях водія немає.

Злочинні наслідки *«матеріального»* складу злочину завжди повинні бути конкретно і повно визначеними — їх кількість, тяжкість, розміри, вага, вартість, ціна, колір тощо.

3. Для великої групи злочинів настання будь-яких наслідків є достатнім для складу злочину, тобто такі склади злочину є повними при наявності певних наслідків будь-яких розмірів, тяжкості. Це так звані *«формальні»* склади злочину, в яких злочинні наслідки винесені законодавцем за межі складу злочину. Встановлювати, вимірювати, конкретизувати злочинні наслідки тих злочинів, які містять *«формальний»* склад, не потрібно.

«Формальні» склади злочинів теж певною мірою є *«укороченими»*, оскільки в них момент закінчення складу злочину передусе настанню злочинних наслідків і які знаходяться за його межами.

4. Настання наслідків визначає момент закінчення злочину.

Злочин, який має *«матеріальний»* склад вважається закінченим лише тоді, коли настали наслідки, передбачені законом. Злочин, який має: *«формальний»* склад, визнається закінченим з моменту вчинення діяння, тобто з моменту вчинення дії, бездіяльності — невиконанням юридичного обов'язку.

5. Заподіяння злочиною тяжких наслідків (п.5 ст.41 КК) враховується судом при призначенні покарання як обставина, що обтяжує відповідальність.

В злочинних наслідках важливо відрізнити їх фізичну сутність від суспільної.

Фізична сутність злочинних наслідків полягає в конкретних змінах, які настають у зовнішньому світі, — вилучено у власника майно, заподіяно потерпілому тілесні ушкодження, жива людина стала мерцем і т. ін.

Суспільна сутність злочинних наслідків полягає в заподіянні шкоди суспільним відносинам, в пошкодженні чи знищенні певних суспільних відносин — позбавлення власника можливості користуватися майном, погіршення здоров'я потерпілого від заподіяних йому тілесних ушкоджень тощо.

Фізичну та суспільну сутність злочинних наслідків можна бачити на схемі:

Фізична сутність	Суспільна сутність
Тілесні ушкодження Перерив вагітності Зараження венеричною хворобою	Шкода здоров'ю Шкода здоров'ю Шкода здоров'ю

Фізична сутність злочинних наслідків належить до об'єктивної сторони злочину, а суспільна — до об'єкту. Але традиційно злочинні наслідки розглядаються лише при аналізі об'єктивної сторони злочину.

4. ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК В УГОЛОВНОМУ ПРАВІ

Причинний зв'язок — це ознака об'єктивної сторони не всіх, а лише так званих «матеріальних» складів злочинів. При вчиненні злочину, який має «матеріальний» склад, завжди необхідно встановити причинний зв'язок між дією (бездією) та злочинними наслідками, які настали. Особа може, згідно з законом, відповідати лише за ті наслідки, які були причинно обумовлені її поведінкою. Якщо ж причинний зв'язок між дією (бездією) і насталими наслідками відсутній, то ці наслідки не можуть бути осудними і особа не може бути за них відповідальною.

В уголовно-правовій практиці причинний зв'язок встановлюється між суспільне небезпечним діянням і певними змінами, яке воно створило в реальному світі. Тому для вирішення цього завдання треба:

1. Встановити всі ознаки певного діяння, визначити його можливості створити, скоїти такі наслідки, переконатися, що діяння дійсно було вчинено і саме цією особою.
2. Встановити особливості та ознаки утворених наслідків, що мають характер суспільне небезпечної шкоди, їх розмір, тяжкість, кількість та час настання.
3. Встановити між ними причинний зв'язок чи доказати його відсутність.

Причинним зв'язком у філософії називають таку закономірну поєднаність предметів та явищ, за якою одне явище(чи сукупність явищ) неминуче, з внутрішньою необхідністю утворює, народжує інше явище. Перше з них називають причиною, а друге — наслідками.

Розуміння причинності (взаємозалежності) в уголовному праві ґрунтується на таких головних філософських положеннях про причинний зв'язок:

1. Всезагальний зв'язок між явищами природи та суспільства є *закономірністю* ~ безпричинних явищ немає: всі явища в природі та суспільстві причинно обумовлені.
2. Всезагальний зв'язок між явищами зовнішнього світу існує *реально* і *об'єктивно*, він не залежить від свідомості та волі людей.
3. Причинний зв'язок (як частка всезагального зв'язку речей і явищ) *пізнавальний*. Світ пізнавальний і пізнаний його закономірності. Пізнання та знання є насамперед знанням причини. Якби світ був непізнавальним, то наука стала б неможливою, а якби ми знали всі причини, то вона стала б непотрібною.
4. Причина та наслідок — це лише частка, вилучена із всезагального зв'язку речей та явищ, ізольована від нього, для з'ясування того, що є причиною, а що — наслідком, оскільки наслідок цієї причини є причиною іншого наслідку і так безкінечно.

Загальною властивістю всіх причинних зв'язків є їх багатозначність: одна причина може породити декілька різних наслідків, так само як і один і той же наслідок може бути народжений різними причинами чи сукупністю причин.

Перетворення однієї події в іншу часто буває можливе за допомогою посередніх ланок. Наприклад, при навмисному вбивстві від тиску на курок до смерті потерпілого послідовно відбувається декілька подій: дія порохів газів, летіння кулі, поранення, боротьба організму з пораненням. Отже, причинний зв'язок — це не тільки зв'язок між подіями, що стоять поруч, торкаючись одна одної. Інколи причина і наслідок відокремлені одне від одного іншими явищами, ось чому для того, щоб зрозуміти окремі явища, ми повинні вилучити їх із всезагального зв'язку і дослідити їх окремо.

Наука уголовного права не має і не утворює свого особливого юридичного поняття причинного зв'язку. В уголовному праві лише конкретизується філософське поняття стосовно тих подій та явищ, які мають уголовно-правове значення.

Причинний зв'язок як ознака складу злочину має загальні риси, властиві будь-якому причинному зв'язку між явищами природи чи суспільства, а також і специфічні ознаки, відмінні від зв'язків іншого типу.

Слідчі та судові працівники, встановлюючи причинний зв'язок між поведінкою винного та злочинними наслідками,

керуються цими загальними філософськими положеннями, а також враховують деякі додаткові вимоги, що містяться в уголовно-правових нормах.

Оскільки причинний зв'язок існує об'єктивно і незалежно від свідомості людей, все більше і глибше пізнається людьми, то він може бути встановлений працівниками слідства і суду.

Для правильного встановлення наявності чи відсутності причинного зв'язку необхідно дотримуватися правил:

1. Причина в часі завжди передує наслідкам. Не може бути причиною те явище, яке відбулося після наслідків.

Суспільно небезпечне діяння передує в часі злочинним наслідкам, діяння є тією необхідною умовою, яка підготувала і визначила можливість настання наслідків. Відсутність такої послідовності свідчить про те, що діяння не може бути причиною певних наслідків. Наприклад, Іваненко звинувачувався в тому, що через його халатність простояли залізничні вагони, чим була заподіяна значна шкода підприємству. Але під час судового розгляду справи було встановлено, що вагони простояли ще до того, як Іваненка було призначено на посаду начальника станції.

В той же час треба мати на увазі, що після цього — ще не свідчить, що це за причиною цього, оскільки певні наслідки можуть бути народжені різними причинами (розі Боспоп езі ргоріег Бос).

Одна лише зовнішня послідовність подій не може бути підставою для встановлення причинного зв'язку.

2. Для визнання діяння причиною злочинних наслідків необхідно встановити, що воно не тільки передувало наслідкам, але що ці наслідки були заподіяні, вчинені саме цим діянням, а не іншим.

Причиною є лише те діяння, яке створило можливість і умови настання наслідків, яке обумовило їх настання і зробило дійсними, тобто забезпечило їх здійснення, реалізацію.

3. Причинний зв'язок між конкретними діями та їх наслідками є там, де ці дії були *необхідною* умовою їх настання (списііііо зіпе ^иа поп) — умова, без якої не може бути таких наслідків. Якщо ж діяння не було *необхідною* умовою настання певних наслідків, то причинний зв'язок між ними відсутній. Наприклад, Даниленко бив Савчука, заподіявши йому тілесні ушкодження. Ші дорозі до лікарні Савчук потрапив в автомобільну аварію і загинув. Між заподіянням Савчукові тілесних ушкоджень і настанням смерті причинного зв'язку не

бо Савчук помер не від тілесних ушкоджень, заподіяних йому Даниленком. Тілесні ушкодження не були необхідною умовою настання смерті Савчука. Отже, не кожна умова, що сприяла настанню наслідків, може бути причиною цих наслідків.

Дія чи бездіяльність можуть бути причиною злочинних наслідків лише тоді, коли вони були *необхідною* умовою цих наслідків, без яких ці наслідки не настали б. 4. Дія чи бездіяльність можуть бути причиною лише за умови, що наслідки, які набули, є *необхідними*, а не випадковими.

Зв'язок між дією та наслідком, будучи завжди об'єктивним, для конкретного діяння може бути *необхідним або випадковим* !.

Зв'язок має необхідний характер тоді, коли його наслідки народжуються внутрішнім розвитком дії, її особливостями, коли вони притаманні їй.

Необхідні причинні зв'язки є вирішальними. В них викривається головне положення взаємозв'язку, при якому одне явище при певних умовах утворює як свій необхідний наслідок інше явище.

Необхідні, закономірні наслідки якого-небудь явища перш ніж настати проявляються як реально можливі. Перетворення цієї можливості в дійсність може бути необхідним і випадковим одночасно. Наприклад, Шпак почав безладно стріляти на платформі залізничної станції, де було чимало людей, і вбив двох потерпілих. Стріляниною в такому місці Шпак створив реальну можливість загибелі людей. Заподіяння смерті в таких умовах було необхідним наслідком, а те, що при цьому були вбиті Іванов і Петров — було випадковим, бо могли бути вбитими й інші особи.

Необхідний причинний зв'язок між діями і наслідками утворюється лише при перетворенні реальної можливості настання наслідків в дійсність. Тільки такий причинний зв'язок визнається в уголовному праві ознакою об'єктивної сторони злочину.

Якщо дії особи не утворювали реальної можливості настання злочинних наслідків, то вони не можуть бути визнані причиною цих наслідків. Для такої дії такі наслідки є випадковими. Наслідки випадкового зв'язку не є результат

¹ Деякі криміналісти вважають, що відповідальність повинні тягти і ті наслідки які були випадковими (А. А. Травнів, В. М. Кудрявцев, Т. В. Церетелі), але зміст необхідних і випадкових наслідків та їх юридична оцінка ^{тм} Дають підстав для такого висновку і тому його відхиляють (А. А. Шонтковський, М. Д. Дурманов, М. Д. Шаргородський).

шутрішнього розвитку цього процесу. Вони є результатом інших причин і обставин.

Випадкові наслідки не виникають з необхідністю із певного явища, оскільки в ньому немає необхідних умов для його настання. Вони виникають під впливом інших причин (бо без причин ніщо не настає, все має свою причину).

Випадкові наслідки, як правило, виникають при зіткненні кількох причин, а тому вони завжди є наслідками інших причин. Випадкове явище не поєднане з суттю явища, що передувало йому, воно немає в них свого підґрунтя, хоча в деякій мірі залежне від нього.

Оскільки випадкові наслідки не мають в діях (бездіяльності) винної особи свого підґрунтя, не породжуються ними із закономірною необхідністю, а утворюються впливом інших причин, то вони не можуть бути підставою уголовної відповідальності. Саме в таких випадках в діях особи немає складу злочину за відсутністю причинного зв'язку між діями і наслідками, які настали.

Причинний зв'язок є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів не тільки таких, що вчинюються дією, але й таких, що вчинюються бездіяльністю. Бездія може бути не лише умовою, а й причиною певних наслідків. Оскільки людське суспільство має дуже поширений розподіл праці, то не тільки активні дії людей можуть викликати певні зміни в зовнішньому світі, їх можуть викликати також бездії — невиконання суб'єктом своїх юридичних обов'язків.

Бездіяльність в уголовному праві — це не ніщо, а певна поведінка. При цьому поведінка такого роду може бути навіть занадто активною. Наприклад, злісне ухилення від сплати аліментів на утримування дітей (ст. 114 КК).

Бездіяльність однієї особи певним чином обумовлює поведінку іншої особи, може змушувати її бездіяти або чинити якісь дії. Ще більше значення бездіяльність має в світі техніки, де воно може бути причиною багатьох суспільно небезпечних наслідків. Багато суспільно небезпечних діянь може бути вчинено бездіяльністю особи, на яку покладено обов'язок чинити певні дії, необхідні для нормальної роботи державного апарату, виробничого колективу, для охорони здоров'я людей і т. ін.

Немає сумніву, що, наприклад, мати, яка навмисно не дає народженій дитині їсти, не годує її, щоб позбутися, внаслідок чого настала смерть немовляти, вчинила вбивство, тобто між бездіяльністю матері і смертю дитини є безпосередній причинний зв'язок.

При вчиненні злочину бездією злочинна поведінка проявляється в невиконанні спеціального юридичного обов'язку. Тільки при наявності такого обов'язку до вчинення особою активних дій можна мовити про злочинну бездіяльність. Уголовне право України в багатьох статтях КК прямо вказує на причинний зв'язок між бездіяльністю та шкідливими наслідками. Наприклад, в ст.167 КК передбачається відповідальність за невиконання посадовою особою своїх обов'язків, що завдало істотної шкоди державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих юридичних і фізичних осіб. Як і в усіх інших подібних випадках уголовна відповідальність за ст.167 КК може мати місце лише тоді, коли на посадову особу її посадовим станом чи колом повноважень було покладено обов'язок діяти при певних обставинах і якщо наслідки, які настали від цього, були в причинному зв'язку з бездіяльністю посадової особи. Пленум Верховного суду України в постанові від 27 грудня 1985 р. вказав, що в справах про посадові злочини необхідно з'ясувати всі фактичні обставини, в тому числі посадовий стан і коло повноважень особи, її поведінку до вчинення злочину, мотив, мету і характер вчинених дій, їх зв'язок із посадовим становищем притягнутої до відповідальності особи та наслідками, що настали⁴.

Отже, причинним зв'язком в уголовному праві називається такий зв'язок між суспільними явищами, при якому одне явище (суспільна небезпечне діяння) закономірно, з внутрішньою необхідністю утворює інше явище — злочинні наслідки.

При цьому перше з них є причиною, а друге — наслідками. Таким чином, в уголовному праві за загальним правилом, уголовна відповідальність настає за причинне обумовлені злочинні наслідки, тобто за *злочинне вчинення* суспільне небезпечної шкоди. Разом з тим, в окремих випадках уголовна відповідальність настає не за злочинну вчиненість шкоди, а за *злочинну обумовленість* її, тобто за таку бездіяльність, яка не була причиною, а лише *умовою* настання суспільне небезпечної шкоди. Наприклад, лікар не надав допомоги хворому, внаслідок чого сталися тяжкі наслідки (ст.113 КК), або злочинно-недбале ставлення особи, якій доручено охороняти державне чи колективне майно, до сво-

⁴ Див.: п.2 постанови Пленуму Верховного суду України від 27 грудня 1985р. «Про судову практику в справах про перевищення влади або службових повноважень», — Постанови Пленуму Верховного суду України. - К. 1995. - С.147.

їх обов'язків, що потягло розкрадання, пошкодження або загибель цього майна (ст.91 КЮ).

Вказані в законі наслідки заподіяні не лікарем чи охоронцем, їх бездіяльність лише обумовила настання таких наслідків, тобто була умовою, яка сприяла перетворенню можливості в дійсність.

Тому поруч з причинами настання злочинних наслідків необхідно відрізнити і умови, які не були причиною цих наслідків, але сприяли їх настанню.

Умови — це такі явища, які самі не здатні, не спроможні породити певні наслідки, але які сприяють їх настанню. Умови грають важливу роль у розвитку причинного зв'язку — вони можуть значно полегшувати дію причини або перешкоджати їй.

Уголовна відповідальність за злочинну обумовленість настає лише в тих випадках, коли однією із умов настання злочинних наслідків була бездіяльність відповідальної особи. В цих випадках уголовна відповідальність настає не за заподіяння шкоди, а за невідвернення її, за незапобігання шкоди, яка була заподіяна іншими особами чи іншими витоками (стихійне лихо, поведінка тварин, фізіологічні процеси і т. ін.).

Якщо ж однією з умов настання злочинних наслідків були конкретні дії іншої особи, то дії особи не можуть бути визнані причиною певних наслідків і ця особа не може бути за них відповідальною. Наприклад, В. — майстер залізничної ділянки, призначив колійним обхідником М. без належного дозволу лікаря. По дорозі на свою ділянку М. грубо необережно йшов по залізничній колії і потрапив під потяг. В ухвалі суд зазначив, що хоча дії В. і були однією з умов смерті М., але вони не були причиною смерті, а тому В. не повинен нести відповідальність за її настання.

Причинний зв'язок в уголовному праві має значення лише стосовно протиправної дії чи бездіяльності. Встановлювати причинний зв'язок між легальними діями та їх наслідками не має уголовно-правового глузду. Причинний зв'язок є обов'язковою ознакою складу злочину не тільки в діях виконавця злочину, але і в злочинних діях співучасників.

В різних правових системах існують різні теорії причинності. Самою поширеною є теорія соплдШо зіпе ^иа поп -^ причина — це та умова, без якої наслідки не настануть-.

Згідно з цією теорією дії людини визнаються причиною події, якщо вони були однією з необхідних умов настання події. При цьому теорія соплсіііо зіпе ^иа поп виходить з того, що всі далекі чи близькі умови настання певної події рів-

ні, рівнозначні. Кожна з таких умов, якщо вона задовільнює вказану вимогу, може бути причиною пригоди, події.

Виходячи з рівнозначності умов, які можуть бути причиною, ця теорія була названа теорією еквівалентності.

Теорія еквівалентності визнає причинний зв'язок між діями людини і наслідками, які настали, у всіх тих випадках, коли ці дії були необхідною попередньою умовою (список зипе ^иа поп) наслідків.

Чи була така умова дійсно необхідною попередньою умовою насталих наслідків, встановлюється методом уявного виключення. Суть цього методу полягає в наступному: із усіх попередніх умов уявно виключаються конкретні дії, якщо при цьому з'ясується, що без цих дій наслідки або зовсім не настали б, або вони були б зовсім іншого характеру, то це свідчить, що ці дії були необхідною умовою насталих наслідків. У такому випадку питання про об'єктивні підстави уголовної відповідальності вирішуються позитивно.

Навпаки, якщо при такому уявному виключенні з'ясується, що наслідок і без сприяння цього вчинку все рівно настав би і саме таким, то певні дії не можна рахувати необхідною умовою насталих наслідків. Згідно з теорією еквівалентності причинний зв'язок не виключається:

- а) якщо наслідки настали лише завдяки особливим властивостям (фізичним чи психічним) потерпілого;
- б) якщо між початковими діями і насталими наслідками приєднались і діяли сили природи, приєдналась діяльність потерпілого чи інших осіб. Хоча теорія еквівалентності виходить із принципу рівності всіх умов, необхідних для настання певних наслідків, але в дійсності її прихильникам доводиться відхилятися від цього принципу при вирішенні питання про відповідальність за вчинений злочин.

Як приклад такої непослідовності наводять наступний: зять відправляє тещу на південь до моря з надією на те, що під час купання вона втопить. Згідно з теорією списало зипе ^иа поп було б послідовним у випадку загибелі тещі притягнути зятя до відповідальності за закінчене вбивство, а у випадку, щасливому для тещі, — за замах на вбивство. Але прихильники теорії еквівалентності такого висновку не роблять, посилаючись на те, що такий висновок протирічить «правовому почуттю».

Отже, для визнання наявності навмисного вбивства вони вимагають у цьому випадку зовсім іншого, більш тісного зв'язку між діями суб'єкта і наслідками — смертю потерпілого.

Хибність теорії соціальної рівності, еквівалентність умов настання наслідків. В дійсності умови настання наслідків дуже різні, дуже різні їх ролі.

Теорія еквівалентності була пануючою в Німеччині, Росії, Австрії. Тепер вона має перевагу в законодавстві Японії.

В кінці XIX сторіччя в уголовно-правовій науці з'явилась теорія *адекватної причинності*, яка почала конкурувати з теорією еквівалентності. Згідно з теорією адекватної причинності причиною злочинного наслідку можуть бути лише такі дії особи, які взагалі, а не лише в цьому конкретному випадку, здібні спричинити такі наслідки.

Причинний зв'язок між діями і насталими наслідками відсутній, якщо ці наслідки не типові, не адекватні діям.

Із наведеного видно, що теорія адекватної причинності відхиляє об'єктивний характер причинного зв'язку і замінює його суб'єктивним уявленням про типічність чи нетипічність злочинних наслідків від вчинених цією особою дій. Недолік теорії адекватної причинності в тому, що вона вирішення питання про причинний зв'язок повністю віддає на розгляд суду і не дає наукових для цього підстав.

В англо-американській системі права розуміння причинного зв'язку склалося, головним чином, стосовно справ про вбивство.

Англо-американська доктрина чітко не порівнює причинного зв'язку і провинності. Замість того, щоб спочатку встановити причинний зв'язок і лише після цього перейти до вирішення питання про вину, в англо-американському праві обидва вони вирішуються як одне питання про «найближчу причину». Поняття «найближчої причини» не має певно визначених меж. Твердо встановленим вважається лише положення про те, що «існує відома межа, за якою право відмовляється стежити за низкою причинності, тому і сама дія за цією межею вбачається як занадто дачекою, щоб бути винною»^{*}.

Але де знаходиться ця межа і за допомогою яких критеріїв вона може бути встановлена — на ці питання не відповідають ні судова практика, ні доктрина англійського права. Доктрина взагалі відмовляється «сформулювати загальне правило, яке встановлює таку межу», а практика змогла виробити лише ряд положень, які стосуються окремих питань.

Невизначеність критеріїв «найближчої причини» можна показати на такому прикладі. Як в англійському, так і в американському праві існує стародавнє правило: ніхто не може

¹ Див.: Кенні К. Основи уголовного права. - М., 1949. — С.139.

бути засуджений за вбивство, якщо потерпілий прожив один рік і один день після заподіяння йому тілесного ушкодження, оскільки причина далеко від наслідків¹. Про невизначеність поняття «найближчої причини» може свідчити і таке правило, створене англійськими судами: якщо внаслідок Недбалості машиніста створюється небезпека аварії потяга і хто-небудь із пасажирів, вважаючи аварію неминучою, вистрибне і загине, то питання про те, чи була недбалість машиніста причиною смерті пасажирів, вирішується різно, залежно від того, чи вистрибнув би за таких умов той, хто має середнє самовладання (самовладу) чи це зробила б лише людина, яка має дуже велику боязливість, боягузство².

Недоліки поняття «найближчої причини» в тому, що в ньому немає наукових критеріїв визначення причинного зв'язку, що воно не дає суду певних критеріїв для висновків і міркувань про причинний зв'язок як ознаку об'єктивної сторони злочину.

5. СПОСІБ, МІСЦЕ, ЧАС, ЗНАРЯДДЯ ТА ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Спосіб, місце, час, знаряддя та обстановка вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони складу злочину мають різне значення залежно від того — чи віднесені вони уголовним законом до ознак певного складу злочину.

Якщо ці ознаки включені в диспозицію статті уголовного закону, то вони є *обов'язковими* для цього складу злочину і мають вирішальне значення для підстав уголовної відповідальності та кваліфікації злочину. Якщо ж ці ознаки в диспозиції норми не передбачені, то для одних складів вони байдужі, а для інших мають значення для визначення ступеня суспільної небезпечності злочину та призначення міри покарання.

Спосіб вчинення злочину — це засоби, заходи та методи вчинення злочину, форма здійснення, виконання суспільне небезпечного діяння. Всілякий злочин може бути вчинений лише певним способом. Кожному злочину притаманний лише певний спосіб його вчинення. Наприклад, кража (ст.81 та 140 КК) може бути вчинена лише таємно, грабіж (ст.82 та 141 КК) лише відкрито, вбивство (ст.94, 93 КК) — лише заподіянням потерпілому тілесних ушкоджень і т. ін.

* Див.: Дженкс З. Англійське право. — М., 1947. — С.152.

² Див.: Кенни К. Основи уголовного права. — М., 1949. — С. 141.

В диспозиції уголовно-правової норми спосіб вчинення >чину вказується не завжди. Для багатьох злочинів спосіб вчинення значення не має. Наприклад, байдужий до відповідальності, кваліфікації діяння спосіб підроблення >шей (ст.79 КК), проведення абортів (ст.109 КК), порушення громадського порядку (ст.206 КК), розкрадання вогнєвої зброї (ст.223 КК) та деяких інших. Вчинення цих акцій інших злочинів будь-яким способом не впливає на відповідальність і їх кваліфікацію.

Іноді певний спосіб вчинення злочину визнається кваліфікуючою його ознакою і значно підвищує суспільну небезпечність діяння. Наприклад, знищення державного чи громадського майна підпалом або іншим загальнонебезпечним способом (ст.89 КК), наклеп у друкованому або іншим способом розмноженому творі (ч.2 ст.125 КК).

Для деяких злочинів спосіб їх вчинення є конкретним, шим і обов'язковим. Наприклад, викрадення зловживай-л посадовими повноваженнями (ст.84 КК), нападом .86, 142 КК), скуповуванням та перепродажем товарів .154 КК). Такі злочини можуть бути вчинені лише спо-

іями, що вказані в диспозиції норми про відповідальність них. Вчинення подібних дій іншим способом складу >го злочину в діях особи, що їх вчинила, не утворює.

1
Місце і час вчинення злочину — це такі ознаки ективної сторони, які позначають де і коли злочин було шено або, що одне і теж, де і коли законом заборонено гати такі дії.

Для деяких складів злочинів місце і час мають вирішаль-значення, бо вчинення такого діяння лише в певному міс-

т і в певний час утворює склад злочину. Наприклад, полю-гая в заборонений час або в недозволених місцях (ст.161

^); будівництво споруд та інших установок на континен-льному шельфі України (ст.163¹ КК), втеча з місця по-

^
Івлення волі (ст.183 КК), порушення правил безпеки на Буховонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпеч-і цехах (ст.220 КК).

Такі склади злочину утворюються лише діями, які були шені в позначеному місці і в певний час. Вчинення та-с дій в іншому місці або в інший час складу злочину не юрює.

Знаряддя вчинення злочину називаються ті предмети, Ії, застосування, за допомогою яких злочин було вчине-які використовувались для полегшення вчинення злочи-Для прискорення, полегшення та більшої ефективності

вчинення злочину суб'єкт використовує багато різних знарядь. Найчастіше пр» вчиненні злочину використовуються:

- 1) *зброя,*
- 2) *різні інструменти, прилади,*
- 3) *автомототранспортні засоби,*
- 4) *отрута.*

В уголовному законі знаряддя вчинення злочину обмежені і певно визначені:

- 1) *зброя* (ст.69 КК),
- 2) *автомототранспортні засоби* (ст.161 КК),
- 3) *зброя* (ст.166 КК),
- 4) *вогнепальна зброя, ножі, кастети чи інша холодна зброя* (ст.206 КК).

Означені злочини вчинюються лише тоді, коли були застосовані вказані знаряддя.

Обстановка вчинення злочину — це сукупність тих обставин, умов, при наявності яких злочин був вчинений.

Уголовно-правове значення має лише та обстановка, яка вказана в диспозиції уголовно-правової норми. Наприклад, вчинення злочину з використанням умов громадського лиха (п.9 ст.41 КК), залишення частини або місця служби в бойовій обстановці (ст.242 КК).

Спосіб, місце, час, знаряддя і обстановка вчинення злочину як його об'єктивні ознаки мають особливе значення. Незалежно від того, чи є ці ознаки обов'язковими для певного злочину, чи лише факультативними, вони повинні бути ретельно досліджені в кожній уголовній справі. Без цього розслідування уголовної справи не буде повним і всебічним, оскільки спосіб, місце, час, знаряддя та обстановка вчинення злочину — важливі обставини будь-якого злочину. Вони істотно впливають на всі інші ознаки злочину, дають можливість з'ясувати і визначити:

- 1) *його суспільну небезпечність,*
- 2) *винність,*
- 3) *мотиви вчинення злочину,*
- 4) *мету його вчинення та багато інших ознак.*

Місце, час та знаряддя, наприклад, вбивства не позначені в статтях 93 і 94 КК. Але їх значення для кваліфікації цього злочину може бути вирішальним, наприклад, для встановлення вини (навмисно чи необережно діяла винна особа), для відмежування замаху на вбивство від заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень, а значить і для призначення міри покарання.

6. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ЗА ОЗНАКАМИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ

Злочинна дія чи бездіяльність може бути вчинена одним, декількома або множиною актів поведінки, вчинків. Наприклад, вбивство може бути заподіяне одним пострілом чи *одним* ударом ножа (ст.93, 94 КК), спекуляція вчинюється *двома* діями — покупкою та перепродажем товарів (ст. 154 КК), погроза вбивством, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна шляхом підпалу щодо службової особи або громадського працівника (ст.190 КК) — *трьома* діями, незаконне виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилка або збут наркотичних засобів (ст.229¹ КК) — може бути вчинено *шістьма* різними діями і т. інше.

Злочинні дії можуть бути вчинені одночасно або на протязі тривалого часу, вони можуть бути вчинені один раз чи декілька, постійно або систематично. Залежно від кількості актів поведінки, їх тривалості та суспільних якостей злочини поділяються на:

- 1) *тривалі*,
- 2) *продовжувані*.

Тривалим називається злочин, що починається актом злочинної дії чи бездіяльності, за якою настає тривалий злочинний стан — невиконання юридичного обов'язку. Наприклад, ухилення від призову на строкову військову службу (ст.72 КК), ухилення від сплати аліментів (ст.114 КК), незаконне придбання, виготовлення, зберігання чи збут вогнепальної зброї (ст.222 КК), дезертирство (ст. 241 КК).

В тривалих злочинах треба відрізнити момент закінчення складу злочину і момент закінчення злочину. Склад тривалого злочину вважається закінченим з моменту вчинення акту дії чи бездіяльності. Наприклад, з моменту позбавлення волі (ст.123 КК), залишення військової частини чи місця служби (ст.241 КК) і т. ін. в діях особи вже є склад закінченого злочину. А злочин тим часом продовжується, триває.

Закінчується тривалий злочин з моменту:

- 1) *затримання злочинця*;
- 2) *явки з повинною*;
- 3) *припинення винною особою свого злочинного стану* — сплатою податків, аліментів, повернення до військової частини.

Визначення моменту закінчення тривалого злочину має значення для:

- 1) *призначення покарання за сукупністю злочинів* (ст.42 КК),

2) застосування строків давності притягнення до уголовної відповідальності (ст.48 КК),

3) застосування акту амністії (ст.54 КК).

Продовжуваним називається злочин, що складається із кількох тотожних злочинних актів, кожен з яких є завершеним, окремим злочином, які поєднані єдністю наміру (умислу), спрямовані на досягнення однієї загальної мети. Всі злочинні акти продовжуваного злочину мають спільну (одну) суб'єктивну сторону і тому вони утворюють *один* злочин.

Продовжуваний злочин:

- 1) складається із кількох самостійних відокремлених діянь, кожне з яких має всі ознаки завершеного злочину;
- 2) всі окремі діяння, що утворюють продовжуваний злочин, об'єднані єдністю умислу, єдністю мети;
- 3) оскільки продовжуваний злочин має одну суб'єктивну сторону (умисел і мету — єдину для всіх діянь, що його утворюють), то він є одиничним злочином і кваліфікується за однією статтею уголовного кодексу, не утворюючи повторності чи сукупності злочинів.

Продовжуваним може бути, наприклад, викрадення майна окремими частками при умислі викрадення цілого (автомобіля, будматеріалів, певної суми грошей тощо) або при омані покупців та деяких інших злочинах.

Початком продовжуваного злочину є вчинення першого злочинного акту. Закінчується продовжуваний злочин:

- 1) вчиненням останнього злочинного акту,
- 2) явкою з повинною,
- 3) затриманням винного і припиненням його злочинної діяльності.

Визначення моменту закінчення продовжуваного злочину має значення для:

- 1) застосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст.48 КК);
- 2) застосування акту амністії (ст.54 КК);
- 3) призначення виду і міри покарання (ст.39 КК).

Головне практичне значення поняття продовжуваного злочину у відмежуванні його від повторності.

Оскільки продовжуваний злочин — це злочин одиничний, то практично дуже важливо відрізнити його від повторності і навпаки.

Продовжуване таємне викрадення, наприклад, державного майна кваліфікується за ч.1 ст.81 КК і карається позбавленням волі на строк до трьох років. А повторне викра-

давня такого майна кваліфікується за ч.2 ст.81 КК і карається позбавленням волі на строк до шести років, тобто вдвоє суворіше. Тому практично дуже важливо в кожній уголовній справі встановити і доказати — вчинене діяння утворює один продовжуваний злочин чи повторність злочинів. У тих випадках, коли у винного за певних обставин умисел виник новий, вчинений ним злочин не може бути продовжуваним, а значить, вчинене утворює повторність.

Література:

1. *Зелинский А. Ф.* Понятие «преступная деятельность». — Сов. государство й право, 1978. - № 10. — С. 98 - 100.
2. *Кудрявцев В. Н.* Объективная сторона преступления. - М., 1960. - 230 с.
3. *Михлин А. С.* Последствия преступления. — М., 1969. - 104 с.
4. *Панов Н. Й.* Способ совершения преступления й уголовная ответственность. — Харьков, 1982. — 168 с.
5. *Тимейко Г. В.* Общее учение об объективной стороне преступления. — Ростов на Дону, 1977. — 215 с.
6. *Церетели Т. В.* Причинная связь в уголовном праве. - М., 1963. - 382 с.

Т е м а 8 СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

і. ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Суб'єкт — слово латинського походження. В філософії ним позначається людина, яка вивчає, пізнає світ. В логіці суб'єкт — це логічний підмет, предмет думки, а в граматиці — підмет речення.

В теорії права суб'єкт є носій прав та обов'язків, учасник правовідносин. В уголовному праві суб'єкт — це один із учасників уголовних правовідносин, особа, яка вчинила злочин і підлягає уголовній відповідальності.

Проблема суб'єкта злочину має багато сторін, ознак, питань і вирішень. Особистість злочинця вивчає криміналогія. Уголовне право розглядає цю проблему в аспекті уголовної відповідальності. З цієї сторони суб'єкт злочину — це елемент складу злочину, сукупність ознак, за наявності яких певна особа може бути уголовно відповідальною за свої дії, за вчинене нею.

Отже, в складі злочину суб'єкт є сукупність ознак, вказаних в уголовному законі, і визначаючих особу, яка може і повинна бути відповідальною за вчинене діяння.

Для того, щоб бути відповідальним за заподіяну шкоду, шкодочинний витік повинен володіти свідомістю і волею, інша відповідальність неможлива, не має сенсу. Карати того, хто не знає, не усвідомлює того, що чинить — безглуздя. Тому суб'єктом злочину може бути лише істота свідома, тобто лише людина — особа фізична, бо тільки людина має свідомість, волю і тому може відповідати за свої дії.

Згідно з чинним законодавством України суб'єктом злочину, особою, відповідальною за вчинення суспільне небезпечних дій, може бути лише фізична особа, яка досягла встановленого законом віку, осудна — тобто здібна розуміти суспільну значимість своїх дій та керувати ними¹.

¹ Історія уголовного законодавства і уголовного правосуддя знає визнання суб'єктами злочинів речей, тварин і птахів. В 1474 р. в Базелі до смертної кари був засуджений півень, якого звинувачували в тому, що він, нібито, зніс яйце. В Росії в 1593 році засудили за державний злочин церковний дзвін, в який ударили під час повстання в м. Угличі. «Бунтівний» дзвін покарали нагаями і заслали до Сибіру в м. Тобольськ. У Франції останній процес проти мишей та пацюків, які пошкодили хліб на полях, відбувся в 1710 році.

Принцип індивідуальної відповідальності виключає уголовну відповідальність юридичних осіб І.

Вчинення злочину від імені чи за дорученням юридичної особи не утворює її автором, суб'єктом цього злочину, оскільки він був вчинений певною фізичною особою. Тобто суб'єктом злочину завжди є фізична особа чи група фізичних осіб. Злочин — діяння завжди винне, а як визначити винність юридичної особи взагалі? Визнання юридичної особи суб'єктом злочину не має ні наукових, ні законодавчих підстав. У статтях 4 і 5 КК України встановлено, що уголовній відповідальності підлягають громадяни України, іноземці та особи без громадянства, тобто лише фізичні особи.

Належність фізичної особи до якої-небудь держави для уголовної відповідальності, як правило, значення не має.

Згідно з ст.4 і 5 КК України за злочини, вчинені на території України, відповідальності підлягають як громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства.

Таким чином, суб'єкт злочину — це особа, яка має всі ознаки, встановлені уголовним законом. Чинне уголовное законодавство України передбачає три групи ознак, які характеризують суб'єкта злочину:

1. Фізична особа (громадяни України, іноземці, особи без громадянства — ст.4 і 5 КК).
2. Досягнення особою встановленого уголовним законом віку — уголовна правосуб'єктність.
3. Осудність особи — здатність оцінювати свої дії та керувати ними.

Всі ознаки суб'єкта як елемента складу злочину за своїм уголовно-правовим призначенням розподіляються на загальні та особливі².

Загальними, обов'язковими для всіх складів злочинів, є встановлений законом *вік*, з досягненням якого настає уголовна відповідальність, та *осудність*.

Ці загальні ознаки суб'єкта злочину властиві всім складам злочинів без винятку, тому вони в статтях особливої

¹ Законодавство деяких іноземних держав передбачає уголовну відповідальність і юридичних осіб (Закон Маккарена — Вуда в США). Шостий міжнародний конгрес уголовного права в Римі (1953 р.) і сьомий — в Афінах (1957 р.) висловилися за можливість притягнення до уголовної відповідальності юридичних осіб.

² В уголовно-правовій літературі було висловлено думку про те, що суб'єкт не може бути елементом складу злочину, оскільки людина не може бути часткою вчиненого нею (Див.: Трайнин А. Н.. Общее учение о союгае преступления. — М., 1957). З цим не можна погодитись ні за сутністю (особа проявляється у вчинках і в цьому вона є їх частиною), ні за формою, бо якщо підставою уголовної відповідальності є склад злочину, то ознаки суб'єкта є його елементом.

частини КК не вказані, а винесені мовби за дужки і закріплені в ст. 10 і 12 КК.

Факультативними ознаками суб'єкта злочину (властивими лише деяким складам злочинів) є спеціальні, додаткові ознаки:

- 1) *громадянство* (ст.56, 57 КК);
- 2) *посадова особа* (ст.165, 166, 168 КК);
- 3) *військовослужбовець* (ст.232 — 241 КК);
- 4) *фах* (ст.ПЗ КК);
- 5) *особливо небезпечний рецидивіст* (ч.2 ст.69¹, п. «З» ст.93, ч.4 ст.141 КК);
- 6) *працівник транспорту* (ст.77 КК);
- 7) *член виборчої комісії* (ч.2 ст.127 КК);
- 8) *особа, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі* (ст.69¹ КК);
- 9) *родинні стосунки* (ст. 114, 116 КК).

Суспільно-політична характеристика особи теж може бути ознакою суб'єкта як елемента складу злочину, але не безпосередньо, а через конкретні її властивості і минулі вчинки — повторність вчинення злочину, попередня судимість тощо.

2. ВІК УГОЛОВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Правильно орієнтуватися у хвилях суспільного моря, правильно оцінювати свої дії та вміти керувати ними людина може лише з досягненням певного віку, маючи достатній життєвий досвід, освіту, вміння і знання.

Вважається, що людина, яка досягла 16 років, вже володіє такими властивостями і може бути уголовно відповідальною, тобто бути суб'єктом злочину.

Згідно зі статтею 10 КК України уголовній відповідальності підлягає особа, якій до вчинення злочину минуло шістнадцять років (ч.І ст.10).

Це загальна уголовна правосуб'єктність.

За деякі злочини, суспільна небезпечність та забороненість уголовним законом яких зрозуміла особами меншого віку, уголовна відповідальність настає з 14 років. Згідно з ч.І ст.10 уголовна відповідальність з 14 років настає за:

- 1) *вбивство* — статті 93 — 98 КК;
- 2) *умисне заподіяння тілесних ушкоджень, іїр спричинили розлад здоров'я* (статті 101 - 104, ч.І ст.106 та ст.189⁴КК);
- 3) *згвалтування* (ст.117 КК);
- 4) *кражу* (ст.81, 86¹, 140, 223, 229² КК);
- 5) *грабіж* (ст.82, 86¹, 141, ч.2 ст.223 і ч.3 ст.229² КК);

- 6) розбій (ст.86, 86¹, 142, 223, 229^a КК);
- 7) хуліганство (ч.2, ч.3 ст.206 КК);
- 8) умисне знищення майна (ч.2, 3 ст.89, ч.2 ст.145 КК);
- 9) умисне вчинення дій, які можуть викликати аварію потяга (ст.78 КК).

Частина 2 ст.10 КК встановлює спеціальну уголовну правосуб'єктність. Практичне значення спеціальної уголовної правосуб'єктності в тому, що відповідальності з 14 років особа може підлягати лише за ті злочини, які її утворюють, тобто ті злочини, які переліковані (містяться) в ч.2 ст.10 КК. Ні за які інші злочини неповнолітні від 14 до 16 років не можуть (не повинні!) бути притягнені до уголовної відповідальності. Тобто, перелік діянь, за які уголовна відповідальність настає з 14 років в ч.2 ст.10 КК— *вичерпний*.

Особлива уголовна правосуб'єктність чинним уголовним законом України спеціально не виділена. Але деякі склади злочинів містять її ознаки. Наприклад, ст.208 КК передбачає відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, жебрацтво, проституцію. Вказівка на те, що потерпілим може бути неповнолітній, дає підстави для висновку, що суб'єктом цього злочину може бути лише особа повнолітня, доросла, що досягнула віку 18 років. Втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність неповнолітнім, наприклад, 17-річного 16-річним, призводить до абсурду, до безглуздя.

В слідчо-судово-прокурорській практиці також визнається, що відповідальною за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність (ст.208 КК), у немедичне вживання лікарських та інших засобів, що викликають одурманювання (ст.208² КК) може бути лише доросла особа.

Пленум Верховного суду України в постанові від 23 грудня 1983р. «Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність» (п.3) зазначив, що кримінальну відповідальність за ст.208 КК України несуть тільки особи, які на момент вчинення злочину досягли вісімнадцятирічного віку¹.

До особливої правосуб'єктності відносяться також злочини, які передбачають відповідальність військовослужбовців (ст.232 - 241 КК), посадових осіб (ст. 165 - 168 КЮ,-працівників транспорту (ст.77 КК), оскільки ними можуть бути лише дорослі особи. Але якщо за певних обставин статус війсь-

¹ Див.: Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. — К., 1995. — С.179.

ковослужбовця, посадової особи чи працівника транспортної компанії, то він повинен бути визнаний суб'єктом цих злочинів, оскільки законом (ч.1 ст.10 КК) передбачен відповідальність за всі злочини з 16-річного віку, а особливості правосуб'єктності законом не передбачена для всіх злочинів. \ При цьому необхідно також взяти до уваги, що особи віком від 16 до 18 років (неповнолітні) можуть бути співучасниками військових, посадових та інших злочинів. Нелогічно було б за співучасті притягувати до відповідальності 16-річних, а за виконання таких злочинів — ні.

У тих випадках, коли особи віком від 14 до 16 років приймають участь у вчиненні тяжких злочинів, не передбачених в ч.2 ст.10, наприклад, в бандитизмі (ст.69 КК), посяганні на життя державного діяча (ст.58 КК) і т. ін., вони підлягають відповідальності за ті злочини, які:

- 1) є складовою частиною цих тяжких злочинів;
- 2) передбачені ч.2 ст.10, тобто за розбій (ст.86,142 КК) чи за вбивство (п. «в» ст.93 КК).

Отже, вік — це визначений за документами юридичний період життя людини. Вік вимірюється часом. При наявності документів вік особи визначається документами. При відсутності документів вік встановлює судово-медична експертиза.

Особа вважається досягнувшою певного віку не в день народження, а починаючи з наступної доби. Для цього треба враховувати поясовий час, літній та зимовий час.

У тих випадках, коли вік неповнолітньої особи встановлює судово-медична експертиза, то при визначенні неї року народження, наприклад, «народився в 1980 році» днем народження вважається останній день цього року — 31 грудня 1980 року. Якщо ж судово-медична експертиза визначила вік неповнолітнього мінімальною і максимальною кількістю років, наприклад, «неповнолітній має вік 15 — 16 років», то вважається, що ця особа має вік 15 років, а днем її народження також буде остання доба року народження.

В історії радянського законодавства питання про мінімальний вік уголовної відповідальності вирішувалось по-різному. Декретом РНК РСФСР від 14 січня 1918 року було встановлено, що відповідальність за злочини настає з 17 років.

В ст.3 Керівних засад уголовного права 1919 року було встановлено, що неповнолітні віком до 14 років не підлягають суду і покаранню. До них застосовуються лише виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються і до осіб віком 14 — 18 років, які діяли без розуміння. Ст.18 КК 1922 року

становила мінімальний вік уголовної відповідальності з 16 років, а неповнолітні віком 14 — 16 років підлягали відповідальності лише в порядку винятку, коли не можна було обмежитися засобами виховного чи медичного характеру.

Такий же вік уголовної відповідальності був визначений К УРСР 1927 року.

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня 1935 року /в встановлений вік уголовної відповідальності в 12 років і найбільш поширені та небезпечні злочини — краді, нагльства, тілесні ушкодження, вбивства.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1941 року був визначений вік уголовної відповідальності за і злочини з 14 років.

Основами уголовного законодавства Союзу РСР та Социалістических республік 1958 року був встановлений вік уголовної відповідальності в 16 років, а за деякі злочини — з 14 років, який зберігся до сьогодні.

Вік уголовної відповідальності в різних країнах дуже різний: в Греції і Франції — 13 років, в ФРН — 14 років, Швеції — 15 років, в Єгипті, Лівані, Іраці — 7 років, в Італії — 9 років.

Враховуючи психофізичні особливості підлітків, закон зв'язує суд в кожному випадку обговорювати питання про можливість застосування до них примусових заходів виховного характеру (ч.3 ст. 10 КК). Крім цього, уголовна відповідальність неповнолітніх має дуже істотні особливості, обмеження: До неповнолітніх не застосовується смертна кара (ч.2 ст.24 КК).

Строк позбавлення волі неповнолітнього не може перевищувати 10 років (ч.2 ст.25 КК).

Неповнолітні не можуть бути визнані судом особливо небезпечними рецидивістами (ч.3 ст.26 КК). До неповнолітніх більш поширено застосовується умовно-строкове звільнення від покарання і заміна покарання більш м'яким покаранням (ст.53 КК). Вчинення злочину неповнолітнім завжди визнається обставиною, що пом'якшує уголовну відповідальність (п.6 ст.40 КК). До неповнолітніх злочинців можуть бути застосовані замість покарання примусові заходи виховного характеру (ч.3 ст.Ю КК).

Особи, які вчинили злочини віком до вісімнадцяти років, відбувають покарання не у виправно-трудовах колоніях, а у виховно-трудовах колоніях (ч.б ст. с 25 КК).

8. Неповнолітня особа, яка вчинила злочин вперше може бути звільнена від уголовної відповідальності і відносно неї може бути прийнято рішення про передачу матеріалів справи на розгляд товариського суду (п.2 ч.1 ст.51 КК)

3. ОСУДНІСТЬ І НЕОСУДНІСТЬ

Злочин — діяння провинне. Винність особи припускає її здатність давати звіт за свої дії та керувати ними. Лише за таких умов може йтися про відповідальність. В іншому випадку — покарання буде безглуздою *помстою*.

При наявності такої здатності вчинений особою суспільне небезпечний вчинок може бути наданий їй до вини і така особа вважається законом (ст.12 КК) *осудною*.

Отже, осудність — це здатність особи давати собі звіт про свої дії, усвідомлювати їх суспільне значення та керувати ними, і поєднана з цим спроможність відповідати за вчинений злочин.

Проблема осудності тісно поєднана з проблемою свободи волі людини. Це та проблема, навколо якої точаться суперечки сторіччями.

Що таке воля? Чи вільна людина у виборі вчинку? Отже, якщо людина не вільна і все, що чиниться нею із залізною чи кам'яною необхідністю обумовлено зовнішніми обставинами, то значить немає ні вини, ні подвигу, ні мерзотника, ні героя. А якщо людина абсолютно вільна і її воля не залежить від зовнішнього впливу, то покарання стає безглуздом, оскільки людина не має можливості і сили обмежити цю вільну волю. Покарання за таких умов було б лише відплатою за скоєне.

До розуміння характеру та межі вільності волі людини у виборі поведінки треба підійти із визнання всезагальної детермінації (поєднаності, взаємопов'язаності) явищ, в тому числі і людських вчинків. Але між зовнішнім стимулом і реакцією (вчинком) лежить свідомість людини — самокерована система найвищої складності. В кінці кінців якраз свідомість визначає вчинок. «Живе не дає причині дійти до наслідку», — писав Гегель *.

Вираз не зовсім вдалий, але вірно позначає те, що зовнішні враження змінюються в свідомості всього живого. Свідомість і воля не є щось богом дане, «абсолютним духом» і т. ін., що існує незалежно від природи, матерії. Свідомість є

¹ Див.г Гегель Георг Вильгельм Фридрих. — Философия права. — М., 1990. - С. 83.

уб'єктивний образ зовнішнього світу, продукт, витвір відображення функції головного мозку і тому об'єктивна дійсність впливає на поведінку людини не тільки тим, що творить мотиви поведінки, але і тим, що творить саму свідомість.

Разом з тим, не можна забувати здатності свідомості передбачати дійсність, яка ще не існує, але яка виникає внаслідок вчинку. Ця ще не реалізована дійсність існує в свідомості суб'єкта і враховується в процесі детермінації поведінки. Людина самовизначається відносно дійсності, вибираючи самий оптимальний з її точки зору в цей момент варіант вчинку відповідно минулого досвіду, моральних установок, особливостей характеру і темпераменту. Слід також іти на увазі, що цей вибір може бути різним. Справа в тому, що однозначна жорстка детермінація характерна лише для найбільш простої форми руху матерії. На рівні самокерованих систем зовнішня причина припускає декілька різних наслідків. Значить є можливість зробити вибір — вибрати кожен чи крашу з них. Тільки в цьому виборі людина вільна. Отже, людина в межах пізнаної необхідності вільна, а тому її ставлення до наслідків, її самовизначення до них вибирається вільно.

Суб'єкт значною мірою творить своє оточення і обставини, які потім обумовлюють злочин. І якщо він міг вчинити інше та не використав цієї можливості — він осудний, винен. Таким чином, осудність є ґрунт, передумова відповідальності, винності, і винність — передумова відповідальності, тобто осудність передумовлює як вину, так і уголовну відповідальність.

При наявності віку та осудності маємо найважливіші ознаки як елемент складу злочину.

В деяких умовах, за деякими обставинами людина поважається можливістю правильно усвідомлювати свої дії і керувати ними. Це стан неосудності.

Неосудність — це нездатність особи розуміти суспільне значення своїх дій, віддавати звіт у своїх діях чи керувати ними, що сталася наслідком хворобливих змін її психіки.

Неосудність — це такий психічний стан особи, в якому вона не може розуміти значення своїх дій чи керувати ними через тимчасовий розлад душевної діяльності, хронічну душевну хворобу, слабоумства чи іншого хворобливого стану (ст.12 КК).

Перебуваючи в такому стані, особи визнаються уголовним законом неосудними, які не можуть бути суб'єктами злочину, не можуть підлягати уголовній відповідальності.

Для визначення неосудності використовують два поєднаних між собою критерії неосудності: *медичний* (біологічний) і *юридичний* (психологічний).

Юридичний (психологічний) критерій неосудності характеризується двома ознаками, які витікають із поняття неосудності:

1. *Інтелектуальним моментом*, тобто нездатністю розуміти значення своїх дій та віддавати звіт у своїх діях.
2. *Вольовим моментом*, тобто нездатністю керувати своїми діями. Вольовий момент характеризує такий психічний стан особи, перебуваючи в якому вона розуміє суспільну сутність вчинку, але не може, не спроможна із-за хвороби керувати собою, бо її воля пошкоджена. Особа в такому стані не може втриматися від вчинку, не має змоги зупинити себе або не може рухатися, діяти, коли це треба було.

Юридичний критерій визначає головний зміст неосудності, вказуючи на те, що особа не спроможна розуміти своїх дій, не може дати собі звіт про свої дії та не може ними керувати. Юридичний критерій обмежує ознаки інших критеріїв неосудності (медичного). Для наявності юридичного критерію неосудності достатньо встановити хоча б один із двох його моментів — інтелектуальний чи вольовий.

Медичний (біологічний) критерій неосудності характеризується широким колом душевних (психічних) хвороб та психічних аномалій.

Законом встановлені найбільш поширені:

1. *Тимчасовий розлад душевної діяльності* — це раптові, короточасні розлади психіки (реактивний стан, біла гарячка, патологічне сп'яніння, патологічний афект, просячний стан і т. ін.).
2. *Хронічна душевна хвороба*, тобто постійний розлад психіки людини (епілепсія, шизофренія, прогресивний параліч або сіфіліс мозку, деякі види психозів тощо).
3. *Недоумство* (олігофренія) — тобто занадто слабкий розвиток, крайня нерозвиненість інтелекту з незворотнім пониженням розумової здібності із-за хвороби мозку (травми, поранення, інфекції тощо). Відрізняють декілька ступенів недоумства:
 - а). *Дебільність* — початковий ступінь, людина може орієнтуватися в обстановці, виконувати нескладні обов'язки, визнається осудною.
 - б). *Імбецильність* — середній ступінь, нездатність до орієнтування, не може виконувати ніяких обов'язків.

Г). *Idiotia* — третій, найвищий ступінь, інтелект відсутній.
. *Інший хворобливий стан* — різні істотні зміни психіки людини (психопатії, неврози тощо). Медичний критерій неосудності є додатковим, він лише лежить підставу до юридичного критерію. При наявності медичного критерію лише виникає питання про неосудність, яка готочно встановлюється лише при наявності юридичного критерію. Для визнання особи неосудною треба встановити наявність цієї ознаки юридичного критерію (інтелектуального моменту або вольового) і одну ознаку медичного критерію (тимчасовий розлад душевної діяльності чи хронічну душевну хворобу, недоумство або інший хворобливий стан). Тільки сукупність цих ознак — однієї медичної і однієї юридичної — дає підставу для визнання неосудності. Особа, визнана неосудною, підлягає уголовній відповідальності (ч.1 ст. 12 КК). До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватись спеціальні заходи медичного характеру (ст.13 КК):) поміщення в психіатричну лікарню із звичайним наглядом; ; поміщення в психіатричну лікарню з посиленням нагляду;) поміщення в психіатричну лікарню з суворим наглядом. Осудність та неосудність — це поняття власне уголовно-правові і можуть застосовуватися лише до злочину і лише в момент його вчинення.

Не відноситься до неосудності алкогольне чи наркотичне сп'яніння. Особа, яка вчинила злочин у стані будь-якого сп'яніння, не звільняється від уголовної відповідальності (ч.1 ст.14 КК). Згідно з п.11 ст.41 КК вчинення особою злочину в стані сп'яніння визнається обставиною, що обтяжує відповідальність. Особу, засуджену за злочин, вчинений на основі алкоголізму чи наркоманії, суд, незалежно від визначеного покарання, може направити її на примусове лікування (ч.2 ст.14 КК).

Особа, яка вчинила злочин в стані осудності, але до вироку судом захворіла на душевну хворобу, що збавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керуваними, від уголовної відповідальності не звільнюється, на у такому випадку звільнюється від покарання. До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватись спеціальні заходи медичного характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню (ч.2 ст.12 КК). В літературі час від часу то розпадається, то затухає суцільна про так звану «зменшену осудність».

•«Зменшена осудність» — це коломежовий стан осудністю та неосудністю психопатів, дебілів, хронічних ал^ткоголиків і наркоманів та осіб, які мали поранення (струсі травми тощо). Здатність таких осіб усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними хоча і знижена, зменшена, але воІ4а збереглася, є. Якщо у особи така здатність є, то вона осудня, винна, бо вина неподільна. Якщо ж особа такої здатності немає, то вона неосудня. Тобто осудність як вагітність — або є, або немає.

Уголовне законодавство деяких країн — Угорщини, Польщі, Чехії, Югославії — знає поняття «зменшеної осудності». Кримінальний кодекс України його не вживає. Пропозиція ввести його до нашого Кодексу не зустрічає підтримки за відсутністю підстав і необґрунтованості самого поняття.

4. СПЕЦІАЛЬНІ ОЗНАКИ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Поруч з ознаками, які мають всі суб'єкти злочину, уголовний закон в деяких випадках наділяє суб'єктів окремих злочинів новими, додатковими ознаками.

В уголовному праві суб'єктів, які наділяються уголовним законом новими, додатковими, крім віку та осудності, ознаками, називають *спеціальними суб'єктами* злочину.

Такими додатковими є ознаки, які позначають:

1. Державно-правове становище:

- *громадянин України* (ст.56 КК),
- *іноземець* (ст.57 КК),
- *особа без громадянства* (ст.57 КК).

2. Посадовий стан особи (ст.165 — 172 КК).

3. Військовослужбовець (ст.232 — 263 КК).

4. Фах (ст.НЗ КК).

5. Демографічні ознаки: — діти (ст.116 КК),

- *батьки* (ст.114 КК),
- *стать* (ст.122 КК).

6. Минула злочинна діяльність

— особливо небезпечний рецидивіст (ч.2 ст. 69 !,
ч.3
ст.141 КК),

— особа, що відбуває покарання (ч.І ст.69 ¹ КК).

7. Працівник транспорту (ст.77 КК).

8. Член виборчої комісії (ст. 128,129, ч.2 ст.129 І КК).

9. Піднаглядний (ст.196 І КК).

Суб'єкти, які наділені законом особливими, додатковими ознаками, називаються спеціальними суб'єктами злочину. Надання окремим суб'єктам додаткових ознак обмежує

оло можливих суб'єктів цих злочинів. Обсяг окремих, по-
ють, які визначають спеціальних суб'єктів, різний. Зокрема,
ст. 165 КК мовиться про посадову особу, а в ст.147 — про
ідповідальних осіб, ст.56 — громадянина України і т. ін.

Спеціальні ознаки суб'єкта злочину мають важливе зна-
ення для кваліфікації злочинів. Якщо, наприклад, всі оз-
аки двох складів злочинів співпадають, але один із них пе-
едбачає менше коло можливих суб'єктів, то застосуванню
ідлягає норма, яка містить менше коло суб'єктів. Так спів-
Ідносяться склади злочинів, передбачених статтями 165 і
47 КК.

Відповідальною за злочин зі спеціальним суб'єтом може
ути лише особа, яка має його ознаки. Співучасниками (ор-
шізаторами, підмовниками та пособниками) цих злочинів
ожуть бути всі особи, тобто і ті, які спеціальних ознак
об'єкта не мають.

В тих складах, в яких суб'єкт визначається ознаками,
сі характеризують його минулу злочинну діяльність (по-
орність, рецидив), інші особи не відповідають, навіть спі-
часники.

Законодавство до теми:

1. Статті 4, 5, 10 — 14, 26 Кримінального кодексу Укра-
и. Постанова Пленуму Верховного суду України від 23
удня 1983 року «Про практику застосування судами Укра-
и законодавства про відповідальність за втягнення непов-
літніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність»
Іостанови Пленуму Верховного суду України в криміналь-
х та цивільних справах. — К., 1995. — С. 178 — 180).

Література:

1. *Дагель П. С.* Учение о личности преступника. — Вла-
восток, 1970. — 132 с.
2. *Лейкина Н. С.* Личность преступника й уголовная от-
гственность. - Изд-во ЛГУ, 1968. - 129 с.
3. *Михеев Р. Й.* Вменяемость й невменяемость. — Вла-
восток, 1983. - 300 с.
4. *Орлов В. С.* Суб'єкт преступления. — М., 1958. —
Вс.

Т е м а 9

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

і. ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ

Кожен злочин — це єдність об'єктивного і суб'єктивного. Суб'єктивне в злочині — це ті ознаки, описані в законі, які характеризують діяння з внутрішнього боку, які складають внутрішній зміст злочину.

Сукупність всіх суб'єктивних ознак складає суб'єктивну сторону складу злочину. Ознаки суб'єктивної сторони складу злочину — це внутрішній зміст об'єктивних ознак злочину чи інше — об'єктивні ознаки злочину є зовнішній прояв внутрішніх, суб'єктивних його ознак, властивостей.

Єдність об'єктивного і суб'єктивного настільки взаємозалежна, що вчинки викривають думки, наміри, а про наміри, думки судять по вчинку. Як писав Г. Регель, — що людина робить, такою вона і є; людина не що інше як низка її вчинків¹.

Суб'єктивна сторона злочину — це внутрішній бік злочину, це ті психічні процеси, які відбуваються в свідомості суб'єкта, які характеризують його волю. Але суб'єктивна сторона злочину не взагалі будь-які процеси психіки, а лише ті з них, в яких виявляється його воля до злочинного діяння та його наслідків.

Суб'єктивна сторона злочину — це психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільне небезпечного діяння та його наслідків.

Психічне ставлення особи до свого суспільне небезпечного діяння утворюють:

- 1) усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваних дій чи бездіяльності;
- 2) передбачення суспільне небезпечних наслідків своїх дій чи бездіяння;
- 3) вольове ставлення до настання суспільне небезпечних наслідків — бажання їх, байдужість до їх настання чи небажання;
- 4) психічні спонукання до вчинення певних дій чи бездіяння (мотиви), мета вчинення дії (бездії) та психічні почуття (емоції).

¹ Див.: Регель Г. В. Ф. — Сочинения. — Т. I. - М., — Л., 1934. — С. 235 - 236.

Усвідомлення суспільної небезпечності діяння, передбачення наслідків та вольові ставлення до них разом з почуттями і переживаннями утворюють ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, які встановлені уголовним законом:

- 1) *вина* (ст.8, 9 КК),
- 2) *мотив вчинення злочину*,
- 3) *мета вчинення злочину*,
- 4) *емоції під час вчинення злочину*.

Сукупність всіх психічних, внутрішніх ознак утворюють суб'єктивну сторону злочину.

Суб'єктивна сторона складу злочину має велике практичне значення. Уголовна відповідальність можлива і настає лише при наявності в діянні встановлених законом суб'єктивних ознак — свідомості, інтелекту, волі. Ці ознаки суб'єктивної сторони злочину мають вирішальне значення для:

- 1) *правильної оцінки суспільної небезпечності діяння*,
- 2) *відмеження злочинної вини від невинно заподіяної шкоди*,
- 3) *виключення об'єктивної осудності*,
- 4) *кваліфікації злочинів*,
- 5) *призначення покарання*.

2. ВИНА: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, ВИДИ

Вчення про вину є одним із головних розділів науки уголовного права. Вина, її форми і види визнаються найбільш важливими ознаками складу злочину. Вина є обов'язковою складовою частиною підстави уголовного відповідальності. Згідно із ст.3 КК уголовного відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину. Вина є і підставою уголовного осудності — ніхто не може бути визаним винним у вчиненні злочину, а також підданий уголовному покаранню інакше як за вироком суду і відповідно до закону (ч.2 ст. 3 КК, ст.15 КПК).

Вина є підґрунтям і підставою суб'єктивної осудності, за якою ставитися в вину особі можуть лише такі вчинки (дії та їх наслідки), які усвідомлювались нею, у яких знайшли вираз її свідомість і воля¹. Людина не може бути відповідальною за ті діяння, які не усвідомлювались і в яких не виявлялась її воля.

Уголовне законодавство України виключає уголовну відповідальність невинних осіб — неосудних, малолітніх і

¹ Діяння може бути поставлене в вину лише як вина волі — писав Г. Гегель. Див.: Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М., 1990 — С. 161.

тих, що заподіяли шкоду невинно, а також *об'єктивну осудність*.

Об'єктивна осудність виключається тому, що вона припускає засудження за лише об'єктивно заподіяну шкоду, не враховуючи свідомості, інтелекту, волі.

Винність особи обґрунтовується свободою її волі, можливістю у неї вибрати один із декількох варіантів поведінки. Якби у людини не було можливості вибору, то відпадало б питання про вину, відповідальність і покарання. Бо в чому була б тоді заслуга великих людей і винність небезпечних злочинців, якби їх поведінка була неминуче наперед визначеною і у них не було вибору діяти так чи інакше?

Визнання особи винною у вчиненні злочину тягне за собою багато істотних юридичних наслідків — арешт, покарання, судимість. Кожен такий наслідок у свою чергу тягне за собою важливі обмеження прав особи. Тому надзвичайно важливою є вимога закону: «... щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і ні один невинний не був покараний» (ст.2 КПК).

Вина визнається законом (ст.8,9 КК) як психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Психічне ставлення суб'єкта до дії характеризується свідомістю чи відсутністю свідомості її суспільної небезпечності. Психічне ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків своїх дій чи бездіяльності полягає в передбаченні цих наслідків та в бажанні або у свідомому допущенні їх настання, або в легковажному розрахунку на їх відвернення, або в непередбаченні можливості настання таких наслідків, коли вона повинна була і могла їх передбачити. Головним в законодавчому визначенні як навмисної (ст.8 КК), так і необережної (ст.9 КК) вини є психічне ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків її дії (бездії). Психічне ставлення суб'єкта до своєї дії (чи бездії) — це тільки частка інтелектуального моменту (усвідомлення суспільної небезпечності поведінки), тоді як психічне ставлення до наслідків цієї дії складає другу частину інтелектуального моменту (передбачення настання наслідків) і весь вольовий момент (бажання або свідоме допущення чи легковажний розрахунок на відвернення таких наслідків).

Отже, форми і види вини визначаються законом, головним чином, за ознакою психічного ставлення суб'єкта до настання суспільно небезпечних наслідків (передбачення, бажання чи свідоме допущення їх настання або легковажний Розрахунок на їх відвернення чи непередбачення при обов'

язку і можливості передбачення). А вольова спрямованість дій особи визначається виключно на підставі психічного ставлення суб'єкта до настання злочинних наслідків.

Із вказаних законоположень виводиться важливий для практики висновок про те, що встановлювати вид і форму вини треба з урахуванням насамперед психічного ставлення особи до суспільне небезпечних наслідків своїх дій чи бездіяльності. Без встановлення психічного ставлення особи до настання суспільне небезпечних наслідків неможливо правильно визначити форму і вид її вини. А неправильне визначення вини може потягнути за собою неправильну кваліфікацію злочину, невідповідне покарання або навіть об'єктивну осудність.

Незважаючи на чіткі і зрозумілі положення уголовного закону, в юридичній літературі інколи даються необґрунтовані і тому неправильні рекомендації визначення форм і видів вини. У деяких випадках вини, oprіч закону, пропонується встановлювати без врахування психічного ставлення суб'єкта до настання суспільне небезпечних наслідків його дій чи бездії. Замість того, щоб у всіх випадках вчинення злочину з'ясувати психічне ставлення особи і до злочинних наслідків, часом обмежуються лише аналізом психічного ставлення особи до вчинених нею дій. Не зважаючи на законодавчу вимогу встановити, наприклад, при навмисній вині вольовий момент умислу відносно злочинного наслідку, його нерідко визначають лише відносно дії¹.

Визначення вольового моменту лише з урахуванням психічного ставлення до дії не може бути правильним тому, що будь-яка дія психічно здорової (нормальної) людини є свідомою і бажаною². Психологією доказано, що людина, перш ніж вчинити дію, усвідомлює її. На дії людини завжди лежить печать її волі. Будь-яку дію людина чинить свідомо і за своєю волею, якщо тільки її воля не розладнана чи не спотворена побічною силою. Тільки завдяки волевияву дія набирає характер людської поведінки. І саме тому будь-яка конкретна дія людини чиниться свідомо і бажано. Без бажання не чиниться ні одна дія людини.

Див.: Советское уголовное право. Особенная часть. — М., 1958. — С.70; Уголовный кодекс РСФСР 1960 г. Комментарий. - Л., 1962. - С.296. Советское уголовное право. Часть Особенная. - М., 1968. - С.92,219. Пионтковский А. А. Учение о преступлении. - М., 1961. - С.350; Курс советского уголовного права. Часть Особенная. - М., 1970. - Т.4. - С.235,238, 258.
^ Див.: Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М., 1946. — С.543; Спиркин А. Г. Происхождение сознания. - М., 1960. - С.448; Запо-РОжецА- В. Психология. - М., 1959. - С. 165; Рудик П. А. Психологам. -

¹ Стосовно суб'єктивної сторони злочину ці положення психології позначають, що вольова спрямованість діяння не має відмін в психічному ставленні суб'єкта до своєї дії. Воно у всіх випадках однакове, тотожне і має формулу — *усвідомлене бажання*. При вчиненні як навмисного, так і необережного злочину суб'єкт однаково бажає вчинити конкретну дію (інакше він її не чинив би) і усвідомлює її практичну сторону (лише її, бо без оцінки наслідків своїх дій не може бути і оцінки самих дій; дія оцінюється лише з врахуванням її наслідків).

В зв'язку з цим не можна погодитися з тим, що «умисел відносно наслідків виключається, якщо сама дія, яка їх викликала, вчинена необережно...» *.

Немає сумніву, що умисел неможливий при необережному діянні, але ж і дію можна назвати необережною лише тоді, коли з'ясується психічне ставлення суб'єкта до наслідків. Без цього, оскільки будь-яка дія чиниться свідомо і бажано, дію неможливо визнати ні навмисною, ні необережною. Якщо виключити психічне ставлення суб'єкта до наслідків своєї дії, то його психічне ставлення до конкретної дії (наприклад, до натиску на спусковий гачок рушниці) буде однаковим (ідентичним) як при необережному, так і при навмисному злочині. Наведене повною мірою відноситься і до усвідомлення суб'єктом суспільної небезпечності своїх дій. Усвідомлювання суспільної небезпечності чинених дій виводиться лише із усвідомлення суспільної небезпечності наслідків цих дій. «Дія не може вважатися усвідомленою, якщо не усвідомлений істотний наслідок чи результат цієї дії» ².

Сама по собі дія, яка не народжує, не створює суспільне небезпечних наслідків, не може усвідомлюватися і оцінюватися як суспільне небезпечна. Зрозуміло, що вчинюючи конкретні злочинні дії, суб'єкт усвідомлює їх суспільну небезпечність. Але оцінку своїм діям він дає (може дати) лише з урахуванням тих наслідків, які настали чи можуть настати і які при умислі та самонадіяності ідеально усвідомлюються ще до вчинення злочину. При злочинній недбалості суб'єкт не усвідомлює суспільної небезпечності своїх дій, оскільки він їх не передбачає, але має можливість передбачати їх наслідки.

Таким чином, психічне ставлення особи до конкретної дії (без врахування психічного ставлення до її наслідків) при

¹ Див.: Тишкевич Й. С. Условія й предельї необходимой обороны. — М., 1969. - С. 127.

² Див.: Рубишптейн С. Л. Основы общей психологии. — С.10.

/мислі, необережності і невинному заподіянні шкоди не має відмін і не може бути критерієм для встановлення виду і форми вини. Щоб правильно встановити форму і вид вини необхідно насамперед встановити психічне ставлення особи до наслідків її дій (бездій). І тут з'ясовується, що відносно різних наслідків у суб'єкта було різне ставлення. До одних наслідків суб'єкт ставився байдуже, інших не бажав чи, навпаки, іажав і т. ін. Тільки завдяки відмінності в психічному ставленні особи до цих наслідків можуть бути встановлені різні йди і форми вини. Отже, вина і її форми в конкретному діянні не можуть бути визначені без встановлення психічного ставлення особи до суспільне небезпечних наслідків діяння. Викладене повною мірою стосується як «матеріальних», як і «формальних» складів злочинів.

Поняття «формальний» склад злочину нічого іншого не означає, крім того, що наслідки такого злочину знаходяться за межами складу злочину, а тому встановлювати їх у кожному конкретному випадку не має потреби. Але наслідки у «формальних» складах злочинів завжди є або вони випускаються (наприклад, при замахові на вчинення злочину) як можливі. І хоча наслідки таких злочинів виходять і межі складу злочину, у вирішенні питання про винуватість і деутність в діях особи, ці наслідки завжди треба врахувати, тому що тільки по психічному ставленню до них винуватого, по спрямованості його волі на вчинення цих наслідків можна правильно встановити форму і вид вини. Лише таке значення виду і форми вини відповідає закону. Отже, як і при замахові на злочин, при вчиненні злочину, який містить «формальні» чи «укорочені» склади, встановлювати винуватість необхідно по психічному ставленню суб'єкта до можливих наслідків цих злочинів.

Вина, як психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння і його наслідків, яке виявляється у формі умислу чи необережності, юридично характеризується: 1. **Сутністю вини** — це суспільна якість. Вона характеризується негативною оцінкою поведінки особи, яка вчинила злочин, і негативним ставленням винної особи до суспільних цінностей, благ — об'єктів уголовно-правової охорони. Сутність необережної вини в тому, що особа байдуже, дбало, ставиться до громадських інтересів чи інтересів інших; нехтує ними; суспільство корить особу, визнаючи її вину за те, що вона не була в конкретній обстановці досить уважною, попередливою. Якби особа проявила в певних обставинах більше уваги, турботи про інших,

передбачливості, то вона не допустила б настання злочинних наслідків. У цьому її провинність і вина. (Психологи вивели аксіому: «Закоханий не може забути про побачення», юридичне значення її в тому, що при уважності, передбачливості можна запобігти певної суспільної небезпечної шкоди).

2. Зміст вини — це відображення в свідомості особи об'єктивних ознак складу злочину, конкретних особливостей певного злочину з його деталями, кількісними та якісними дрібницями, які, між іншим, мають юридичне значення і можуть впливати на визначення форми і виду вини. Наприклад, звалтування, відповідальність за яке встановлено частинами 1,2,3 і 4 ст.117 КК, в усіх випадках вчинюється лише навмисно і умисел тільки прямий. Але зміст вини цих злочинів різний, бо дуже відрізняються ознаки потерпілих від таких злочинів.

3. Форми вини — умисел і необережність, які відрізняються одна від одної особливостями психічного ставлення особи до вчинення злочину. Форми вини мають значення для підстав уголовної відповідальності, кваліфікації злочинів, призначення покарання та звільнення особи від уголовної відповідальності і від покарання.

4. Види вини — це виділені законом види умислу і необережності. Умисел розділяється на: прямий і побічний (евентуальний), а необережність — на злочинну самонадійність і злочинну недбалість. Виділення видів вини має важливе практичне значення, оскільки деякі злочини можуть бути вчинені лише з певним видом, наприклад, доведення до самогубства (ст.99 КК) може бути вчинене лише з побічним умислом або необережно, і не може бути вчинено з прямим умислом.

5. Ступінь вини характеризується тяжкістю вини. Навмисне вбивство — набагато тяжча вина, ніж вбивство необережне, умисел заздалегідь задуманий більш тяжкий, ніж раптово виникнений і т. ін. Необережність буває вибачливою і невибачливою. Ступінь вини впливає на кваліфікацію злочину і на призначення покарання.

Залежно від змісту інтелектуального і волевого моментів вини закон поділяє вину на дві форми:

- 1) *умисел* (ст.8 КК),
- 2) *необережність* (ст.9 КК).

Умисел. Згідно з законом злочин визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільне небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільне небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків (ст.8 КК).

Закон виділяє елементи (моменти) умислу:

1. Інтелектуальний — усвідомленість особою суспільної небезпечності діяння і передбачення його суспільне небезпечних наслідків.

2. Вольовий — бажання чи свідоме допущення настання суспільне небезпечних наслідків.

Комбінація інтелектуального та вольового елементів умислу утворюють два його види:

- 1) *умисел прямиий* (усвідомлює, передбачає, бажає);
- 2) *умисел побічний* (евентуальний) — усвідомлює, передбачає, допускає (не бажає).

Злочин вчинюється з прямим умислом, коли особа усвідомлює суспільне небезпечний характер вчинюваного діяння, передбачає суспільне небезпечні наслідки цього діяння і бажає настання цих наслідків.

Формула прямого умислу — усвідомлює, передбачає, бажає. *Усвідомлювання* особою суспільної небезпечності вчинюваного діяння значить, що вона:

- 1) усвідомлює суспільну цінність блага, на заподіяння шкоди якому спрямовані її дії;
- 2) усвідомлює тяжкість заподіяваної шкоди,
- 3) усвідомлює практичні ознаки вчинюваного злочину (предмет, потерпілого, місце, час, співучасників);
- 4) усвідомлює забороненість цього діяння уголовним законом (не конкретну норму, а взагалі);
- 5) якщо злочин чиниться бездіяльністю, особа усвідомлює свій обов'язок діяти, відвернути настання суспільне небезпечної шкоди.

Передбачення особою настання суспільне небезпечних наслідків своїх дій чи бездіяльності значить-

1. *Мати уяву про майбутні зміни, викликані діями особи чи її бездіяльністю, у вигляді суспільна небезпечних наслідків.*

2. *Уявляти конкретну шкоду, заподіяну своїми діями, — настання смерті потерпілого, знищення майна, припинення тілесних ушкоджень і т. ін.*

3. *Передбачати розвиток причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) і наслідками.*

Особливе практичне значення має передбачене особою настання суспільне небезпечних наслідків. Це значення полягає в тому, що якщо встановлено і доказано передбачення особою їх настання, то це свідчить про те, що злочин вчинено навмисно. Необережність у такому випадку виключається, оскільки вся вольова сфера при цьому відноситься

до умислу. Для прямого умислу характерне передбачення як неминучих при певних обставинах, так і реально можливих з великою вірогідністю суспільне небезпечних наслідків. З прямим умислом, наприклад, діє той, хто, бажаючи вбити, вистрілив у потерпілого віч-на-віч, як і той, хто з такою ж метою стріляв у потерпілого, який знаходився на значній відстані, хоча в останньому випадку заповідання смерті потерпілому не було неминучим.

Взагалі наслідки злочину як неминучі, так і реальні можливі можуть бути віднесені до розряду лише вірогідних. Як свідчить практика, наслідки, здавалось би неминучі, настають не завжди. В. Пуришкевич, наприклад, у щоденнику повідомляє, що Распутін випив одночасно дві чарки вина з ціаністим калієм, з'їв декілька рожевих пиріжків з цим же ядом і не вмер. Знатний російський генерал В. Т. Костенецький щоденно вживав порцію миш'яку, яка б була смертельною для будь-якої іншої людини, без всілякої шкоди¹. А чи була б смерть В. Т. Костецького неминучою, якби хто-небудь дав йому такий яд з метою вбивства?

Отже, з прямим умислом діяння вчиняються лише тоді, коли суб'єкт бажає заповідати шкоду об'єкту, тобто тим суспільним відносинам, які охороняються уголовним законом. В усіх інших випадках він діє з побічним умислом, необережно або невинно.

Бажання настання злочинних наслідків — вольовий елемент — визначає спрямованість, прагнення до мети (найближчої: смерті потерпілого — чи до віддаленої через проміжні, наприклад, до вживання наркотичних речовин через їх використання).

Вирішальне значення для встановлення прямого умислу має психічне ставлення суб'єкта до злочинних наслідків своїх дій. Визначення вольового моменту умислу тільки з урахуванням психічного ставлення суб'єкта до своїх дій (чи бездій) недостатнє, бо всяка дія психічно здорової людини усвідомлювана і бажана. Без врахування психічного ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків своїх дій неможливо нічого іншого встановити, крім лише однієї форми і виду вини — прямий умисел, бо не може бути вчиненою дія без бажання її вчинити.

Як неможливо визначити форму та вид вини при заповіданні тілесних ушкоджень без врахування психічного став-

¹ Див.: Пуришкевич В. Дневник. Как я убил Распутина. — М., 1990. - С. 65 - 72.

² Див.: Пыляев М. Й.. Змечательные чудачки и оригиналы. — СПб., 1898. - С. 557.

до настання цієї шкоди, так неможливо визначити форму та вид вини, наприклад, при наклепі, образі і т. ін., злочинах без врахування того, як ставився суб'єкт до сплюндровання честі і гідності потерпілого чи інших злочинних Наслідків своїх дій. Нічого не змінюється тим, що деякі злочини можуть бути вчинені тільки за однією різновидністю вини. Наприклад, замах на вбивство може бути зчинений лише з прямим умислом. Але для того, щоб встановити склад злочину в діях особи, треба спочатку встановити вид і форму вини, тобто треба йти від вчиненого злочину до його складу, а не навпаки.

Отже, встановленню складу злочину повинно передувати визначення виду і форми вини. Для цього необхідно піддати аналізу не тільки психічне ставлення суб'єкта до своїх дій, але й головним чином, його психічне ставлення до настання наслідків цих дій. Наприклад, автори підручника «Советское уголовное право»¹, викриваючи суб'єктивну сторону спекуляції (ст. 154 КК), вказують, що спекулянт передбачає шкідливі наслідки своєї поведінки — заповдінення і шкоди інтересам державної торгівлі й інтересам покупців і ажає таким чином отримати наживу.

Немає сумніву, що спекулянт бажає мати прибуток. А чи ажає він кожного разу заповдіяти шкоду об'єкту посягання - інтересам державної торгівлі? Чи може він ставитися до них байдуже? Інтереси торгівлі цікавлять спекулянта, мауть, менше всього. Головна його мета — отримати прибуток. Шкода інтересам державної торгівлі для нього — байдужий наслідок його дій. Отже, він діє не з прямим умислом. Не можна виключити побічного умислу і при контрашді (ст. 70 КК), приховуванні злочинів (ст. 186 КК) та ших злочинах, які мають «формальний» склад. Згідно з законом (ст. 8 КК) межа між прямим і побічним полягає якраз у вольовій сфері психічної діяльнос-бажанням (прямий умисел) і допущенням, небажан-(побічний умисел) настання суспільне небезпечних на-. Зрозуміло, що вольова сфера психічної діяльності вичерпується бажанням і небажанням. Між цими полюми леліть велике поле, яке складають байдужість, необ-ЦНІсть, обов'язок і т. інші елементи психічного прояву волюдинл. Але відповідно до закону вольовий момент прямого умислу складає лише бажання. Все інше в вольовій сфері закон відносить до вольового моменту побічного умислу як вольовий момент прямого умислу є лише то-
Советское уголовное право. Часть Особенная. - М., 1965. — С.268.

Іення особи до настання цієї шкоди, так неможливо визна-
шти форму та вид вини, наприклад, при наклепі, образі і
' . ін., злочинах без врахування того, як ставився суб'єкт до
сплюндрування честі і гідності потерпілого чи інших зло-
тинних наслідків своїх дій. Нічого не змінюється тим, що
Іеякі злочини можуть бути вчинені тільки за однією різно-
шдністю вини. Наприклад, замах на вбивство може бути
ічинений лише з прямим умислом. Але для того, щоб вста-
ювити який склад злочину є-в діях особи, треба спочатку
ютановити вид і форму вини, тобто треба йти від вчинено-
•о злочину до його складу, а не навпаки.

Отже, встановленню складу злочину повинно передувати
шзначення виду і форми вини. Для цього необхідно підда-
ги аналізу не тільки психічне ставлення суб'єкта до своїх
щі, але й, головним чином, його психічне ставлення до на-
дання наслідків цих дій. Наприклад, автори підручника
«Советское уголовное право»¹, викриваючи суб'єктивну сто-
рону спекуляції (ст. 154 КК), вказують, що спекулянт пе-
зедбачає шкідливі наслідки своєї поведінки — заподіяння
икоди інтересам державної торгівлі й інтересам покупців і
Бажає таким чином отримати наживу.

Немає сумніву, що спекулянт бажає мати прибуток. А чи
зажає він кожного разу заподіяти шкоду об'єкту посягання
— інтересам державної торгівлі? Чи може він ставиться до
них байдуже? Інтереси торгівлі цікавлять спекулянта, ма-
буть, менше всього. Головна його мета — отримати прибу-
ток. Шкода інтересам державної торгівлі для нього — бай-
дужий наслідок його дій. Отже, він діє не з прямим умис-
юм. Не можна виключити побічного умислу і при контра-
банді (ст.70 КК), приховуванні злочинів (ст. 186 КК) та
Інших злочинах, які мають «формальний» склад.

Згідно з законом (ст.8 КК) межа між прямим і побічним
умислом полягає якраз у вольовій сфері психічної діяльно-
гі: між бажанням (прямий умисел) і допущенням, небажан-
ням (побічний умисел) настання суспільно небезпечних на-
слідків. Зрозуміло, що вольова сфера психічної діяльності
не вичерпується бажанням і небажанням. Між цими полю-
сами лежить велике поле, яке складають байдужість, необ-
хідність, обов'язок і т. інші елементи психічного прояву во-
лі людини. Але відповідно до закону вольовий момент пря-
мого умислу і складає лише бажання. Все інше в вольовій
сфері закон відносить до вольового моменту побічного умис-
лу. Бажання як вольовий момент прямого умислу є лише то-

¹ Див.: Советское уголовное право. Часть Особенная. — М., 1965. — С.268.

ді, коли наслідок постає як мета діяльності, є кінцевою метою діяльності суб'єкта. Інше не дає можливості відрізнити дії героя при самопожертвуванні від вчинку самогубця. Отже, з прямим умислом діяння чиниться лише тоді, коли злочинні наслідки (заподіяння шкоди об'єкту посягання) є метою злочинної дії (чи бездіяльності).

Практика визначення того, коли винна особа передбачала чи не передбачала настання злочинних наслідків, коли бажала чи не бажала їх настання, дуже суперечлива. У одній справі, наприклад, було встановлено і доказано, що винний ударив потерпілого ножом в груди, заподіяв йому тяжкі тілесні ушкодження, небезпечні для життя в момент заподіяння. Смерть потерпілого не настала завдяки своєчасній медичній допомозі. Обласний суд визнав, що потерпілому з великою силою було нанесено удар ножом в життєво важливий орган — серце, і що такі ушкодження, як правило, призводять до смерті, яка в цьому разі не настала з причин, незалежних від волі винного. Тобто винний вчинив замах на вбивство, бажаючи заподіяти потерпілому таку шкоду. Судова колегія Верховного Суду України не погодилася з таким висновком і зазначила, що винний ударив потерпілого ножом в груди лише один раз, маючи змогу нанести ще удари, цього не зробив, тобто настання смерті потерпілого не бажав, а ставився до таких наслідків байдуже, тобто діяв не з прямим умислом, а тому повинен відповідати за фактично заподіяну шкоду, за ч.1 ст.101 КК ».

В іншій справі було встановлено і доказано, що троє побили потерпілого: наносили йому удари в голову й інші частини тіла, били головою об борт автомобіля, і від заподіяних йому тілесних ушкоджень потерпілий помер. Президія обласного суду у своїй постанові зазначила, що сам по собі факт нанесення потерпілому численних ударів не свідчить про те, що винні особи мали умисел на вбивство потерпілого, бо при розслідуванні справи і в судовому засіданні пояснили, що коли били його, то не переслідували мету позбавити його життя. Побивши потерпілого, винні привезли його в село до медсестри, яка зробила йому укол, потім відвезли до матері. Ці дії, — зробила висновок Президія обласного суду, — свідчать про те, що їх ставлення до настання смерті потерпілого було необереж-

¹ Див.: Ухвала Судової колегії Верховного суду України від 24 квітня 1990 р. у справі К. Практика судів України в кримінальних справах. - К., 1993. - С.92 - 93.

ним !. Це значить, що, за думкою Президії обласного суду, винні не передбачали настання смерті потерпілого, якого били втрюх в голову і головою- об борт автомобіля.

У третій справі було встановлено і доказано, що винний намагався вбити потерпілу і наніс їй сімнадцять поранень у життєво важливі органи і не бажав смерті потерпілій, а байдуже ставився до наслідків, які настали від поранень ².

Суперечливість цих рішень у тому, що в першій справі суд оцінював не психічне ставлення особи до діяння, а до тих дій, які особа не вчинила, а лише, на думку суду, могла вчинити. В другій справі суд оцінював психічне ставлення винних осіб не до злочину, а до тих дій, які вони чинили після злочину, намагаючись, таким чином, зменшити свою вину і покарання. У третій справі встановлено, що потерпілій було нанесено ножом сімнадцять поранень у життєво важливі органи. До якої ж мети може прагнути особа, наносячи сімнадцять ударів ножом в життєво важливі органи потерпілої? Невже не до вбивства? Чого ж ще, крім, смерті може бажати винний, наносячи потерпілому удари ножом — один за одним — сімнадцять разів?

Психічне ставлення до діяння та його наслідків не кожух, який є або якого немає на особі, яка чинить злочин.

Психічні процеси викриваються лише діями особи — які дії, які вчинки, такі й думки, наміри. Про думки і наміри можна робити висновки лише на підставі вчинків, дій. Тільки із аналізу того, що робить людина, як вона себе поводить, можна визначити її думки та наміри.

Отже, якщо винний наносить ножом сімнадцять ударів в життєво важливі органи, то він бажає вбити. Яким чином, ще якими діями він міг би доказати, переконати всіх, що бажав вбити, бажав настання смерті потерпілого? Що для цього йому ще треба було зробити? Те, чим іноді злочинці погрожують: «Від тебе й мокрого місця не залишиться!» Але ж таке неможливе.

Труднощі встановлення психічного ставлення особи до діяння (передбачення, бажання) обумовлені відсутністю необхідних для цього критеріїв, а тому передбачення чи бажання винною особою злочинних наслідків не має можливості ні доказати, ні спростувати. Що для одного судді

¹ Див.: Постанова Президії Хмельницького обласного суду від 10 квітня 1992 р. в справі П., В. і К. Практика судів України в кримінальних справах. - К., 1993. - С.94.

Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 5 грудня К⁹10<<В справі Т>> Практика судів України в кримінальних справах. —

(слідчого, прокурора, адвоката) вважається безпечно передбаченим (чи бажаним), то для іншого воно не передбачалось (і не бажалось). Виміряти чи виважити це немає приладів. Допомогти в цьому може лише високий професіоналізм, високий гатунок фахівців — юристів та висока їх культурність і моральність.

Побічний (евентуальний) умисел визначається законом (ст.8 КК), як таке психічне ставлення особи до діяння, при якому особа свідомо передбачала суспільне небезпечний характер своєї дії чи бездіяльності та їх наслідки і свідомо допускала настання цих наслідків.

Формула побічного умислу — усвідомлює, передбачає, допускає. *Інтелектуальний* момент побічного (евентуального) умислу однаковий з інтелектуальним моментом прямого умислу і характеризується тими самими ознаками:

- 1) усвідомленням особою суспільної небезпечності своїх дій чи бездіяльності;
- 2) передбаченням особою настання суспільне небезпечних наслідків своїх дій чи бездіяльності, які повністю співпадають з аналогічними ознаками психічного стану при прямому умислі.

Прямий і побічний умисли відрізняються лише за ознаками вольового моменту. Вольовий момент прямого умислу утворює лише бажання винною особою тих наслідків, яких вона прагне досягти вчиненням злочину.

Вольовий момент побічного умислу більш багатий на ознаки. Всю вольову сферу психічної діяльності, крім бажання, закон відносить до вольової сфери побічного умислу — це байдужість, почуття обов'язку, небажання і т. ін.

Таке психічне ставлення особи до настання злочинних наслідків ґрунтується на тому, що ці наслідки для неї бокові, оскільки вона має мету і прагнення досягти інших наслідків, іншої мети.

Часом обставини такі, що досягти певних наслідків можна лише таким чином, що неминуче або можливе настання і інших байдужих чи навіть небажаних наслідків. Наприклад, бажання із-за помсти спалити хату сусідові не можна інакше, як разом з тим і заподіяти смерть літній хворій людині, що прикута до ліжка в цій хаті. Винний дуже не бажає настання смерті хворій людині, але дуже бажає спалити хату. І якщо такий злочин він вчинить, то смерть хворої людини буде заподіяна з побічним умислом. Мета, яку прагне досягти винний, заподіюючи бокову шкоду з побічним умислом, може бути злочинною (як у вищеозначеному при-

їді — спалити хату), а може бути і правомірною, наприклад, юнак, купаючись, жартома вихопив у дівчини надувний човен і не звертав уваги на те, що дівчина кричала, кликала на допомогу. Дівчина, позбувшись човна і не вміючи плавати, втопилась. Шкода в цьому випадку (смерть потерпілої) була заподіяна з побічним умислом, при намаганні досягти не злочинної мети (поплавати на човні). Отже, коли винна особа прагне досягти певної мети, докато настання інших злочинних наслідків, то цей злочин ітється з побічним умислом незалежно від того, чи вважає а вказані наслідки можливими чи неминучими. Це значить, що відмінність між прямим і побічним умислом можна знайти лише в вольовій сфері. При позитивному (активному) вольовому моменті умисел може бути лише прямим, при нейтральному (негативному) тільки побічним. Тому можна визнати, що і в тих випадках, коли суб'єкт передбачає неминучість злочинних наслідків, яких він не бажає або зився до них байдуже, він діє з побічним умислом. Там, де інтересом жертвують заради досягнення мети, є побічний умисел, бо у таких випадках мета за самою суттю досягається не прямо, а через жертву. Інтелектуальний момент може змінити сутності і вольової спрямованості цієї дії.

Таким чином, вольовий момент побічного умислу — досягнення наслідків — значить, що:

а) винна особа прагне досягти інших наслідків (злочинних чи легальних);

б) осудні наслідки є бокові, супутні до головних, які орюють мету,

в) свідоме допущення злочинних наслідків є розрахунок на те, що, на «може бути», у яких викривається нехтування власними інтересами.

Срім прямого і побічного (евентуального) умислу в теологічному праві виділяють також: умисел визначений і умисел невизначений. При визначеному конкретизованому умислі суб'єкт прагне досягнути певних наслідків, бажаючи саме таких (вбити потерпілою, викрасти певну річ, заподіяти тяжке тілесне ушкодження, перервати вагітність тощо). При невизначеному (неконкретизованому) умислі суб'єкта влаштовують будь-які з можливих наслідків (кількість чи якість викраденого майна, розмір заподіяної шкоди і т. ін.) І невизначеним умислом має подібність альтернативний умисел, при якому суб'єкт передбачає можливість

настання тих чи інших наслідків і рівною мірою він бажає будь-якого з них. Наприклад, при посяганні на життя та здоров'я особи суб'єкта можуть влаштувати як смерть, так і тяжкі тілесні ушкодження, коли він діє з мотиву помсти.

3. Умисел заздалегідь обміркований, випестований, продуманий характерний для злочинів, які готуються заздалегідь, наприклад диверсія (ст.60 КК), виготовлення чи збут підроблених грошей (ст 79 КК), проведення аборту (ст.109 КК), спекуляція (ст.1.54 КК) та деякі інші.
4. Умисел раптово виниклий, який називають інакше — афектовий — це ситуаційний намір вчинити певний злочин. Наприклад, вчинення навмисного вбивства в стані фізіологічного афекту (ст. 95 КК), яке чиниться як від повідна реакція на грубо неправомірне насильство або тяжку образу з боку потерпілого.

Необережність, *Злочин вважається вчиненим, з необережності, коли особа, що його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити* (ст.9 КК).

Інтелектуальний момент необережності полягає в передбаченні можливості настання суспільно небезпечних наслідків або в непередбаченні їх при наявності обов'язку і можливості їх передбачити.

Вольовий момент необережності створює легковажний розрахунок на відвернення злочинних наслідків.

Необережність має два види:

- 1) *злочинну самонадійність*,
- 2) *злочинну недбалість*,

Злочинна самонадійність характеризується тим, що особа, яка чинить злочин, передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховує на їх відвернення.

Інтелектуальний момент злочинної самонадійності — це передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Передбачення — це уява про майбутнє, прогноз, який поєднує:

- 1) *передбачення можливості* настання злочинних наслідків;
 - 2) *передбачення конкретних ознак злочину* — місця, часу, обставин, які можуть відвернути злочинні наслідки;
 - 3) *передбачення розвитку абстрактного причинного зв'язку.*
- Особливості передбачення при злочинній самонадійності*

в тому, що воно має абстрактний характер. Воно для винної особи чуже, не його. Суб'єкт бачить події ніби збоку, розуміючи, що такі дії, які він чинить, в інших умовах, при подібних обставинах, у інших людей, іноді приводять до злочинних наслідків. Але сьогодні, тут, у нього таке не трапиться. І не трапиться, злочинні наслідки не настануть тому, що суб'єкт розраховує відвернути їх. Важливо те, що такий розрахунок у суб'єкта не пустопорожній, не безпідставний.

Суб'єкт враховує певні сили, обставини, умови:

- 1) *свої фізичні сили, вміння, навички;*
- 2) *властивості машин, механізмів, приладів;*
- 3) *поведінку потерпілих, наприклад, керуючи автомобілем,*

водій перевищує швидкість руху, розраховує на свій досвід, надійний стан автомобіля, на чисту суху дорогу, але цього всього виявляється недостатньо.

Вольовий момент самонадійності — це легковажний розрахунок на те, що можливі наслідки суб'єкт зможе відвернути, не допустити їх настання. Суб'єкт розраховує на реальні, дійсні сили, обставини, які при інших обставинах спроможні відвернути певні наслідки. Але за цих обставин вони, як з'ясується, недостатні. В цих конкретних умовах ці чинники або не діють, або не спроможні змінити хід подій. Вина особи при злочинній самонадійності саме у тому і полягає, що її розрахунок був дуже слабкий і не забезпечив відвернення суспільне небезпечної шкоди. У цьому суспільне державний докір особі і звідси виходить негативна оцінка державою (судом) її поведінки. Отже, особа при злочинній самонадійності недооцінює шкодоносності своїх дій, з одного боку, а з іншого — переоцінює ті чинники, які на її думку здатні відвернути шкоду. Така легковажна оцінка цих обставин діяння і є докірливою, винною.

Від побічного (евентуального) умислу злочинна самонадійність відрізняється передбаченням і вольовим моментом. І. При умислі суб'єкт передбачає наслідки своїх дій конкретно і реально, з якими він погоджується, а при самонадійності абстрактно, як взагалі лише можливі, які у цьому разі у нього не настануть.

2. *Вольовий момент побічного умислу* — це допущення настання наслідків і байдуже до них ставлення. Вольовий же момент самонадійності у тому, що суб'єкт не погоджується з їх настанням, вони для нього абстрактні і він сподівається їх не допустити, відвернути.
3. При злочинній самонадійності суб'єкт сподівається не

допустити настання злочинних наслідків і розраховує на реальні сили — на свою фізичну силу, вміння, досвід, на стан машин, приладів і т. ін.

При побічному умислі суб'єкт передбачає настання наслідків і, навіть не бажаючи їх настання, сподівається лише на «може бути», що вони не настануть, тобто на випадкову вдачу, на вдалий для нього збіг обставин, тобто на ніщо. Там, де суб'єкт діє, розраховуючи на ніщо, — він чинить злочин навмисно, а не необережно.

Злочинна недбалість — це таке психічне ставлення особи до скоєного, при якому вона не передбачала настання суспільне небезпечних наслідків своїх дій чи бездіяльності, хоча повинна була і могла їх передбачити.

При злочинній недбалості суб'єкт не усвідомлює суспільної небезпечності своєї поведінки і не передбачає її наслідків, тобто *інтелектуальний момент* вини відсутній.

Психічне ставлення особи до своєї поведінки при злочинній недбалості характеризується зневагою до своїх громадських обов'язків, нехтуванням загальними правилами передбачливості, обережності, безпеки.

Суспільне життя людей вимагає від кожного члена спільноти старанно дотримуватися правил безпеки, обережності, правил використання вогню, машин, зброї, шкідливих речовин та інших засобів підвищеної небезпечності. Порушення цих правил призводить до тяжких наслідків.

Для забезпечення безпеки суспільного життя встановлюються правила безпеки використання засобів підвищеної небезпечності (зброї, отрути, автомобілів та взагалі транспортних засобів, вогню, радіоактивних матеріалів і т. ін.). Крім того, є багато загальних правил безпеки громадського гуртожитку не писаних, не встановлених державою, але які мають важливе значення для охорони здоров'я і життя людей. Порушення таких правил обережності, уважності призводить до тяжких наслідків. Наприклад, Д. побачив, що Ф. підглядає у жіноче відділення лазні, схопив його за голову і з великою силою повернув її, заподіявши при цьому пошкодження шийного відділу хребця і спинного мозку (що належить до тяжких тілесних ушкоджень), від яких настала смерть потерпілого >.

Безперечно, що така тяжка шкода не була б заподіяна, якби Д. поставився до потерпілого з більшою повагою, дотримуючись загальних правил обережності, передбачливості.

¹ Див.: Ухвала Судової колегії Верховного суду від 26 квітня 1989 справі Д. — Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1 - С.Юі - 102.

Загальна суспільна вимога, правило відносно поведінки (ини полягає в тому, що спершу ніж діяти (робити) — *умай*, поміркуй про наслідки своїх дій (роботи), помір-про те, до чого це може призвести.

іольовий момент недбалості характеризується тим, що ект, діючи тим чи іншим чином, не напружує своїх вольозусиль, не зосереджує своєї уваги на характері та особ-Істях своїх дій, і внаслідок цього не передбачає можли-і настання суспільне небезпечних наслідків цих дій.

іина особи, яка діяла недбало, ґрунтується на тому, що могла і повинна була передбачити злочинні наслідки : дій. Докірливість такої поведінки саме в тому, що осо->бов'язана була і, головне, *могла* такі наслідки перед-ги. *Могла* — значить мала можливість, досить було ли-іятивти дещо більше уважності, обережності, передбач-ті.

;оба *повинна була і могла, але* цього не зробила і в ? її вина.

'же, вина при злочинній недбалості ґрунтується на: Іридичному обов'язкові особи передбачити настання спільно небезпечних наслідків своїх дій, який в зако-встановлено словами: «повинна була»; жливості їх передбачити, що в законі позначено сло-ми: «могла їх передбачити».

винність і можливість передбачити особою злочинні на-своих дій (чи бездії) — це критерії недбалості, тобто за допомогою яких встановлюються і визначаються: *злочинна недбалість як останній і найменший вид*

чежа, яка відокремлює вину від невинна заподіяної (казус).

Івинна була» — юридичний обов'язок — називається Івним критерієм, а «могла їх передбачити» — можли- - суб'єктивним.

активний критерій значить, що особа була зобов'яза-гдбачити настання суспільне небезпечних наслідків ій.

ій обов'язок на особу покладають:

зкон;

Іужбовий стан;

ах (професія) — лікар, вихователь, водій;

ийнятий особою на себе обов'язок угодою, дорученням;

Ідинні стосунки (батьки зобов'язані оберігати і ут-и дітей);

б) *правила суспільного співжиття;*

7) *утворені особою угоди, за якими вона зобов'язалась відвернути чи недопустити настання певної шкоди:* доглянути дітей, зберегти майно тощо.

Об'єктивним цей критерій називають тому, що він рівний, однаковий для всіх і не залежить від особливостей суб'єкта.

Якщо буде встановлено, що певна особа не була зобов'язана передбачити настання наслідків, то вона не може бути визнана винною в їх настанні. Хто не повинен був, той і невинен.

Суб'єктивний критерій недбалості — це можливість особи передбачити настання суспільне небезпечних наслідків своїх дій. Для визначення того — могла чи не могла певна особа передбачити в певних умовах і обставинах настання таких наслідків враховують суспільні, фізичні, психічні властивості та особливості саме цієї особи:

- 1) *її вік,*
- 2) *освіту,*
- 3) *фах (професію),*
- 4) *стан здоров'я (в момент вчинення дії чи бездіяльності),*
- 5) *фізичні чи психічні вади,*
- 6) *досвід роботи,*
- 7) *стать та інше.*

Наприклад, медична сестра зробила хворому ін'єкцію кокаїну замість пеніциліну, внаслідок чого настала смерть. Враховуючи освіту, фах, досвід роботи, можна зробити безперечний висновок, що медсестра могла відрізнити ці ліки, якби проявила хоч мінімум уваги до цього, а тому вона могла передбачити настання таких наслідків, тобто заподіяла смерть винно.

У деяких випадках злочинна недбалість виявляється в нехтуванні дуже простих, для всіх зрозумілих вимог чи правил співжиття — бути більш обачним, запобігливим при певних обставинах. Наприклад, Я. під час будівництва власного гаража кинув у бік дітей, які дражнили його з-за огорожі, вапняний розчин. Розчин потрапив в око неповнолітньому К., і йому цим були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження *. За такими обставинами події видно, що Я. і повинен був передбачити такі наслідки своїх дій, і міг такі наслідки передбачити, оскільки він безсумнівно за віком, фахом та життєвим досвідом знав властивості вапна, як їдкої речовини.

Злочинна недбалість є там і тоді, де і коли є сукупність обох критеріїв: об'єктивного і суб'єктивного, тобто коли

— п. 179^{В1}: *Практика судів України в кримінальних справах.* — К., 1993. л. 133 — 134.

особа повинна була і могла передбачити настання суспільне небезпечних наслідків своїх дій. Оскільки в законі ці критерії поєднані сполучником «і», то лише сукупність їх утворює вину — злочинну недбалість. Відсутність хоча б одного з них, значить, що шкода заподіяна невинно. Наприклад, у справі Р. було встановлено, що він, з'ясовуючи стосунки з колишньою дружиною К., вдарив її по правій руці тоді, коли вона пила вино з бокала. Від удару бокал розбився, і його уламками було травмовано обличчя потерпілої, зокрема, було пошкоджене око, що потягло часткову втрату зору. Цим потерпілій були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження, які потягли розлад здоров'я із стійкою втратою працездатності. Президія Київського міського суду у своїй постанові вказала, що, наносячи удар по руці К., в якій був бокал з вином, винний не передбачив, що уламок розбитого бокала може потрапити потерпілій в око. Але він *міг і повинен* був передбачити такі наслідки і тому його дії необхідно розглядати як необережне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень внаслідок злочинної недбалості¹.

Якщо ж особа не повинна була чи не могла передбачити наслідків своїх дій, то вона діяла невинно.

Невинно заподіяна шкода, коли особа не могла або не повинна була, чи не могла і не повинна була передбачити наслідків своїх дій, називається в уголовному праві випадком (казусом, від латинського слова *сазиз*).

Випадок — це таке психічне ставлення особи до своїх дій та їх наслідків, яке лежить за межами вини, і полягає в тому, що особа не передбачала настання наслідків, не могла чи не повинна була їх передбачити.

Таким чином, сукупність обов'язку і можливості (повинна + могла) передбачення настання наслідків утворює злочинну недбалість. Відсутність можливості або обов'язку передбачити наслідки утворює випадок (казус).

Випадок не утворює вини. Випадкове заподіяння шкоди не має суб'єктивної сторони, а значить і вини. Наприклад, голова райспоживспілки П., повертаючись із поїздки по селах, купив по дорозі в магазині ящик шампанського для вечора з нагоди дня народження дружини. Коли гості вже чимало випили, П. для чергового тосту відкрив чергову пляшку шампанського, налив усім, в тому числі і собі, а після тосту всі зібралися уже випити, але не встигли і не змогли, бо один із гостей випив першим і тут же впав за мертво. З'ясу-

¹ Див : Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. - С.102 - 103.

валось, що у Цій пляшці була соляна кислота. Хто, коли і як поставив в ящик цю пляшку — встановити не вдалось. П. не передбачав таких наслідків своїх дій і не міг передбачити, тобто заподіяв смерть невинно, за що відповідальним бути не може, бо невинне заподіяння шкоди злочином не є. Схематично форми і види вини можна уявити так:

УМИСЕЛ	Інтелекту альний момент		Вольовий момент
Прямий	усвідомлював	передбачав	бажав
Побічний	усвідомлював	передбачав	допускав

НЕОБЕРЕЖНІСТЬ	Інтелектуальний момент		Вольовий момент
Самонадійність	—	передбачав	розраховував відвернути
Недбалість	~	не передбачав	міг і повинен був передбачити

Особливість суб'єктивної сторони злочину полягає в тому, що деякі злочини мають лише навмисну вину, наприклад, викрадання, наклеп, хабарництво та інші, деякі можуть бути вчинені як навмисно, так і необережно, наприклад, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення чужого майна і ін.

В уголовному законодавстві є такі склади злочинів, які мають подвійну (чи змішану) вину — умисел відносно одних злочинних наслідків і необережність — відносно інших.

Такі склади злочинів мають ст. 89, 101, 109 КК.

Подвійна форма вини характеризується тим, що в цих злочинах є два види якісно відмінних характером і тяжкістю суспільної небезпечності злочинних наслідків одних і тих же дій винної особи та її різне психічне ставлення до кожного з них.

Обидві такі форми вини в цих злочинах визначаються психічним ставленням особи до двох видів злочинних наслідків. Отже, злочини з двома формами вини характеризуються:

- 1) двома різними і дуже відмінними тяжкістю злочинними наслідками (тілесними ушкодженнями і смертю — ч.3 ст. 101 КК, вилученням плоду і настанням смерті — ч.3 ст.109 КК і т. ін.);
- 2) різним психічним ставленням винної особи до кожного із цих наслідків — умислом до одних і необережністю до інших.

Не можна визнати правильним встановлення подвійної (чи змішаної) форми вини у злочинах, відповідальність за які передбачена в ст.165, 215 КК та деяких інших¹. Подвійну (змішану) форму вини в цих злочинах пояснюють тим, що психічне ставлення винної особи до використання посадових повноважень чи до порушення правил безпеки руху є навмисним, а до настання наслідків — необережним. Такий аналіз суб'єктивної сторони злочину не має підстав. По-перше, використання посадовою особою на свою користь наданих їй посадових повноважень чи порушення правил безпеки дорожнього руху є лише дією, яка завжди, шнється свідомо та бажано. По-друге, самі по собі такі дії >ез настання вказаних у законі наслідків не є злочином, а •ому хибно встановлювати вини в діях, які не є злочином. Істановлення подвійної вини в таких злочинах теоретично езпідставно, а практично — безглуздо.

Немає підстав також для встановлення подвійної форми вини і за психічним ставленням винної особи до кваліфікуючих ознак злочину. Законодавче визначення вини (побудова) з урахуванням суті і значення вчинюваних дій та психічного ставлення до настання їх злочинних наслідків. Що стоється психічного ставлення особи до кваліфікуючих ознак ладу злочину (групи осіб, особливої жорстокості, стану гітності, неповнолітності і т. ін.), то само по собі воно не ядає ні виду, ні форми вини без врахування психічного шлення суб'єкта до настання вказаних у законі наслідків, Іке визначення вини практично нічого не дає.

Отже, подвійна (змішана) форма вини є лише там, де є два [ї якісно відмінних за характером і ступенем суспільної не-печності злочинних наслідків одних і тих же дій винної осо-га її різне психічне ставлення до кожного з цих наслідків.

3. ФАКУЛЬТАТИВНІ ОЗНАКИ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ - МОТИВИ, МЕТА, ЕМОЦІЇ

(о факультативних ознак суб'єктивної сторони складу ину належать — мотивл, мета, емоції. [отивом злочину називаються спонукання до вчинення ину. Найбільш поширеними спонуканнями вчинення анів є:

Цив.: Советское уголовное право. Часта Общая. — М.,1964. — С.Ш ; Уголовное право. Часта Общая. — М.,1966. — С.193, 195; Уголов-аво. Часть Особенная. — М.,1%8. — С.257, 363, 367. Курс советско-Ювного права. - М., 1970. - Т.2. — С.333.

- 1) *корисливість* (корисливі злочини в 1993 р. склали 77 % всієї злочинності в Україні);
- 2) *помста, жадоба помсти*;
- 3) *хуліганство*;
- 4) *кар'єризм чиновників*;
- 5) *жадоба влади*.

Мотиви — це усвідомлені потреби людини (в їжі, одязі, житлі, спілкуванні, пізнанні, дозвіллі) як дійсні, так і уявні, які спонукають її до дії.

Безмотивних злочинів немає, як немає безмотивної поведінки взагалі. Значення мотиву в якості ознаки складу злочину в тому, що поки не відомий, не встановлений мотив вчинку, то не можна сказати, що трапилось — злочин чи подвиг.

Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу злочину має для різних злочинів різне значення. В одних злочинах мотив називається в диспозиції норми, наприклад, в п. «б» ст.93 КК — вбивство з хуліганських мотивів, в ст. 124 КК — викрадення чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів.

В інших злочинах мотив не називається, але його легко з'ясувати із сутності цих злочинів, наприклад, в статтях про відповідальність за викрадення чужого майна не вказані мотиви їх вчинення, але зрозуміло, що викрадення вчинюється лише з корисливих мотивів, без яких немає викрадення.

Мотив це двигун злочину, його внутрішня сила. Мотив має значення для характеристики і оцінки як навмисних, так і необережних злочинів. Наприклад, перевищення водієм швидкості руху транспортного засобу за мотивом виконати більший обсяг роботи й більшу отримати платню, має зовсім іншу суспільне громадську оцінку (а значить, заслуговує меншого покарання), ніж перевищення швидкості руху водієм автотранспортного засобу з мотиву пустощів чи хуліганства прк настанні внаслідок цього одних і тих же наслідків, наприклад, смерті потерпілого, чи заподіяння тому тілесних ушкоджень. Уголовним законом мотиви поділяються на:

- 1) *ганебні* — корисливість, помста, хуліганство;
- 2) *до закону* байдужі — допитливість, альтруїзм, по милково зрозумілі інтереси служби і т. ін!.

¹ Дехто безпідставно називає мотивами підступність, хитрість, ревності тощо. (Див.: Бажанов. М. И. Уголовное право Украины. — Днепропетровск, 1992. — С.58). Підступність та хитрість не мотиви, а спосіб дії, вони не відповідають на питання: чому особа вчинює саме такни вчинок, саме ці дії; вони відповідають на питання: як особа діє, а не чому. Ревності теж не мотив, а почуття. Не всякий ревнивець вбиває того, кого ревнує. А якщо вбиває, то з мотиву помсти за незадоволення почуття.

Від мотиву злочину-гребта відрізняти мотивацію злочинцем своєї поведінки.

Мотивація — це вигадані особою, яка вчинила злочин, причини, що спонукали її до вчинення злочину. Оскільки в таких випадках особа прагне виправдати свою поведінку, то вона називає не дійсні, а уявні, вигадані нею причини.

Мотивація злочинцем своїх дій може мати значення для визнання її щирого розкаяння та для призначення міри покарання.

Мета злочину — це уявні наслідки, переміни в оточуючому середовищі, яких прагєе досягти особа вчиненням злочину.

Мета — це та річ чи явище або якась інша спотвора чи зміна, яка приваблює злочинця, манить, тягне його і на думку злочинця може задовільнити його певну потребу.

Мета — це результат, до якого прагне злочинець, якого він хоче досягти.

Мета є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину. Особливість мети, як ознаки складу злочину в тому, що такі злочини, які вчинюються з певною метою, вчиняються лише з прямим умислом. В тих злочинах, у яких мета не позначена законом, мета має значення для визначення суспільної небезпечності злочину, а також для призначення міри покарання. Наприклад, в ст.70 КК встановлена відповідальність за контрабанду — за незаконне переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю товарів, валюти, цінностей та інших предметів.

Такі дії можуть бути вчинені для досягнення різної мети — як ганебної (збагачення), так і суспільне корисної (наприклад, переміщення через кордон в Україну її історичних чи культурних пам'яток).

УВ деяких злочинах мета співпадає з мотивом, наприклад, при спекуляції мотив і мета — корисливість, прагнення до збагачення від покупки і перепродажу товарів. Але це все-таки різні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину — мотиви — це ті спонукання, які «штовхають» злочинця в сішну, а мета — це той маяк, який манить, вабить злочинця до себе.

Емоції (переживання, почуття суб'єкта шд час вчинення злочину) — почуття страхіття, злості, обурення, задоволення і т. ін. Емоції мають значення для з'ясування суб'єктивної сторони злочину, вони можуть свідчити про мотиви вчи-

нення злочину або вказувати на мету його вчинення. лі емоції лежать за межами складу злочинів і впливають даше на призначення покарання.

Лише в двох складах злочинів", передбачених статтями 95 і 103 КК, емоції є обов'язковими ознаками цих злочинів. Але ознаками складів злочинів у цих статтях є не просто емоції, а емоції, які називаються фізіологічним афектом.

Фізіологічним афектом в психології називають дуже сильний і нетривалий емоційний спалах, найвищий стан обурення, гніву, роздратування.

Фізіологічний афект — це настільки сильні почуття та переживання, що вони сягають аж до вершини, під саму стелю можливостей людини, дуже перешкоджуючи та пригнічуючи свідомість і можливість керувати своїми діями. Такі можливості (усвідомлювати події, оцінювати їх і керувати своїми діями) в стані фізіологічного афекту дуже обмежуються, але зовсім не втрачаються (бо тоді вже був би стан неосудності).

У стані фізіологічного афекту людина, хоча з великою напругою, але може усвідомлювати події і керувати своїми діями, а тому визнається осудною. Оскільки фізіологічний афект є наслідок грубо неправомірних дій іншої особи, яка цими діями чи тяжкою образою викликала стан фізіологічного афекту, то вчинення злочину в такому стані визнається пом'якшуючою відповідальність обставиною (п.4 ст.40 КК).

Стан фізіологічного афекту встановлює судово-психологічна експертиза.

4. ВПЛИВ ПОМИЛКИ НА ВИНУ

Помилкою в уголовноиу праві називають неправильну уяву особи про юридичні та фактичні особливості, обставини і наслідки вчинюваних нею дій.

У головно-правова практика знає багато різних помилок. Всі вони поділяються на дві групи:

1) **юридичні помилки** — це неправильні уяви про злочинність чи незлочинність вчинюваних дій або неправильні уяви про характер чи міру покарання за злочин;

2) **фактичні помилки** — це неправильні уяви про фактичні особливості чи фактичні наслідки своїх дій.

Юридична помилка має декілька видів: Суб'єкт вважає суспільне небезпечними і караними ті

Дч, які для уголовного закону є байдужими (уявний злочин). Оскільки такі дії не суспільно небезпечні, уго-

ловним законом не передбачені, то вони не є злочином і уголовної відповідальності не тягнуть.

2. Суб'єкт, вчинюючи злочин, вважає, що ці його дії не злочинні. Оскільки уголовний закон виходить із презумпції знання всіма громадянами держави уголовного закону, то така помилка не впливає на вину. Лише у виключних випадках, коли буде встановлено, що ця особа не могла, не мала можливості ознайомитись з уголовним законом, і тому не могла усвідомлювати злочинний характер своїх дій, така помилка може виключати вину.
3. Помилка суб'єкта відносно виду і розміру покарання, кваліфікації його діяння та інші неправильні уяви про юридичні властивості вчиненого ним злочину юридичного значення не мають.

Фактична помилка теж має декілька видів:

і. Помилка в об'єкті посягання.

Інколи при вчиненні злочину суб'єкт помиляється в об'єкті посягання, внаслідок чого його дії незалежно від його волі спрямовуються на інший об'єкт уголовно-правової охорони. Така помилка трапляється тоді, коли винна особа, помиляючись, посягає на інші, а не на ті суспільні відносини, які охоплювались її умислом, і опріч волі заподіює шкоду в сфері інших суспільних відносин. При цьому помилка в об'єкті посягання можлива лише на рівні родового, видового і безпосереднього об'єктів. На рівні загального об'єкта злочину помилка неможлива, оскільки всякий злочин посягає на суспільні відносини, тобто загальний об'єкт один і помилитися в ньому неможливо. Помилка ж забороненості чи незабороненості посягання відноситься до юридичної помилки. Помилка в родовому об'єкті посягання полягає в тому, що суб'єкт вважає свої дії спрямованими на одні суспільні відносини, а насправді посягає на інші суспільні відносини. Такі помилки трапляються при вчиненні злочинів проти власності, проти особи і деякі інші. Наприклад, викрадаючи майно державної організації, винний вважає, що викрадає майно, яке належить громадянину, посягаючи на життя приватної особи, вважає, що посягає на життя працівника міліції і т. ін.

Найчастіше зустрічається помилка в родовому об'єкті посягання. Вона ж має і найбільше практичне значення, бо істотно впливає на кваліфікацію злочину. Оскільки в таких випадках об'єкту, на який винна особа за її наміром і думкою спрямовує свої дії, в дійсності шкода не заподіюється, то таке посягання є лише замахом, невдалою спробою заподіяти певну шкоду. От-

ясе, сумлінна помилка особи відносно родового об'єкта посягання кваліфікується як замах на вчинення злочину. Таке діяння немає підстав кваліфікувати як закінчений злочин на гаданий об'єкт, оскільки шкода йому не була заподіяна і злочинні наслідки в цій сфері суспільного життя не настали. Не може таке діяння кваліфікуватися і як посягання на той об'єкт, якому фактично була заподіяна шкода, бо ці наслідки не охоплювались умислом винної особи і тому така осудність буде об'єктивною. Вирішальним для оцінки вини і кваліфікації злочину при помилці в родовому об'єкті є суб'єктивний намір особи і фактично заподіяна шкода певному об'єкту.

Для правильної кваліфікації, наприклад, викрадання завжди необхідно встановити на вилучення якого майна — державного, колективного чи приватного — був спрямований умисел винної особи. Вирішальне значення при цьому має зміст суб'єктивної сторони злочину: якщо винна особа при викраданні усвідомлювала, що це майно належить державній організації або державна організація за це майно несе матеріальну відповідальність перед власником, то її дії кваліфікуються як викрадання державного майна. Якщо ж свідомістю особи охоплювалась наявність таких обставин, які виключають відповідальність державної чи громадської організації перед громадянином, то винна особа, відповідно до спрямованості її умислу, несе відповідальність за посягання на приватну власність. Коли ж винна особа допускає як свою відповідальність, так і відповідальність держави, то її дії кваліфікуються відповідно до фактично насталих наслідків.

Іноді при викраданні винний не має сумніву, що викрадає майно певної належності, але за невідомими йому обставинами помиляється і чинить злочин проти іншого виду власності. Вирішальним при цьому є не фактична належність майна, а умисел винної особи. Кваліфікація такого злочину за фактичною належністю майна буде помилковою. Помиляючись, винна особа може замість викрадання вчинити і інше посягання, наприклад, на інтереси рибного чи мисливського господарства чи навпаки. Незаконне вилучення риби, яку розводять в спеціальних водоймах рибзаводи, рибгоспи та колгоспи, чи інші володарі, кваліфікується як викрадання майна, якщо винна особа про це знала. Якщо ж вона сумлінно помилялась, то злочин кваліфікується за правилами помилки в об'єкті, тобто як замах за незаконне заняття рибним промислом за ст.17 і 162 КК.

У деяких випадках обстановка вчинення злочину і особливості майна не дають підстав для висновку про його на-

лежність. За таких обставин винний рівною мірою допускає, що воно належить державі чи громадянину. При такому прямому невизначеному (альтернативному) умислі злочин кваліфікується як посягання на той родовий об'єкт, якому практично була заподіяна шкода, оскільки винний рівною мірою бажав настання будь-якої шкоди, тобто заподіяння шкоди кожному із двох можливих родових об'єктів охоплювалось його умислом.

Таким же чином впливає на визнання вини і кваліфікацію злочину і помилка в інших родових об'єктах, наприклад, при посяганні на честь, гідність, життя представників влади, робітників правоохоронних органів, якщо потерпілий таким не є, а лише видає себе за вказаних осіб, або не знає завідомо про те, що посягає на таких осіб.

Узагальнюючи викладене і слідчо-судову практику кваліфікації злочинів при помилці в родовому об'єкті посягання, можна скласти загальні правила цієї кваліфікації:

1. Якщо допускалася помилка в родовому об'єкті посягання, злочин кваліфікується як замах на законодавство шкоди тому об'єктові, який охоплювався умислом винної особи.

2. Якщо обстановка вчинення злочину не давала можливості винній особі визначити родову належність об'єкта посягання, то злочин належить кваліфікувати як посягання на той об'єкт злочину, якому фактично була заподіяна шкода чи утворювалась загроза заподіяння шкоди.

Помилка у видовому об'єкті посягання можлива лише в тих випадках, коли видові об'єкти мають подібне суспільно-громадське значення і відрізняються законодавством. Наприклад, відносини державної і колективної власності є різними видовими об'єктами уголовно-правової охорони, але законодавством вони не відрізняються і тому помилка в спрямованості посягання на них уголовно-правового значення не має. При спеціальному виділі видового об'єкта і помилці в спрямованості посягання на видовий об'єкт вона вирішується за правилами помилки в родовому об'єкті.

На рівні безпосереднього об'єкта помилка в об'єкті можлива (наприклад, замість посягання на життя Петренка було вчинено посягання на життя Савчука), але вона юридичного значення не має, оскільки всі безпосередні об'єкти охороняються законом рівною мірою і їх охорона не має ніяких особливостей.

Наприклад, К. в п'яному стані розпочав бійку з С., під час якої С. вдарив К. цеглиною. К. побіг у двір до брата, схопив там долото і бажаючи вбити С., почав його шукати. При пошуках К. помилився і вдарив долотом по голові М., від чо-

го М. помер. Обласний суд засудив К. за навмисне вбивство. Судова колегія в уголовних справах Верховного суду України кваліфікувала дії К., як замах на вбивство С. і необережне вбивство М. Пленум Верховного суду визнав таку пере-кваліфікацію неправильною і зазначив, що маючи намір вбити С., помилився і вбив М. Така помилка не відхиляє навмисної вини вбивства, оскільки винний розумів, що він вбиває людину, що його дії спричиняють смерть людині!

2. Помилка в предметі злочину трапляється при викраданнях, самоуправстві, незаконній підприємницькій діяльності, незаконному полюванні і деяких інших злочинах. Взагалі помилка в предметі злочину юридичного значення не має. Для підстав уголовної відповідальності і кваліфікації не має значення, що винна особа помилково викрала радіолу замість телевизора, купила завідомо крадене мінеральне добриво замість цементу, придбала героїн замість анаші тощо.

Така помилка в предметі злочину юридичного значення не має, бо з приводу кожного такого предмета існують однакові суспільні відносини, які є об'єктом посягання. Тому вчинення заборонених уголовним законом дій відносно різних предметів одного роду не змінює юридичної сутності злочину в тих випадках, коли винна особа помилилась і придбала, збула чи викрала інший предмет цього роду. Наприклад, різні речі, що належать до майна, валютних цінностей, зброї, наркотиків тощо. Отже, помилка в предметах злочину одного роду юридичного значення не має, бо злочинний вплив на однорідні предмети не має суспільних особливостей, він чинить певні зміни в сфері одних і тих же суспільних відносинах і тому охоплюється одними і тими ж уголовно-правовими нормами.

Юридичне значення має помилка в предметах різнорідних, які за їх особливими властивостями і ознаками віднесені законом до різних груп: а) *майно*, б) *валютні цінності*, в) *ліс*, г) *зброя*, д) *наркотики*, е) *документи*, є) *порнографічні предмети* тощо. Вчинення помилково заборонених уголовним законом дій відносно предмета, що належить до Іншого роду, ніж гадав винний, утворює лише замах на злочин, бо злочинний вплив на цей предмет не може заподіяти шкоду в сфері тих суспільних відносин, які існують з приводу уявного предмета. Якщо, наприклад, винний гадає, що викрадає у громадянина мисливську рушницю, а в дійсності викрав вогнепальну зброю іншого роду, то скоєне утворює замах на викрадання особистого майна (ст. 17 і 140 КК), ос-

¹ Див.: Радянське право. 1962 — № 3. — С.137.

кільки кража мисливської рушниці у громадянина є посягання на відносини власності, а не на громадську безпеку, на яку спрямовано посягання на заволодіння іншою вогнепальною зброєю (ст.223 КК).

Таким чином, злочинний вплив помилково на предмет іншого роду, ніж гадав винний, кваліфікується як замах на гаданий предмет. Помилка винного відносно предметів одного роду на вину і кваліфікацію злочину не впливає.

3. Особливим видом помилки в предметі злочину є посягання на *відсутній* предмет. Такі посягання завжди утворюють замах на злочин. Наприклад, викрадання майна на незначну суму при умислі на викрадання майна у великих розмірах.

4. Помилка в потерпілому має таке саме юридичне значення як і помилка в предметі злочину. При наявності особливих ознак потерпілого (державні діячі, представники влади, вагітні, неповнолітні, новонароджені і т. ін.) та помилки винного в потерпілому злочин кваліфікується з урахуванням умислу суб'єкта. Якщо винний, помиляючись, цих особливостей потерпілого не враховував, то злочин не може кваліфікуватися за тими нормами уголовного закону, якими вони передбачені. В таких випадках застосовуються загальні норми, які цих особливостей потерпілого не враховують. Наприклад, посягання на життя чи здоров'я державного діяча або працівника міліції, якщо винний завідомо не знає, що потерпілий є саме такою особою, кваліфікується як злочин проти особи. Не може наставати відповідальність за ст.121 чи 208 КК, якщо особа сумлінно помилилася відносно віку потерпілої чи втягнутого до злочинної діяльності.

Виділення деякими авторами помилки в розвитку причинного зв'язку чи відхилення дії безпідставне, бо при уважному дослідженні з'ясується, що вони є лише різною назвою помилки в об'єкті чи предметі злочину.

Законодавство до теми:

1. Статті 3, 8, 9 КК України.

Література:

1. Волков Б. С. Проблема воли й уголовная ответственность. — Изд-во Казанского университета, 1965. — 136 с.
2. Волков Б. С. Мотивы преступлений. — Изд-во Казанского университета, 1982. — 152 с.
3. Волков Б. С. Мотив й квалификация преступлений. - Казань, Изд-во Каз. ГУ, 1968. - 166 с.

- 4 *Дтель П. С.* Проблемы вины в советском уголовном праве. - Изд-во ДВГУ, 1968. - 187 с.
5. *Дазель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона преступления и ее установление. — Воронеж, 1974. — 243 с.
6. *Дазель П. С.* Неосторожность: Уголовно-правовые и криминологические проблемы. — М., 1977. — 143 с.
- 7 *Злобин Г. А., Никифоров Б. С.* Умысел и его формы. - М., 1972. - 262 с.
8. *Коржанский Н. Й.* Очерки теории уголовного права. - Волгоград, 1992. - 92 с.
9. *Коржанский Н. Й.* Квалификация преступлений при ошибке в объекте и предмете посягательства// Сов. юстиция, 1974. - № 5. - С. 22 - 23.
- 10 *Коржанский Н. Й.* Спорные вопросы учения о вине. - Труды ВСШ МВД СССР, 1974, вып.9. - С.64 - 80.

Т е м а 10

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ

і. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ І ВИДИ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ

Українське уголовне законодавство, а також практика його застосування і наука уголовного права знають декілька видів обставин, які зовсім виключають уголовну відповідальність за дії, які за своїми зовнішніми ознаками подібні злочинів, мають багато ознак злочину.

Суспільні та юридичні властивості таких дій полягають в тому, що вони:

- 1) мають багато зовнішніх ознак злочину;
- 2) спричиняють тяжкі наслідки — тілесні ушкодження, знищення майна, а іноді і позбавлення життя;
- 3) передбачені Законом як злочини в певних статтях Особливої частини КК.

Але оскільки ці дії спрямовані на усунення небезпеки, відвернення загрози заподіяння значної або великої шкоди, то вони не мають суспільної небезпечності і тому не утворюють складу злочину.

До таких обставин діюче уголовне законодавство України і наука уголовного права відносять:

- 1) *необхідну оборону* (ст. 15 КК);
- 2) *правомірність заподіяння шкоди злочинцю при його затриманні* (ч.5 ст.15 КК);
- 3) *крайню необхідність* (ст. 16 КК).

В юридичній літературі можна зустріти міркування, що до таких обставин відносяться також:

1. Здійснення свого права — наприклад, знищення майна власником, заподіяння шкоди власному здоров'ю тощо.
2. Виконання обов'язкового наказу — наприклад, працівник міліції, виконуючи наказ, заподіює шкоду громадянинові.
3. Виконання професійних функцій — наприклад, лікар проводить хірургічну операцію, але невдало і тим пошкоджує здоров'я хворого.
4. Погодження потерпілого на заподіяння йому матеріальної чи майнової шкоди; і тому подібні дії.

Але всі ці останні до таких обставин не можуть бути віднесені, тому що вони:

- 1) не передбачені чинним законодавством;
- 2) мають зовсім іншу юридичну природу;
- 3) не мають зовнішньої подоби до злочину (відсутність протиправності, вини, спрямовані на здійснення права, на суспільну користь).

Обставини, що виключають злочинність заподіяної шкоди, мають загальні суспільні та юридичні ознаки:

1. Суб'єктивне право кожної людини — «Кожна особа має право на необхідну оборону»... (ч. 1 ст.15 КК).
2. Незалежне право (суверенне) — не залежить від можливості уникнути нападу чи звернутися за допомогою до інших осіб або до органів влади (ч. 1 ст.15 КК).
3. Універсальне право — наявність його не залежить від наявності у особи інших прав.
4. Найбільш суспільне, колективне право — може бути застосоване для захисту права та інтересів усіх інших осіб, як фізичних, так і юридичних.

Наприклад, президія Вінницького обласного суду в постанові у справі Ф. зазначила, що не є злочином дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого уголовним законом, але вчинена при захисті інтересів іншої особи від суспільне небезпечного посягання. В справі було встановлено, що, повертаючись о 23 годині додому, Ф. почув біля свого будинку крики дружини і малолітніх дітей, які кликали на допомогу. Підбігши, він побачив двох незнайомих чоловіків, які виходили з двору. Не знаючи що трапилось з дружиною і дітьми, Ф. сильно розхвилювався і кілька разів ударив ногами і руками в різні частини тіла одного із незнайомих, заподіявши йому тілесне ушкодження середньої тяжкості. Ямпільським районним судом Ф. засуджено за ст. 103 КК. Президія обласного суду визнала засудження Ф. безпідставним і зазначила, що за змістом ст. 15 КК України не є злочином дія, яка хоч і підпадає під ознаки передбаченого уголовним законом діяння, але вчинена в стані необхідної оборони, зокрема, при захисті того, хто обороняється, або іншої особи від суспільне небезпечного посягання заподіянням нападаючому шкоди. Ф. мав підстави сприйняти крики Дружини і дітей про допомогу як реальну небезпеку для них. характер і ступінь якої не міг знати. Він був переконаний, що саме незнайомці вчинили злочин щодо його сім'ї. В такій ситуації застосування щодо них насильства було правомірним. Враховуючи це, президія обласного суду скасува-

ла вирок із закриттям справи через відсутність в діях Ф. складу злочину.

Розглянемо ці обставини окремо.

2. НЕОБХІДНА ОБОРОНА

Необхідною обороною в уголовному праві називаються дії, вчинені з метою захисту інтересів чи прав особи, яка захищається, або іншої особи, інтересів суспільства або держави від суспільно небезпечного посягання *завданням шкоди* тому, хто посягає, якщо такі дії були зумовлені потребою й негайного відвернення чи припинення посягання (ч.2 ст. 15 КК).

Не є злочином застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів, незалежно від наслідків, якщо воно здійснене для захисту від нападу озброєної особи чи нападу групи осіб, відвернення протиправного насильницького проникнення в житло чи інше приміщення або якщо особа, яка здійснює захист, не могла внаслідок переляку або сильного душевного хвилювання, викликаного суспільно небезпечними діями, оцінити відповідність захисту характерові посягання (ч.3 ст. 15 КК).

Право на необхідну оборону — можливо найдавніше право людини. Про нього мовиться уже в договорах Олега і Ігоря з граками (911, 945 рр.); в «Руській правді» та майже в усіх пізніших законодавчих актах. Ось, наприклад, як визначалося право на необхідну оборону артикулом 28 глави XX Зведення законів 1743 року: «Когда бы кто нарочно с пьянства, з чвани й другого злого умышления в доме, или в квартире, на улице, на пути или где-нибудь зацепя кого, драться с ним начал, а тот бороня своего здоров'я в смерть убил зачинщика драки... на том же имеет присягу учинить, а по присяге от казни смертной й от платежа за голову й от всякого наказания свободен будет»². Слід однак зазначити, що у всіх законодавчих актах про необхідну оборону не важко знайти суспільні властивості його застосування.

Панівні верхи завжди намагались обмежити його здійснення нижчими верствами населення. Таке можна простежити від «Руської правди» до радянського законодавства.

Радянське право на необхідну оборону *е* таке ж, як і конституційне право на житло: в законі *є*, але в дійсності (в житті) немає.

¹ Див.: Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. - С. 8 - 10.

* Див.: Кистяковский А. Ф. Права, по которьш судится малороссийский народ. — К., 1879.

Між іншим, право на необхідну оборону — це один із найважливіших юридичних інститутів — без права захистити себе, чи свою оселю, майно — не може бути у людини спокою, впевненості в безпеці свого життя, недоторканості лситла і т. ін.

В той же час здійснення свого права на необхідну оборону вимагає використовувати його лише при наявності необхідних умов. Практикою застосування уголовного законодавства та наукою уголовного права винайдено два види умов правомірності заподіяння шкоди в стані необхідної оборони:

- 1) умови, що стосуються властивостей нападу;
- 2) умови, що стосуються властивостей захисту.

Заподіяння шкоди буде визнано правомірним, якщо напад був:

і. Суспільна небезпечним — тобто загрожував тяжкими наслідками — у сфері важливих суспільних цінностей — життя, здоров'я, власності, державного керування і т. ін. При цьому напад не обов'язково повинен бути злочином, досить і того, що він був реально небезпечним — загрожував тяжкими наслідками.

Звідси виходить, що необхідна оборона неможлива:

1) *проти правомірних дій посадових осіб* (працівників міліції, судових виконавців і т. ін.), які не є суспільне небезпечними;

2) *при нападі неосудного, про що завідомо знає той, хто захищається*, інакше — підпавший нападу, має право захищатися за правилами крайньої необхідності;

3) *при нападі тварин* (якщо вони нападають самі) і можливо, *якщо їх направляють власники чи інші люди.

Необхідна оборона не допускається проти того, хто діє в стані необхідної оборони (як і під час провокації необхідної оборони).

Провокацією необхідної оборони називають такі дії, які вчиняються з метою викликати на себе напад, щоб потім була можливість дати гідну відсіч (помститися), посилаючись на те, що був змушений оборонятися, тобто знаходився в стані необхідної оборони.

За правилами необхідної оборони нападаючий і обороняючий себе (чи інших осіб) ніколи не можуть помінятися місцями: тобто нападаючий не може стати обороняючим себе, а той, хто захищається, не може стати нападаючим. Тому для визначення стану необхідної оборони дуже важливо встановити — хто нападаючий, а хто захищає себе. Саме тому необхідна оборона проти необхідної оборони неможлива.

2. Наявним — тобто уже розпочатим, чи який неминуче повинен початися, ось-ось почнеться.

Стан необхідної оборони виникає не тільки тоді, коли напад уже розпочався, але й тоді, коли він погрожує негайно і без сумніву початися.

«Не должен есть себе от соперника первыш удар ожидать, ибо через такой первыш удар может такое причиниться, что й противиться весьма забудет». (Ст.17 Воинских артикулов Петра I).

Але стану необхідної оборони немає, якщо напад ще не розпочався (бо немає необхідності в заподіянні шкоди), а також і тоді, коли напад уже явно закінчився (бо немає потреби в захисті).

Оцінка наявності чи відсутності нападу повинна ґрунтуватися на фактичних обставинах події.

Тому, якщо захисник мав підстави думати, що напад лише припинено і він може розпочатися знову, то він діє правомірно.

Пленум Верховного суду України в постанові від 28 червня 1991 року пояснив, що «... стан необхідної оборони виникає не лише в момент суспільного небезпечного досягання, але і при наявності реальної загрози заподіяння шкоди тому, хто обороняється. Для з'ясування цього необхідно враховували поведінку нападаючого, зокрема спрямованість умислу, інтенсивність і характер його дій, що дає підставу особі, яка захищається, сприймати загрозу як реальну». (Пункт 3) І.

Неправильно, наприклад, визначив момент закінчення нападу Жовтневий районний суд м. Києва у справі Г. і засудив його за ст. 103 КК. Г. був визнаний винним у тому, що він підійшов до будинку потерпілого К., щоб з'ясувати, чому семірічний син К. вдарив цеглиною по голові його п'ятирічну дочку. У відповідь на претензії Г. потерпілий К. вдарив його по руці дерев'яною палицею, заподіявши йому легкі тілесні ушкодження без розладу здоров'я. Прийшовши внаслідок цих неправомірних дій в стан сильного душевного хвилювання, Г. вирвав палицю у К. і вдарив його по голові, чим заподіяв потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження.

Президія міського суду визнала таку оцінку дій Г. необґрунтованою, невідповідною Закону і вказала, що згідно зі ст. 15 України не є злочином дія, яка хоч і підпадає під ознаки ня, передбаченого уголовним законом, але вчинена в стані

- ' Див.: Постанови Пленуму Верховного суду України в криміна та цивільних справах. — К., 1995. — С. 27.

обхідної оборони. За змістом Закону стан необхідної оборони може мати місце й тоді, коли захист відбувся безпосередньо за актом хоч і закінченого посягання, але за обставинами події момент його закінчення не був ясним для того, хто оборонявся. Перехід знаряддя нападу чи інших використаних для цього предметів від того, хто нападав, до того, хто оборонявся, сам по собі не може свідчити про те, що напад закінчився.

У відповідь на правомірне бажання повідомити К. про поведінку його сина Г. зазнав нападу з боку К. і, захищаючись від цього нападу, заволодів палицею і відразу ж ударив нею по голові К. За таких обставин необхідно зробити висновок, що Г. діяв у стані необхідної оборони.

На підставі викладеного президія Київського міського суду вирок щодо засудження Г. скасувала, а справу закрила через відсутність в його діях складу злочину¹.

3. Якщо напад був дійсним — тобто дійсно існуючим а не тільки уявленим, уявним. Недійсний, уявний напад — це наслідок помилки того, хто неправильно оцінив обставини події і заподіяв шкоду тому, хто фактично не нападав. Такий випадок в уголовному праві називається уявною обороною. Відповідальність за шкоду, заподіяну в стані уявної оборони, вирішується так:

1. Відповідальність не настає, якщо захисник сумлінно помилявся, тобто при таких обставинах він не міг усвідомити своєї помилки.
2. Відповідальність настає на загальних підставах, якщо захисник міг з оцінки обставин події усвідомити свою помилку, якби він був трохи обачнішим і уважнішим.
3. Відповідальність настає за перевищення меж необхідної оборони, якщо заподіяна шкода була б такою і при наявності нападу.

Пленум Верховного суду України в постанові від 28 червня 1991 року пояснив, що «... дії, вчинені в стані уявної оборони, тобто коли особа, яка захищається, добросовісно помиляється щодо реальності посягання, повинні розглядатися як такі, що вчинені в стані необхідної оборони. Коли при цьому були перевищені межі захисту, допустимого в умовах відповідного реального посягання, особа повинна нести відповідальність за перевищення меж необхідної оборони або в залежності від обставин справи за необережний злочин» (п.9)².

¹ р.9^{bb}: Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993.

Див.: Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. - К.: 1995. - С.29.

Умови правомірності захисту:

1. *Захист при необхідній обороні визнається правомірним тільки тоді, коли шкода заподіяна особі, яка нападає, а не комусь іншому.*

Шкода при захисті може бути завдана нападаючому особисто — його здоров'ю, життю, майну.

Завдання будь-якої шкоди третім особам не може бути визнане необхідною обороною. (В цьому разі немає необхідності. Крім того, такі дії скоєні уже не з метою захисту, а помсти).

Якщо особа, що захищалась, допустила помилку відносно нападаючого, то вона звільнюється від відповідальності у випадку сумлінної помилки, коли вона не могла усвідомити такої помилки.

Пленум Верховного Суду України в постанові від 28 червня 1991р. пояснив: «Якщо при обороні випадково заподіяно шкоду непричетній до нападу особі, в залежності від наслідків відповідальність може наступати за заподіяння шкоди з необережності (п.6) ¹.

2. *Захист не може перевищувати меж необхідності.*

Заподіяна шкода нападаючому може бути визнана правомірною тільки в межах необхідності в даному випадку для захисту.

Кожен випадок має свої межі необхідності. Для цього враховують:

- 1) *суспільну та особисту цінність об'єкту нападу;*
- 2) *несподіваність та інтенсивність нападу;*
- 3) *кількість та сила нападаючих;*
- 4) *місце, час і обставини нападу;*
- 5) *стан того, хто захищається;*
- 6) *можливість шкідливих наслідків нападу;*
- 7) *можливості захисту* — фізична сила того, хто захищається, наявність у нього зброя захисту, кількість осіб, що підпали нападу і т. ін.

В стані необхідної оборони особа може (має право) застосувати такі засоби і зброя, які з урахуванням всіх обставин, є необхідні і достатні для захисту.

З цього випливають такі висновки:

- 1- Той, хто захищається, може застосувати такі ж засоби і зброя як і нападаючий. Захист не перестає бути правомірним і тоді, коли для захисту застосовуються більш ефективні засоби і зброя.

¹ Див.: Постанови Пленуму Верховного Суду України. - К., 1995. - С.28. ^

Важливо лише, щоб при цьому не було допущено явної, безсумнівної невідповідності.

У випадках, коли має місце напад групи осіб, яка за кількістю переважає тих, хто захищається, і діє агресивно, з очевидною загрозою для життя чи здоров'я, то для захисту ці особи мають право застосувати засоби, які мають у наявності¹.

У всякому разі при оцінюванні застосованих засобів захисту необхідно з'ясувати, чи мала особа, яка захищалась, реальну можливість ефективно відбити суспільне небезпечне посягання іншими засобами, із заподіянням нападаючому меншої шкоди.

2. Той, хто захищається, може (має право) заподіяти нападаючому таку ж шкоду, якою йому загрожував нападаючий.

Захист не перестає бути правомірним і тоді, коли нападаючому буде заподіяна більша шкода, ніж та, якою він загрожував.

Неправомірною визнається лише така шкода, яка явно, безсумнівно перевищує шкоду загрози, яка в цьому разі не була необхідною.

Межі необхідної оборони перевищуються тоді, коли нападаючому заподіяна шкода зайва, непотрібна, в якій не було ніякої необхідності. Наприклад, перевищив межі необхідної оборони Г. Він познайомився з К. та Л. і протягом чотирьох днів вживав разом з ними в їх будинку спиртні напої, які були придбані за його гроші. Коли ж Г. захотів покинути своїх знайомих, вони не тільки відмовились віддати йому гроші за спиртне, а й зажадали від нього ще гроші на особисті потреби. Г. відмовився задовільнити їх вимогу, і між ними виникла сварка, під час якої Г. з метою позбавити К. життя кілька разів ударив його кухонним ножом. У цей час Л. вдарила Г. по голові, а він у відповідь поранив її ножом у груди. Внаслідок цього Л. померла на місці події, а К. — через місяць. Отже, у відповідь на вимагання грошей особою, з якою Г. чотири дні вживав спиртні напої, коли К. заявив, що не випустить Г. із будинку, поки не одержить вказану суму, схопив зі столу кухонний ніж і кілька разів ударив К. В цей же час Л. вдарила Г. сковорідкою по голові. Захищаючись від неї Г. ударив її ножом в груди. Таким чином, Г. заподіяв смерть двом потерпілим. Судова колегія Верховного Суду України визнала,

¹ Див., п.6 постанови Пленуму Верховного суду України від 28 червня 1991р. «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільне небезпечних посягань». — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К., 1995. — С.28,

що Г. при цьому перевищив межі необхідної оборони, заподіявши смерть двом потерпілим, які не загрожували його життю чи здоров'ю, вимагаючи від нього, хоча і безпідставно, гроші, тобто заподіяння смерті при таких обставинах не було необхідним для захисту¹.

Перевищення меж необхідної оборони, як свідчить слідча та судова практика, буває двох видів:

- 1) при нападі, не загрожуючому тяжкими наслідками, нападаючому заподіяна занадто тяжка шкода — наприклад, у відповідь на ляпас заподіяна смерть, або як у справі Г. — у відповідь на вимагання грошей знайомою особою;
- 2) явна невідповідність знярядь і засобів захисту зняряддям і засобам нападу — наприклад, застосування вогнепальної зброї при нападі незброєного.

Наприклад, у справі Б. судова колегія Верховного Суду України визнала, що Б. перевищив межі необхідної оборони, застосувавши таке зняряддя захисту, використання якого в такому випадку не викликалось характером і небезпечністю нападу. Мати засудженого Б. С. після вживання напоїв у своїй квартирі з П-ва і П. вчинили сварку, яку продовжили на вулиці. Коли Б. С. стала заспокоювати їх, П-ва нецензурно вилаяла її і почала хапати за волосся, а П. вдарив ногою в живіт. Захищаючи матір від нападу двох потерпілих, засуджений декілька разів вдарив П. ножом у груди, заподіявши йому тяжкі тілесні ушкодження, а П-ву таким же ударом ножа вбив².

Згідно з ч. 4 ст. 15 КК перевищення межі необхідної оборони, тобто заподіяння нападаючому такої шкоди, яка явно не відповідальна небезпечності нападу чи обстановці захисту, тягне за собою відповідальність лише в випадках, спеціально передбачених уголовним законом.

Чинне уголовне законодавство України передбачає уголовну відповідальність за перевищення меж необхідної оборони в ст.97 КК — вбивство при перевищенні меж необхідної оборони і в ст.104 КК — заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони.

Перевищення меж необхідної оборони можливе лише в стані ! там, де є стан необхідної оборони.

Оборона не може бути необхідною тоді, коли нападу ще немає (і немає реальної загрози нападу), а також і тоді, ко-

¹ Див.: **Практика судів України в кримінальних справах.** — К., 1993. - С. 113 - 114.

² Див.: Там же. — С. 115 — 116.

ли нападу уже немає, тобто явно, безперечно і безсумнівно уже закінченого.

Оскільки таким чином, стан необхідної оборони або є, або його немає, то немає ніякої рації мовити про перевищення меж необхідної оборони в часі, тобто оборона не може бути передчасною чи запізнілою, бо така оборона не є необхідною. В тих же випадках, коли особа, що захищалася, не могла, виходячи із обставин події, усвідомити початок чи кінець нападу, вона перебуває в стані необхідної оборони.

В п. 3 постанови від 28 червня 1991 р. Пленум Верховного суду України роз'яснив, що при вирішенні питання, чи не з запізненням застосовано оборону, слід виходити з того, що для особи, яка обороняється, за обставинами повинно бути очевидним, що в застосуванні засобів захисту відпала необхідність. Якщо таке переконання було відсутнє і той, хто захищався, припускав помилку щодо необхідності продовжувати захист, то треба вважати, що він знаходився в стані необхідної оборони¹.

Стан необхідної оборони виникає при наявності злочинного посягання, яке:

1. Має ознаки нападу — несподіванність, раптовість, енергійність впливу та загроза негайними наслідками. Більшість злочинів, передбачених законом, навіть тяжких, стану необхідної оборони не породжують — хабарництво, деякі інші посадові злочини.

2. Загрожує тяжкими наслідками — заподіяння тяжкої шкоди — вбивством, тяжкими тілесними ушкодженнями, знищенням цінного майна і т. ін. Заподіяння шкоди за межами, поза станом необхідної оборони тягне за собою уголовну відповідальність на загальних підставах як за звичайний злочин. Наприклад, Н. був засуджений за ст. 17 і 94 КК за те, що вночі, охороняючи свій автомобіль, вия побачив, що неповнолітні намагаються викрасти ковпаки з коліс його автомобіля. Н. двічі вистрілив з мисливської рушниці у напрямку одного із злочинців З. і наказав йому підняти руки. З. виконав цю вимогу і став просити Н. більше не стріляти. Але Н. ще двічі вистрілив у напрямку З., що стояв з піднятими руками, і тяжко його поранив. Суд визнав, що під час останніх пострілів ніякої загрози Н. та його майну від З. вже не існувало, а тому він діяв не в стані необхідної оборони; його дії в цей час уже були актом самочинної помсти.

¹ Див.: Постанови Пленуму Верховного суду України. — К., 1995. — С. 27.

3. КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ

Згідно із законом крайня необхідність є обставина, при якій особа заподіянням шкоди законним правам та інтересам третіх осіб усуває небезпеку, що загрожує інтересам держави, громадським інтересам, особі чи правам цієї людини або інших громадян чи осіб, якщо цю небезпеку за даних обставин не можна було усунути іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернута шкода (ст.16 КК).

Заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності не є суспільне небезпечним і не має складу злочину, оскільки такі дії спрямовані на захист більш цінних благ та інтересів особи чи держави. Наприклад, водій автобуса, переповненого пасажирами, порушує правила дорожнього руху, щоб відвернути аварію, яка загрожує тяжкими наслідками для життя і здоров'я пасажирів, але цим він завдає значної шкоди власникові легкового автомобіля, наїздом на його автомобіль, оскільки лише таким чином водій міг відвернути аварію автобуса. В іншому випадку для того, щоб відвезти до лікарні знепритомнілого чоловіка похилого віку, громадянин розбив скло чужого автомобіля, що стояв поруч, пошкодив кермо і систему запалення, але врятував хворого на сердечну недостатність. Такі дії чиняться в стані крайньої необхідності.

Був випадок, коли молодий хлопець заблукав взимку в полі, не міг знайти дорогу, і коли настала ніч, набрів на скирду соломи. Щоб не замерзнути він цілу ніч палив солому і так врятувався, хоча заподіяв колгоспові значну шкоду. Але оскільки ця шкода була заподіяна для відвернення більш тяжкої шкоди, то було визнано, що він діяв в стані крайньої необхідності.

Отже, крайня необхідність — це випадок зіткнення двох інтересів, які рівною мірою охороняються законом, і в якому заради збереження більш важливого інтересу, заподіюється шкода меншому інтересові.

Крайня необхідність — суб'єктивне право кожної особи.

Для деяких осіб вона є також і юридичним обов'язком (пожежники, лікарі, працівники МВС і т. ін.). Ці особи не мають права ухилятися від цих обов'язків, посилаючись на стан крайньої необхідності.

ХС і байня необхідність виключає суспільну небезпечність тільки при наявності таких обов'язкових умов: 1.

Загрожуюча небезпека законним інтересам є реальна і наявна; вона створює реальну і безпосередню загрозу за-

подіяння шкоди, чи такою, що заподіяння шкоди вже почалося.

Небезпека, що минула, або така, що може заподіяти шкоду в майбутньому, не створює стану крайньої необхідності, бо вона в таких випадках дійсно і не крайня, і не небезпечна.

Небезпеку, що породжує, створює стан крайньої необхідності, утворюють:

а) **дії сил природи** — стихійні явища — повінь, пожежа, блискавка та ін. лиха;

б) **фізіологічні** та патологічні процеси — холод, голод, хвороба;

в) **напад тварин** — диких чи домашніх, які нападають самі, без впливу людей;

г) **дії людей** — малолітніх, неосудних, якщо про це відома тому, кому вони загрожують;

Правомірні дії громадян та посадових осіб стану крайньої необхідності не утворюють.

д) **витоки підвищеної суспільної небезпеки** — автотранспортні засоби, радіоактивні матеріали, сильнодіючі речовини.

2. Небезпека має бути дійсною, реально існуючою, а не уявною. У випадку помилки заподіяна шкода не вважається злочином, якщо особа, що її заподіяла, сумлінно помилялась, тобто з урахуванням обставин вона не могла усвідомити своєї помилки.

Якщо особа, що заподіяла шкоду, могла усвідомити, що в дійсності небезпеки не існує, то її дії можуть бути оцінені як необережний злочин.

3. Стан крайньої необхідності виникає при небезпеці для всіх законних інтересів і прав:

а) *особи*,

б) *громадськості*,

в) *держави* —

незалежно від особистості, тобто своїх і чужих.

4. Крайня необхідність здійснюється заподіянням шкоди третім особам, не винних у виникненні небезпеки.

У стані крайньої необхідності шкода може бути заподіяна всякому громадському чи особистому інтересові — незалежно від того, кому загрозувала небезпека і незалежно від того, кому заподіяна шкода.

Якщо заподіянням шкоди не вдалось відвернути небезпеку, то особа, що її заподіяла, звільнюється від відповідальності, якщо ця шкода менша, ніж та, яку вона хотіла відвернути.

В тих випадках, коли особа сама створила небезпеку, а потім усунула її заподіянням шкоди третім особам, то вона:

а) *підлягає відповідальності за створення небезпеки і за заподіяну шкоду, якщо небезпека була утворена навмисно;*

б) *звільнюється від відповідальності, якщо небезпека була утворена необережно.*

5. Заподіяння шкоди третім особам є єдиний можливий за сіб усунення небезпеки.

Якщо є будь-який інший засіб усунути загрожуючу небезпеку, то стану крайньої необхідності немає.

6. Заподіяна шкода є меншою, ніж відвернута шкода.

З цього законоположення треба зробити висновок, що стан крайньої необхідності виникає тільки в разі небезпеки заподіяння значної шкоди правоохоронним інтересам.

В тих випадках, коли відвернута шкода рівна заподіяній, крайньої необхідності немає.

Наприклад, неправомірно рятувати своє життя за рахунок життя іншої людини. (Історія з бочкою чи колодкою після аварії пароплава — вічна «притча во язьщех» в доказ правомірності — неправомірності крайньої необхідності). Але у випадку дилеми — загинути обом чи врятуватися одному — суспільна небезпечність дій відсутня і складу злочину вони не мають, бо загибель одного вже неминуча. Наприклад, альпініст обрубє мотузку, що пов'язує його з товаришем, який зірвався в прірву.

Заподіяна в стані крайньої необхідності шкода не обов'язково повинна бути мінімально можливою. Треба, щоб вона була лише менш значною, ніж шкода відвернута, тобто взагалі меншою, а не найменш можливою.

Оскільки дії в стані крайньої необхідності є правомірні, то проти них необхідна оборона не може бути вжита.

Крайня необхідність і необхідна оборона мають багато загального:

1) *заподіяна шкода в тому і другому разі є правомірною;*

2) *там і там захищаються особисті та громадські інтереси;*

3) *кожен з цих інститутів є суб'єктивним правом кожної людини.*

Відмінність необхідної оборони від крайньої необхідності полягає в таких ознаках:

1. Небезпеку, що вимагає потребу захисту в стані необхідної оборони створюють суспільне небезпечні дії фізичної особи, а небезпеку крайньої необхідності — дії людей, сил природи, тварин, фізіологічні процеси і т. ін.

2. В стані необхідної оборони шкода спричиняється тільки нападаючому, а в стані крайньої необхідності — непричетним до події третім особам.
3. Заподіяння шкоди третім особам в стані крайньої необхідності правомірне лише в тому випадку, якщо це був єдиний засіб відвернення небезпеки. При необхідній обороні такої умови немає.
4. Головною умовою крайньої необхідності є вимога, щоб заподіяна шкода була меншою відвернутої. Заподіяна при необхідній обороні шкода може бути і більшою ніж відвернута.
5. На відміну від необхідної оборони стан крайньої необхідності виникає лише при наявності сукупності всіх його умов.
Відсутність хоча б однієї з них виключає стан крайньої необхідності.
6. Згідно із ст. 445 Цивільного кодексу України особа, що заподіяла шкоду в стані крайньої необхідності зобов'язана відшкодувати її потерпілому.
Враховуючи обставини події, суд може перекласти цей обов'язок на особу, в інтересах якої ця шкода була заподіяна.

I 4. ПРАВОМІРНІСТЬ ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ЗЛОЧИНЦЮ ПРИ ЙОГО ЗАТРИМАННІ

Дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила напад, і доставлення її відповідним органам влади, як правомірні, прирівнюються до необхідної оборони, якщо вони були необхідні для затримання і відповідали небезпечності посягання і обставинці затримання злочинця. (ч.5 ст.15 КЮ).

Пленум Верховного суду України в постанові від 28 червня 1991р. зазначив, що відповідно до закону заподіяння шкоди особі, яка вчинила злочин, під час правомірного її затримання за правовими наслідками прирівнюється до необхідної оборони. При цьому слід мати на увазі, що не є злочином дії, які хоч і підпадають під ознаки діяння, передбаченого уголовним законом, але спрямовані на затримання особи в момент або безпосередньо після вчинення злочину з метою передачі органам влади, якщо при цьому не допущено явної невідповідності засобів затримання характерові і ступеню сус-

пільної небезпечності вчиненого та обставинам затримання !.

Згідно з Законом України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року працівники міліції при затриманні злочинця мають право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні заходи і вогнепальну зброю.

З цього приводу Пленум Верховного суду України пояснив, що працівники міліції, інші представники влади, природоохоронних органів, воєнізованої охорони, які у зв'язку з виконанням службових обов'язків заподіяли шкоду нападаючому чи затриманому, не несуть за це уголовної відповідальності, якщо діяли з дотриманням закону².

Дії громадян, які при виконанні громадського обов'язку щодо підтримання правопорядку заподіяли шкоду особі в зв'язку з вжиттям заходів щодо припинення її суспільне небезпечного посягання, затримання з метою передачі чи доставки у відповідні органи, повинні розглядатися як вчинені в стані необхідної оборони, якщо ними не було допущено явної невідповідності засобів затримання характерові і ступеню суспільної небезпечності вчиненого та обставинами затримання³.

Дії, спрямовані на затримання злочинця, мають такі важливі ознаки:

1. Вони здійснюються уже після закінчення злочину або під час його вчинення.
2. Мета цих дій — затримати злочинця і доставити його відповідним органам влади.
3. Заподіяна шкода злочинцю при його затриманні повинна бути достатньою для того, щоб не дати йому, уникнути затримання.

Мета цих дій — затримати злочинця і доставити його органам влади — визначає і межі їх правомірності:

1. *Не може бути правомірною шкода, заподіяна злочинцю, якщо відома його адреса чи місце роботи, навчання, прізвище та ім'я і т. і.*

2. *Неправомірно причиняти шкоду злочинцю, який не чинить опору затриманню, бо це вже помста.*

¹ Див. п.7 постанови Пленуму Верховного суду України від 28 червня 1991р. «Про практику застосування судами законодавства, яке запезпечує право на необхідну оборону від суспільне небезпечних посягань». — Постанова Пленуму Верховного суду України. — К., 1995.— С.28.

² Див. п.8 постанови Пленуму Верховного суду України від 28 червня 1991 р. - Там же. - С.28 - 29.

³ На мій погляд, у цьому визначенні більше заборони, ніж дозволу, настільки складними умовами обставлено право на заподіяння шкоди злочинцю при затриманні. Хто захоче затримувати за такими умовами?

Правомірність заподіяної шкоди злочинцю при його затриманні визначається з урахуванням наступних умов:

1. Тяжкість вчиненого ним злочину: чим більш тяжкий злочин вчинено було, тим більша може бути йому заподіяна шкода.

При вчиненні особливо тяжкого злочину — навіть смерть.

2. Обставини затримання — час доби, місце затримання, кількість злочинців, їх озброєність: чим складнішими були умови затримання, тим більш тяжка шкода буде правомірною.

3. Завзятість опору затриманню. Чим завзятіший чиниться опір затримання, тим більша шкода може бути заподіяна злочинцю.

Правомірність заподіяної шкоди злочинцю не залежить від того:

а) *коли був вчинений ним злочин* — шойно чи три вагий час тому, але треба враховувати, що в Законі мовиться про затримання злочинця безпосередньо після вчинення злочину, коли помилки в особі злочинця бути не може;

б) *яке відношення до вчиненого злочину мала особа, яка затримує злочинця* — потерпілий чи його ррди, стороння особа або родич чи знайомий злочинця, свідок вчинення злочину чи навіть особа, яка була причетною до злочину або співучасником злочину;

в) *який саме конкретно був вчинений злочин*, тобто яка його уголовно-правова кваліфікація, вперше чи вдруге він був вчинений, одним чи кількома злочинцями і т. ін.

З урахуванням призначення уголовно-правових норм, які визначають правомірність заподіяння шкоди злочинцю при його затриманні, треба зробити висновок, що таким можуть бути лише тяжкі злочини.

В разі заподіяння шкоди помилково особі, яка не вчинила злочину, питання про відповідальність за таку шкоду вирішується на загальних підставах про помилку. Якщо особа, помиляючись, не могла за обставинами події усвідомити, що затримуваний нею не є злочинцем, то вона повинна відповідати за необережно заподіяну шкоду. Якщо ж у неї не було достатньо підстав вважати затримувану особу злочинцем і вона могла з урахуванням обставин події з'ясувати свою помилку, але поставилась до цього байдуже, то вона повинна відповідати як за навмисно заподіяну шкоду.

Законодавство до теми:

1. Ст. 15 і 16 Кримінального кодексу України.
2. Конституція України.
3. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990р. з доповненнями і змінами від 19 червня 1992р.
4. Постанова Пленуму Верховного суду України від 28 червня 1991р. «Про практику застосування судами законодавства, що забезпечує право на необхідну оборону від суспільне небезпечних посягань».

Література до теми:

1. Відповідні теми в підручниках, курсах і посібниках.
2. *Бушув Г, В.* Социальная й уголовная оценка причинения вреда преступнику при задержании. —Горький, 1976. - 87с.
3. *Гельфанд Й. А., Куц Н. Т.* Необходимая оборона. — К.: КВШ МВД УССР, 1962. - 228 с.
4. *Діденко В, П.* Обставини, що виключають злочинність діяння. Лекція. -К., 1993. - 78 с.
5. *Козак В. Н,* Право граждан на необходимую оборону. -Саратов, 1972. - 162 с.
6. *Коржанский Н, Й.* Очерки теории уголовного права. -Волгоград, 1992. - 92 с.
7. *Красиков А, Н.* Сущность й значение согласия потерпевшего... в уголовном праве. —Саратов, 1976. — 121 с.
8. *Тшакевич Й, С,* Условия й пределы необходимой обороны. -М., 1969. - 189 с.

Т е м а 11

СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ НАВМИСНОГО ЗЛОЧИНУ

і. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ І ВИДИ СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ НАВМИСНОГО ЗЛОЧИНУ

Злочин, як і всяку іншу справу, не завжди вдається довести до кінця.

Саме тому в практиці боротьби зі злочинністю часто виникає потреба визначити:

1. Чи почався злочин?
2. Чи закінчився він?
3. На якій стадії вчинення злочин було зупинено і чому він не був доведений до кінця?

Вирішення цих питань визначає межі, обсяг та міру відповідальності, тобто міра скоєного визначає міру покарання.

Тому практично важливо визначити наскільки здійснено Злочинний намір і чому він не був доведений до кінця:

1. Може злочин було припинено?
2. Чи злочинець не зміг його завершити?
3. Чи він відмовився від його закінчення?

Навмисний злочин, як і всяка інша вольова дія, являє собою реалізацію суб'єктом свого злочинного наміру.

Здійснення злочинного наміру з моменту виникнення до досягнення злочинних наслідків проходить декілька *етапів*, які різняться ступенем реалізації цього наміру, ступенем закінченості злочину.

Кожен такий етап в уголовному праві називається **стадією** завершення злочину.

Таким чином: стадії вчинення злочину — це поступові етапи завершення навмисного злочину, які різняться між собою ступенем його реалізації, закінчення.

В Українському уголовному праві відрізняються такі стадії вчинення навмисного злочину:

- 1) *готування до злочину*;
- 2) *Замах на злочин*;
- 3) *Закінчений злочин*.

В уголовно-правовій літературі деякі автори в самотійну, окрему стадію виділяють створення та виявлення наміру.

Але виявлення наміру, тим більше його створення, не може бути визнано стадією вчинення злочину, що має якесь практичне значення, бо:

це ще не дія (без дії немає і не може бути злочину);
вони ніскільки не наближають суб'єкта до здійснення наміру;

не спрямовані безпосередньо на заподіяння шкоди та і не можуть самі по собі її заподіяти;

а тому не суспільне небезпечні і не передбачені законом.

Автори одного курсу (ЛДУ, 1968. - Т.1 - С. 545) вважають окремим випадком виявлення наміру погрозу вчинити вбивство (ст.ЮО КК).

Такий висновок не має підстав, бо погроза вчинити вбивство — це не виявлення наміру (власне кажучи, кожен злочин — це є вияв наміру!), а власне дія, дія словом, спрямована на досягнення певних наслідків, певної мети.

Готування до злочину і замах на злочин в уголовному праві називаються **попередньою злочинною діяльністю**.

Ця діяльність має такі важливі ознаки:

Об'єктивні, які характеризуються:

- 1) неповним здійсненням (виконанням) дій, що створюють об'єктивну сторону складу злочину;
- 2) не настанням злочинних наслідків.

Суб'єктивні:

1. Дії, що створюють попередню злочинну діяльність, виконуються тільки з прямим умислом, бо підготовка та спроба домогтися небажаних наслідків неможливі.

Пленум Верховного суду України в постанові від 1 квітня 1994 року зазначив, що замах на вбивство може бути вчинено лише з прямим умислом, тобто, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільне небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільне небезпечні наслідки і бажала їх настання, але злочин не було доведено до кінця незалежно від волі винного *.

Попередня злочинна діяльність можлива лише при вчиненні навмисних злочинів, які мають «матеріальні», а також і «формальні» склади злочинів (вбивство, рівно як і спекуляція), що можуть бути вчинені дією, чи бездіяльнє

Див.: п.23 постанови Пленуму Верховного суду України від 1 квітня 1994р. «Про судову практику в справах про злочин проти життя і здоров'я людини». — Пленум Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. — Киш, 1995, С.93 — 94.

(наприклад, спроба матері позбавити життя своєї дитини, не годуючи її).

Попередня злочинна діяльність неможлива:

- 1) в *необережних злочинах* (в усіх);
- 2) *при перевищенні меж необхідної оборони* (ст 97 і 104 КК);
- 3) *при вчиненні злочину в стані фізіологічного афекту* (ст.95 і 103 КК).

Стадії вчинення злочину мають певну послідовність:

1. *Готування* (перша підготовча стадія);
2. *Замах* (безпосередній початок злочину);
3. *Закінчений злочин*.

При цьому кожна *наступна* стадія повністю *поглинає* (фактично і юридичне) *попередню*.

Конструктивні особливості деяких складів злочинів такі, що вони або зовсім не мають попередньої злочинної діяльності (стадій), або вона можлива, але зустрічається дуже рідко.

Наприклад, неможливий *замах на погрозу вчинити вбивство* (ст.100 КК), *образу* (ст.126 КК), *розбій* (ст.86 та 142 КК), окрім випадків помилки в потерпілому, коли продовження злочину неможливе.

Попередня злочинна діяльність має загальні підстави уголовної відповідальності — склад злочину в діях особи.

Цей склад утворюють ознаки того злочину, до якого готуються чи на який робиться *замах*, а також додатково ознаки, що встановлені ст. 17 КК.

Тому всяка попередня злочинна діяльність кваліфікується з застосуванням ст. 17 КК. Наприклад, ст. 17 і 93 КК, або ст. 17 і 81 КК.

Покарання за *готування до злочину* і за *замах на злочин* призначається за статтями Особливої частини, які передбачають покарання за даний злочин (ч.3 ст.17 КК).

Попередня злочинна діяльність утворювана і залежна від закінченого злочину, тому спочатку розглянемо особливості та ознаки закінченого злочину.

2. ЗАКІНЧЕНИМИ ЗЛОЧИН

Злочин вважається закінченим тоді, коли вчинені дії містять всі ознаки складу злочину, описаного в диспозиції статті уголовного закону.

Визнання злочину закінченим залежить від того, як сформульовано в законі склад злочину, яка його законодавча конструкція.

Залежно від цього визначається і момент закінчення злочину.

Злочини, що містять так звані «матеріальні» склади, вважаються закінченими з моменту настання злочинних наслідків:

- 1) *вбивство* з настанням смерті;
- 2) *грабіж* — майнового збитку;
- 3) *порушення правил безпеки руху* — з настанням смерті, телісних ушкоджень і т. ін.

Злочини, що містять так звані «формальні» склади, вважаються закінченими в момент вчинення дії чи бездії, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину:

- 1) *наклеп* — поширення вигадок, що ганьблять іншу якусь особу;
- 2) *порушення таємниці голосування* — ст. 129 КК;
- 3) *спекуляція* (ст. 154 КК) — скуповування і перепродаж товарів або інших предметів з метою наживи.

Конструкція деяких складів злочину така, що вони вважаються закінченими уже в момент, як тільки об'єкт ставиться в-небезпеку (наприклад, ч.2 ст. 77 та ч. 1 ст. 135 КК) — порушення правил руху чи вимог законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці, якщо це порушення створювало загрозу настання вказаних у законі наслідків.

Бандитизм (ст.69 КК) вважається закінченим уже в момент *організації, створення* банди, ще тоді, коли банди іще немає, і ще не було вчинено нею ні одного нападу.

Закінченим злочином є також згода стати членом банди, чи прийняти участь у вчинюваному нею нападі.

Такі склади злочинів називаються **скороченими**. Ст. 69, 86, 142, 190 * КК містять якраз такі склади злочинів.

Висока суспільна небезпечність цих злочинів змушує законодавця перенести момент закінчення цих злочинів на ранішу стадію, на самий їх пачаток — на стадію замаху.

Продовження таких злочинів збільшує обсяг їх суспільно небезпечних дій та відповідальності, але не впливає на їх кваліфікацію. Так, наприклад, кваліфікація розбою не змінюється від того — вдалось чи не вдалось злочинцеві заволодіти майном потерпілого.

Пленум Верховного Суду України в постанові від 25 грудня 1991 року. «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності», зокрема, зазначив, що розбій вважається закінченим з моменту нападу, поєднаного із застосуванням або з погрозою застосування насильства, небезпечного для життя чи здоров'я

незалежно від того, заволоділа винна особа майном потерпілого чи ні^Г.

Разом з тим, для практики застосування уголовного законодавства важливо відрізнити:

м о м е н т — закінчення злочину

і момент — закінченого складу злочину.

Наприклад, при вчиненні розбою склад закінченого злочину виникає в момент нападу, а злочин продовжується, і до нього можуть приєднатися інші особи, злочинці — співучасники, що було б неможливо, якби злочин уже був закінченим.

Ці обставини особливо важливо враховувати при вчиненні продовжуваних злочинів, а також злочинів зі скороченими складами.

Всі злочини, для закінчення яких законом передбачені злочинні наслідки (смерть, ушкодження, майновий збиток), не можуть вважатися закінченими, якщо такі наслідки не настали.

В таких випадках скоєне є лише замахом на злочин.

Коли ці обставини не враховуються, то тоді трапляються істотні юридичні помилки. Неправильно, наприклад, був визнаний закінченим злочин, вчинений П., який був засуджений за ч.4 ст. 81 КК України, тобто за викрадення державного майна у великих розмірах. Органи попереднього слідства і суд встановили, що П. вчинив кражу із магазину на суму 2627 крб. Але, як зазначила президія обласного суду, їх висновок, що кража була закінченою, є помилковим. Матеріалами справи встановлено, що П. був затриманий працівниками міліції, коли знаходився в приміщенні магазину. Частина викрадених товарів було знайдено у нього, а частину — біля магазину. Оскільки П. був затриманий на місці злочину і не встиг розпорядитися викраденим, його дії не можна розглядати як закінчену кражу. На підставі цього президія обласного суду перекваліфікувала дії П. з ч.4 ст. 81 КК України на ст. 17, ч. 3 ст. 81 КК, як замах на кражу державного майна у значних розмірах з проникненням у приміщення².

3, ГОТУВАННЯ ДО ЗЛОЧИНУ

Готування до злочину визначається законом як пошуки або пристосування засобів чи знарядь, або інше навмисне

¹ Див.: п.8 постанови Пленуму Верховного суду України від 25 грудня 1992 р. — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К., 1995. — С.114.

Див.: Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993.

створення умов для вчинення злочину (ч. 1 ст. 17 КК).

Готування до злочину — це є дії, спрямовані на створення умов і можливості вчинити злочин.

Це може бути:

- 1) придбання зброї, транспортних засобів, документів, інструментів, інших знарядь;
- 2) вивчення місця, обставин (приміщень, охорони, розташування об'єкта нападу, квартири, перебування в ній мешканців тощо);
- 3) усунення різних перешкод (сторожів, собак, тинів тощо).

Знаряддя і засоби — це ті речі (предмети), з допомогою яких може бути досягнутий бажаний наслідок (зброя, документ, інструменти, що полегчують вчинення злочину).

Умови — це необхідні передумови, сприятливі обставини для вчинення злочину (вивчення місцевості, придбання документів, усунення перешкод, відвернення охорони і т. ін.).

Таким чином, готування відрізняється від замаху тим, що воно створює тільки умови для злочину, не загрожуючи безпосередньо об'єкту злочину, що виконуються.

Сутність готування в тому, що ці дії:

- 1) не спрямовані безпосередньо на заподіяння шкоди об'єкту охорони, безпосередньої загрози об'єкту охорони вони не створюють (наприклад, підготовка ножа для вбивства, його загострення, скільки б воно не продовжу валось, заподіяти смерть не спроможне);
- 2) не створюють об'єктивну сторону складу злочину;
- 3) не наближають суб'єкта до об'єкта злочину чи до потерпілого, не утворюють їх безпосереднього зіткнення;
- 4) не мають причинного зв'язку з майбутніми злочинними наслідками.

Суспільна небезпечність готування в тому, що воно створює умови і можливості вчинити злочин.

Уголовна відповідальність за готування має загальні підстави і настає у всіх випадках, якщо воно значно суспільно небезпечне.

Отже, суспільна небезпечність готування до злочину виражається:

- 1) важливістю об'єкта посягання, його суспільною цінністю;
- 2) змістом підготовчих дій, їх загрозовістю для об'єкта посягання;
- 3) особою суб'єкта, його рішучістю вчинити злочин, попередньою злочинною поведінкою;
- 4) іншими обставинами, які підтверджують рішучість по-

грози вчинити злочин, довести його до кінця.

Звідси виходить, що не являє собою суспільної небезпеки готування до:

1) *малозначних злочинів* (пошкодження малозначних об'єктів або заподіяння дуже невеликої шкоди);

2) *малозначних підготовчих дій* (придбання сірників для підпалу хліва сусіда, паперу для написання доносу і т. ін.).

Іноді готування до одного злочину містить у собі склад закінченого іншого злочину, наприклад, придбання зброї для вбивства. Такі дії створюють сукупність двох злочинів і кваліфікуються за сукупністю, наприклад, ст.222, 17 і ст. 93 КК.

Сукупності злочинів не створюються тоді, коли готування є складовою, необхідною частиною іншого, більш тяжкого злочину. Наприклад, придбання зброї для створення банди, оскільки група без зброї — не банда.

В деяких випадках готування створює закінчений злочин, наприклад, створення, організація банди (ст.69 КК). Готування до вчинення злочину може утворювати як дія (придбання зброї, документів, знарядь і такі інші дії), так і бездіяльність — наприклад, незамикання дверей складу, сейфа для того, щоб дати можливість іншим особам (чи самому) вночі викрасти гроші.

Слідчо-судова практика свідчить, що до уголовної відповідальності притягуються лише особи, які готувалися до вчинення тяжких злочинів. Тому, мабуть, є обґрунтованою пропозиція в майбутньому встановити уголовну відповідальність лише за готування до вчинення тяжкого злочину.

4. ЗАМАХ НА ЗЛОЧИН

Зашхомна. злочин називається навмисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину^якщр при цьрму

~ 3

ЛИ дід дгчр

Замах на злочин — це невдала спроба вчинити злочин. Суб'єкт намагався, доклав усіх зусиль, але наслідок не настав, або він не зміг вчинити всіх дій, які він мав намір вчинити.

Таким чином, **замах** — це безпосередні дії, спрямовані на те, щоб вчинити злочин, але бажані наслідки не виникли незалежно від волі суб'єкта чи винний не зміг вчинити всіх Дій, які він мав намір вчинити.

Зміст і характер дій замаху визначаються ознаками об'єктивної сторони того злочину, який хотів вчинити винний.

Це можуть бути:

- 1) дія чи бездія (вистрелив, але не влучив, мати не годувала свою дитину і т. ін.);
- 2) дія, що не спричинила ніяких наслідків (відімкнув сейф, але він порожній та ін.);
- 3) дія, що спричинила наслідки, але не ті, які бажав винний (хотів убити, але тільки поранив);
- 4) частина необхідних для винного дій, які він мав намір вчинити, наприклад, скуповування товарів для перепродажу з метою наживи при спекуляції (ст. 154 КК)-, якщо перепродати скуплені товари винний не зміг з причин від його волі незалежних, або невдала спроба запустити двигун автомобіля з метою його угону (ст. 215³ КК)¹;
- 5) всі дії, які винний мав намір вчинити і які на його думку могли бути достатніми для досягнення мети, але мета не була досягнута з незалежних від нього причин. Наприклад, пропозиція хабара була відхилена посадовою особою².

Замах на злочин:

а) можливий:

- 1) якщо злочин містить так званий «матеріальний» склад злочину, тобто наслідки є обов'язковий елемент його (вбивство, викрадання, знищення майна, заподіяння тілесних ушкоджень, зловживання владою і т. ін.).
- 2) якщо злочин містить так званий «формальний» склад злочину що вчиняється дією (спекуляція, дача хабара і т. ін.).

б) неможливий:

- 1) якщо злочин містить «формальний» склад, що вчиняється бездією, або перша дія якого створює склад закінченого злочину (залишення в небезпеці — ст.111 КК; бандитизм — ст.69 КК);
- 2) якщо злочин закінчується першою дією, яка ставить в небезпеку об'єкт охорони (порушення правил безпеки руху, що створювали загрозу тяжких наслідків — ч.2 ст.77 КК);
- 3) якщо злочин вчиняється необережно.

Від закінченого злочину замах відрізняється тільки ознаками об'єктивної сторони. При замахові вона:

¹ Див.: Постанова президії Київського міського суду від 9 серпня 1988 р. в справі А. і К. — Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993 - С.16.

Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 6 серпня 1981 р. в справі К. — Там же. — С. 14.

1) або неповно виконана, тобто не всі дії вчинені, а лише їх якась частина (наприклад, куплені товари не були ще перепродані при спекуляції);

2) або вчинені дії не дали бажаних наслідків — майно не було викрадено, смерть потерпілого не настала, вилучення плоду при аборті не настало.

Залежно від того повністю чи не повністю виконані були дії, що складають об'єктивну сторону злочину, відрізняють:

1) замах *незакінчений*,

2) замах *закінчений*.

Незакінченим називають такий замах, при якому винний не виконав усіх дій, що були необхідні на його думку для досягнення бажаних наслідків.

Скупив, але не зміг перепродати куплене при спекуляції, застосував насильство до потерпілої, але через фізіологічну невідповідність не зміг здійснити статевий акт, намагаючись її звалтувати.

При незакінченому замахові злочинні наслідки не тільки відсутні, але вони тут і взагалі неможливі, бо не виконані всі для цього необхідні дії.

Отже, незакінчений замах має дві важливі ознаки:

1) немає, не настали злочинні наслідки;

2) не виконані всі дії, необхідні для того, щоб такі наслідки настали.

Незакінчений замах на кражу чужого майна вчинив, наприклад Г., засуджений за ст. 17 ч. 3 ст. 140 КК України. Г. вночі, будучи у стані алкогольного сп'яніння, проник у буднок М. і таємно викрав 271 крб., пляшку горілки, а також намагався викрасти інше майно на суму 1373 крб., але свій злочинний намір не довів до кінця у зв'язку з затриманням*.

Закінченим називають замах, в якому винний виконав всі дії, що були необхідні для наслідків, але наслідки не настали за обставин, від нього не залежних. Наприклад, винний вчинив постріл із рушниці, намагаючись вбити потерпілого, але не влучив.

В складі злочину закінченого замаху є відсутня тільки одна ознака — злочинні наслідки, які могли настати, якби цьому не перешкодили незалежні від волі винного обставини. Наприклад, відсутність грошей у відчиненій шафі чи кишені, або майна в коморі і т. ін.

¹ Див.: Постанова президії Херсонського обласного суду від 22 квітня 1988 р. в справі Г. — Практика судів України в кримінальних справах — К., 1993. - С.17

В деяких випадках злочин не доводиться до кінця в зв'язку з відсутністю предмета злочину, чи тому, що були вжиті негідні знаряддя і засоби.

Такий замах називається **негодящим**.

Розрізняють:

1. **замах на негодящий предмет** чи відсутній предмет — вистріл в мерця (труп); проникнення в порожню хату чи квартиру з метою заволодіти чужим майном;
2. **замах з негодящими засобами** — тобто застосування таких засобів, які не здатні, не спроможні спричинити бажані наслідки — спроба отруїти зубним порошком, заподіяти смерть ворожбою, намовленням і т. ін. Негодящий замах тягне за собою уголовну відповідальність на загальних підставах. Відповідальність виключається:

- 1) якщо замах вчинюється з особливо негодящими засобами, які ні в якому разі не можуть заподіяти бажану виним шкоду;
- 2) якщо погрожує дуже малозначними наслідками, і тому за ч.2 ст.7 КК не є злочином за відсутністю суспільної небезпеки. Наприклад, Судова колегія Верховного Суду України визнала, що дії В., який викрав у свого брата М. кілька рецептурних бланків із печаткою лікаря, власноручно заповнив два з них і намагався одержати в аптечному кіоску ліки: «Реланіум» і «Седуксен», але був затриманий працівниками міліції, за своїм характером не мають суспільної небезпеки і злочином не є¹.

Відмінність готування від замаху полягає в тому, що при готуванні:

1. Суб'єкт ще не входить в зіткнення з об'єктом.
2. Готування ще не створює безпосередньої загрози, воно не спроможне спричинити злочинні наслідки, скільки б не продовжувалось.
3. Підготовчі до злочину дії не створюють об'єктивної сторони складу злочину, до якого готується суб'єкт, вони не вказані в диспозиції статті уголовного закону — це ще не вбивство, викрадення тощо.

Див.: Ухвала Судової колегії Верховного суду України від 10 січня 1985 р. в справі В. — Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. - С.225.

5. ДОБРОВІЛЬНА ВІДМОВА ВІД ЗАКІНЧЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Уголовна відповідальність за попередню злочинну діяльність ґрунтується на тому, що злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного (який намагався його вчинити).

Але якщо злочин не доведено до кінця за волею винного, то ця особа згідно зі ст.18 КК не підлягає уголовній відповідальності. Уголовна відповідальність виключається, якщо особа добровільно і остаточно відмовилась від завершення злочину, від доведення його до кінця.

Безпідставно, наприклад, був засуджений В за ст.17 і ч.1 ст.81 КК. Він був визнаний винним у тому, що намагався викрасти товари із державного магазину, але не зміг довести свій намір до кінця з незалежних від нього причин. Судова колегія Верховного суду України визнала засудження В. безпідставним і в своїй ухвалі зазначила таке: На попередньому слідстві і в судовому засіданні В. пояснив що дійсно мав намір вчинити кражу, але дійшовши до прилавка, злякався відповідальності і вийшов із магазину. Суд визнав ці показання правдивими. Проте всупереч цьому у вирокі вказав, що В. залишив магазин, не довівши злочину до кінця тому, що почув шум автомобіля, який наближався, і злякався, що його затримують. Такий висновок суду нічим не обґрунтований і суперечить показанням свідків Ч. і М. про те, що В. залишив магазин до прибуття автомашини з працівниками міліції. Він був затриманий лише через деякий час і не біля магазину, а за 300 м від нього. Отже, В. добровільно відмовився від вчинення злочину. Відповідно до ст. 18 КК особа, яка добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, уголовній відповідальності не підлягає.

Виходячи з цього, Судова колегія Верховного суду України вирок про засудження В. за замах на вчинення кражі скасувала і справу закрила за відсутністю в його діях складу злочину¹.

Надання можливості злочинцеві на попередній стадії вчинення злочину відмовитись від його закінчення — є важлива обставина для припинення злочинної діяльності.

Згідно зі ст. 18 КК добровільна відмова від злочину це умова, що повністю виключає уголовну відповідальність, а не лише пом'якшує її.

Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 16 травня 1986 р. в справі В. — Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. - С.18 - 19.

Але добровільна відмова не завжди виключає відповідальність, тобто не всяке припинення злочину виключає відповідальність за скоєне.

Відмова продовжити злочин виключає уголовну відповідальність лише за сукупністю таких умов:

1. Якщо відмова від закінчення злочину була *добровільною*, а не вимушеною, тобто таке рішення винний прийняв самостійно і добровільно.

Мотиви відмови можуть бути різними і значення не мають — страх, жаль потерпілого, каяття, муки совісті, сумління тощо.

Ініціатива відмови може бути власною чи надходити від інших осіб — головне, щоб рішення про відмову було *власним*, щоб в ньому відбилася воля самого суб'єкта, тобто, щоб від не був до цього примушений, бо в такому разі відмова не добровільна.

2. Добровільна відмова значить, що винний назавжди і остаточно відмовився від завершення цього злочину.

Відмова не буде добровільною і не виключає уголовної відповідальності, якщо злочин лише припинено на деякий час (більш чи менш тривалий), після якого винний має намір продовжити злочинні дії.

В таких випадках можна мовити про перерву в злочинних діях, а не про добровільну відмову від злочину.

3. Добровільна відмова можлива лише тоді, коли у суб'єкта є можливість завершити злочин і він усвідомлює цю можливість.

Наприклад, безпідставно було засуджено П. за ст. 17 і ч. 1 ст. 117 КК за замах на зґвалтування. П. познайомився на весіллі з Х., завів її на околицю села, де наполягав на тому, щоб вона вступила з ним у статеві зносини. Коли Х. відмовилась, він збив її з ніг і, долаючи опір, бив по обличчю і голові, намагаючись при цьому вчинити статевий акт. Від ударів по голові потерпіла втратила свідомість, а коли прийшла до пам'яті, то побачила напівроздягнутого П., сидячого біля себе. Президія обласного суду, розглянувши справу, зазначила таке. Пленум Верховного суду України у п.15 постанови № 5 від 29 червня 1990 р. «Про виконання судами республіки законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постанови вироку» звернув увагу на те, що в разі визнання підсудного винним у замаху на вчинення злочину у вироку необхідно вказати причини, з яких злочин не було доведено до кінця. У даній же справі суд, визнавши П. вин-

ним у замаху на зґвалтування Х., всупереч зазначеним керівним роз'ясненням Пленуму не вказав у вирокі, з яких причин засуджений не довів злочину до кінця. З матеріалів справи вбачається, що потерпіла була у непритомному стані, ніхто й ніщо не перешкоджало П. її зґвалтувати. Отже, у справі встановлено, що П. добровільно відмовився від свого злочинного наміру — зґвалтувати потерпілу¹.

Якщо ж злочин не може бути закінченим за будь-якими об'єктивними причинами (негодящі засоби, непереможний опір потерпілого, викриття охороною та ін.), то тут добровільної відмови немає, а є об'єктивна неможливість завершити злочин.

Таким чином, добровільна відмова від закінчення злочину — це усвідомлена, добровільна і остаточна відмова від доведення попередньої злочинної діяльності до кінця, якщо є фактична можливість її закінчити.

Добровільна відмова від закінчення злочину виключає уголовну відповідальність не за всі вчинені винним дії, а лише за припинений злочин, тобто за той злочин, що не був доведений до кінця.

Уголовна відповідальність не виключається за дії, що були вчинені до відмови, якщо вони містять склад якогось окремого злочину.

І Наприклад, придбання вогнепальної зброї для вбивства з наступною і добровільною відмовою вбити, виключає уголовну відповідальність за підготовку до вбивства, але тягне відповідальність за ч.І ст.222 КК за незаконне придбання і володіння вогнепальною зброєю.

В наведеній справі П. було встановлено, що він, маючи намір зґвалтувати потерпілу Х., збив її з ніг, і, долаючи опір, бив по обличчю і голові, але коли потерпіла знепритомніла, відмовився від зґвалтування її. Президія обласного суду, розглядаючи справу, встановила, що П. добровільно відмовився від зґвалтування потерпілої і на цій підставі звільнила П. від уголовної відповідальності за замах на зґвалтування. Разом з тим було встановлено, що П. навмисно заподіяв потерпілій легкі тілесні ушкодження, що спричинили короткочасний розлад здоров'я. В зв'язку з цим президія обласного суду визнала його винним у вчиненні злочину і кваліфікувала його дії за ч.І ст.106 КК України².

¹ Див.: Постанова президії Тернопільського обласного суду від 14 березня 1991 р. у справі П. — Практика судів України в кримінальних справах, - К., 1993. - С.20 - 21.

² Див.: Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. - С.20 - 21.

Добровільна відмова може мати вигляд простого припинення дій, але може бути проявлена і в окремих діях — знищення документів, зняття тощо.

Найбільш важливим в добровільній відмові є питання — до якого часу, моменту вона можлива? Адже неможливо відмовитися від того, що вже скоєно, вчинено, що вже сталося. Неможлива відмова і від того, чого ще не було.

Таким чином, добровільна відмова неможлива після закінчення злочину.

На стадії готування до злочину добровільна відмова можлива завжди (крім випадків, коли готування до злочину містить склад уже закінченого злочину, наприклад, в ст.69 КК).

Добровільна відмова можлива на стадії незакінченого замаху. Саме для цієї практичної потреби і розподіляються замах на закінчений і не закінчений. Щодо стадії закінченого замаху, то тут міркування фахівців розбігаються. Одні вважають, що оскільки в стадії закінченого замаху винним скоєні уже всі дії, які на його думку були необхідні для досягнення бажаних наслідків, то в такому разі добровільна відмова (від скоєного) — уже неможлива.

В таких випадках мова може йти лише діяльне каяття, що не є обставиною, виключаючою відповідальність, а лише пом'якшуючою її.

Інші вважають, що і в стадії закінченого замаху добровільна відмова можлива, але лише тоді, коли винний володіє владою над подіями і може відвернути виникнення злочинних наслідків (погасити пожежу, дати потерпілому протиотруту і т. ін.).

В тих же випадках, коли винний не може втрутитися в події і не може володіти ними за відсутності перерви в часі між дією і її наслідком, добровільна відмова в стадії закінченого замаху — неможлива.

Наприклад, при пострілі в потерпілого, при замахові на вбивство, сказане образливе слово і т. ін.

Після закінчення злочину добровільна відмова перестає бути можливою.

Можливе лише діяльне каяття, яке є обставиною, що значно пом'якшує відповідальність (п.8 ст.40 КК), усунення заподіяної шкоди, відшкодування збитків і т. ін.

В деяких випадках діяльне каяття визнається законом підставою для звільнення винного від уголовної відповідальності (ч.2 ст.56, ч.2 ст.222, ст.229 ю КК).

Добровільна відмова від закінчення злочину має значні особливості, якщо злочин вчинено спільними зусиллями

кількох осіб (ст.19 КК). Для одних (виконавців) для цього досить припинити свої дії, перестати діяти, а для інших добровільна відмова вимагає виконати дії, які спроможні відвернути вчинення, завершення злочину — відібрати зброю, відмовити виконавця, сповістити органам влади і т. ін.

Законодавство до теми:

Ст.17 і 18 Кримінального кодексу України.

Література:

1. Відповідні теми підручників, курсів та посібників.
2. *Дурманов Н. Д.* Стадии совершения преступления по... уголовному праву. — М., 1955. — 266 с.
3. *Зелинский А. Ф.* Добро вольный отказ от преступления// Сов. юстиция, 1968. - № 8. — С.9 - 11.
4. *Иванов В. Д.* Ответственность за покушение на преступление. - Караганда, ВШ МВД, 1974. - 117 с.
5. *Кузнецова Н. Ф.* Ответственность за приготовление й покушение на преступление по... уголовному праву. — М., 1958. - 218 с.
6. *Панько К. А.* Добровольный отказ от преступления по... уголовному праву. — Воронеж, 1975. — 147 с.
7. *Тишкевич Й. С.* Приготовление й покушение по... уголовному праву. — М., 1958. — 258 с.

Т е м а 12 СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ

і. ПОНЯТТЯ СПІВУЧАСТІ

Злочин може бути вчиненим як однією особою, так і спільними діями кількох осіб — гуртом.

«Гуртом легше й батька бити»
(Народне прислів'я)

Навмисне спільне вчинення злочину двома або більше особами називається в уголовному праві співучастю.

Вчинення злочину в співучасті завжди значно перевищує суспільну небезпеку аналогічного (тотожного) злочину, вчиненого однією особою, бо:

- 1) гуртом легше підготувати і здійснити злочин;
- 2) легше приховати злочинця, знаряддя злочину і засоби його вчинення, сліди злочину, а також предмети, здобуті злочинном.

Груповий злочин набагато ефективніший для виконання злочинних намірів. Поєднання злочинних зусиль кількох осіб набагато перевищує суму їх окремих, індивідуальних дій. Саме тому груповий злочин набагато більше суспільне небезпечний від злочину, вчиненого поодиноці. Вершини суспільної небезпеки сягає організована групова злочинність, яка має ознаки *організації*.

Відносно групової злочинності чи злочину, вчиненого групою осіб, можна визначити правило — *чим більша злочинна група та чим міцніше вона організована, тим більшу суспільну небезпеку вона утворює і тим більшої кари вона заслуговує*.

Такий висновок ґрунтується на особливостях еалльної злочинної діяльності, яка забезпечує: а) *більшу ефективність цієї діяльності*; б) *більшу латентність* (скритність) вчинюваних злочинів, в) *меншу небезпеку для злочинців бути відкритим і покараним*,

В багатьох статтях Особливої частини КК співучасть визнається найбільш небезпечною формою злочинної діяльності або виділяється в самостійний кваліфікований склад злочину. Такі, наприклад, — бандитизм (ст.69 КК), масові

безпорядки — (ст.71 КК), а також злочини, вчинені за попередньою змовою групою осіб (ст.81 — 84, 86, 86² КК).

У багатьох випадках вчинення злочину в співучасті визнається законом (п.2 ст. 41 КК) обставиною, що обтяжує відповідальність.

Першою і найбільш важливою ознакою співучасті є *погодженість* дій співучасників (*змова*).

Для співучасті недостатньо вчинення злочину спільними діями кількох осіб, мало лише їх зовнішньої єдності.

Співучасть є лише там, де є внутрішня єдність дій кількох осіб, що виникла внаслідок змови, явної чи вираженої мовчанням.

Немає співучасті там, де дії одної особи лише об'єктивно сприяли вчиненню злочину іншою особою.

Наприклад, якщо посадова особа не вживає заходів до охорони державного майна, а це використали злодії при його розкраданні, то тут немає співучасті.

Для співучасті необхідна погодженість хоча би між двома особами про вчинення злочину **спільно**, тобто є взаємне знання про спільне злочинство.

Де відсутня свідомість того, що особа діє спільно з іншою (чи іншими) особою для здійснення загального для обох (всіх) наміру, там немає співучасті.

Безпідставно, наприклад, районний суд визнав співучасником Г. і засудив його за ч.2 ст. 84 КК (за викрадання державного майна спільно з Б). Б., працюючи водієм-експедитором, одержав з райагропромпостачу за товаро-транспортною накладною 3528 кг рідкого пічного палива для перевезення до колгоспу. Однак на фермі колгоспу він паливо не розвантажив, а домовившись з Г., разом з ним викрав його і продав. Президія обласного суду, розглянувши справу, зазначила, що суд безпідставно визнав Г. співучасником розкрадання. Як пояснили самі Б. і Г. вони не домовлялися спільно викрасти паливо. Б. пояснив, що паливо він викрав один. Скориставшись тим, що Диспетчер колгоспу зробив йому в накладній позначку про розвантаження, він імітував злив палива з автоцистерни й вивіз його за межі колгоспу. Г. не брав участі у Цих діях. Б. зустрів його пізніше, після викрадання, і попросив допомогти йому злити викрадене паливо у Р., що Г. і зробив. Отже, вказала президія обласного суду, між Б. і Г. не було змови про спільне викрадання палива, Г. участі у його викраданні не брав, він лише допоміг Б. збути викрадене, тобто брав участь у збуті завідомо ви-

краденого майна, а тому і повинен відповідати за ч. 3 ст. 213 ККІ.

Таким чином, співучасть має такі найбільш важливі ознаки:

- 1) *погодженість дій співучасників;*
- 2) *взаємне знання (усвідомлення) про спільне вчинення злочину.*

В сукупності ці ознаки розкривають поняття — спільна участь двох чи більше осіб у вчиненні злочину (ч.1 ст. 19 КК).

При цьому дії кожного співучасника (якими б вони не були) є необхідна умова вчинення злочину. А заподіяний цими діями наслідок є загальним наслідком діяльності всіх співучасників.

Із цього виходить, що співучасть має наявний причинний зв'язок між діями співучасників і заподіяними злочинними наслідками.

Ці наслідки є результат дій кожного співучасника, внесок кожного із них, всіх, що взяли участь у злочині, і в той же час такі злочинні наслідки — це загальний результат сумісних, спільних дій всіх співучасників.

З боку об'єктивного для відповідальності співучасника треба виявити сприяння ним чим-небудь вчиненню злочину.

Таке сприяння може бути:

- 1) наданням фізичної допомоги — дав знаряддя, усунув перешкоди, допоміг в транспортуванні, переховуванні і т. ін.;
- 2) наданням інтелектуальної допомоги — дав пораду, розповів про можливості, особливості охорони, накреслив схему і т. ін.;
- 3) впливом на волю інших співучасників — наприклад, на виконавця злочину — підбурював його, чи обіцяв переховати, збути, використати і т. ін., здобуте злочином, тощо.

З боку суб'єктивного співучасть є дії тільки навмисні. Необережність не може створити ту внутрішню погодженість дій, яка є необхідною ознакою співучасті.

Співучасть характеризується єдністю наміру співучасників вчинити злочин, хоча єдності мети та мотивів може і не бути.

Одні співучасники можуть діяти з корисливою метою, інші з метою помсти, треті з солідарності чи приятельства і т. ін.

Див.: Постанова президії Чернівецького обласного суду від 22 грудня 1988 р. у справі Б. і Г. — Практика судів України в кримінальних справах. - К., 1993. - С. 70 - 71.

При цьому кожен із співучасників знає — що за дії він чинить і знає, усвідомлює, що цими діями він сприяє злочину і Щ^о його намір збігається з наміром інших співучасників-

Таким чином, можна виділити такі ознаки співучасті:

1. Об'єктивні:

- 1) участь в злочині двох чи більше осіб; кожен з них є суб'єктом уголовної відповідальності;
- 2) об'єднання їх зусиль в одному злочині;
- 3) наявність причинного зв'язку між діями всіх співучасників разом і кожного окремо і настанням злочинних наслідків;
- 4) злочинні наслідки є спільним, загальним результатом дій кожного співучасника зокрема і всіх в сукупності, кожен співучасник додав свій внесок до їх настання.

2. Суб'єктивні:

- 1) взаємна погодженість (змова) між співучасниками про здійснення злочину; змова, погодженість вчинити злочин можуть бути досягнуті словами, жестами та взагалі будь-якими засобами порозуміння, як кажуть, порозуміння з півслова, або і без слів;
- 2) наявність двобічного суб'єктивного зв'язку між співучасниками, обопільна усвідомленість про вчинення злочину і спільно з іншими співучасниками.

Деякі автори допускають можливість співучасті і при однібічному суб'єктивному зв'язку¹.

Але така думка не має підґрунтя ні в законодавстві, ні в практиці його застосування, ні в доктрині уголовного права. В статті 19 КК України співучасть визначається як *навмисна спільна* участь двох або більше осіб у вчиненні злочину. Навмисне і спільне вчинення злочину не дозволяє, не дає можливості визнати співучастю діяння, яке не має взаємоусвідомлення, яке усвідомлюється лише однією діючою особою і не усвідомлюється іншою (іншими).

Кількісно співучасть припускає участь у злочині двох чи більше осіб.

Якісно вони повинні мати всі ознаки суб'єкта злочину.

Співучасті немає там, де діюча особа немає властивостей суб'єкта (малолітній, неосудний).

При використанні допомоги неповнолітнього при вчиненні злочину хоча б іще не досягнувшого віку уголовної від-

¹ Див.: Угрехелидзе Н. Соучастие без сговора. — Сов. юстиция, 1968. ~ № 14.

повідальності, -може виникнути співучасть, якщо ця особа уже спроможна надати значної допомоги¹.

Пленум Верховного суду України в постанові від 27 березня 1992 р. «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» зазначив, що дії учасник зґвалтування підлягають кваліфікації за ч.3 ст. 117 Кримінального кодексу як вчинення групового зґвалтування і в тому разі, коли інші учасники злочину через неосудність,; не досягнення віку, з якого настає уголовна відповідальність, або інших передбачених законом підстав не були при-тягнуті до уголовної відповідальності².

Співучасть можлива і при здійсненні злочинів, що мають спеціального суб'єкта (посадові злочини, військові злочини і т. ін.), при умові, що виконавцем злочину є спеціальний суб'єкт.

Про це прямо вказує ч.3 ст.231 КК'. «Співучасть у військових злочинах осіб, не згаданих в цій статті, тягне відповідальність за відповідними статтями цієї глави».

Уголовна відповідальність співучасників має загальні підстави — наявність в діях кожного співучасника складу злочину (ч.1 ст.3 КК).

Склад злочину в діях кожного співучасника складається із ознак, що характеризують діяльність кожного співучасника, і ознак того складу злочину, учасником вчинення якого вони були.

Тому дії співучасників кваліфікуються з застосуванням ст.19 КК.

Наприклад, співучасть у вбивстві кваліфікується за ст.19 і ст. 94 КК.

Тобто відсутність деяких ознак складу злочину, що передбачає відповідальність за вбивство (адже, наприклад, пособник потерпілого не вбивав, безпосередньо не чинив дій, які призвели до настання смерті), доповнюється ознаками статті, яка передбачає відповідальність за співучасть у злочині (ст.19). Пленум Верховного суду України зокрема вказав, що якщо особа при вчиненні одних злочинів була виконавцем, а при інших — організатором, підмовником чи пособником, останні злочини повинні отримувати окрему кваліфікацію з посиланням на відповідну частину ст.19 КК України³.

¹ Див.: Галиакбаров Р. Р. — Групповое преступление. — Свердловск, 1973. — С. 57 - 58.

² Див. п. 14 постанови Пленуму Верховного суду України від 27 березня 1992 р. — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К., 1995. — С. 100 - 101.

³ Див.: п.33 постанови Пленуму Верховного суду України від 25 грудня 1992 р. «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності». — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К., 1995. — С. 101.

Радянська теорія уголовного права і практика його застосування безмежно поширювали поняття співучасті.

Такі видатні «діячі» як А. Я. Вишинський, А. Н. Трайнін стверджували, що співучасть можлива і без всякого погодження і змови між співучасниками.

А- Я. Вишинський взагалі заперечував необхідність для співучасті наявності причинного зв'язку між діями співучасників і виникненням злочинних наслідків.

«Для понятия соучастия необходимо наличие не причинной связи, а связи вообще данного лица с совершенным пре-

А. Я. Вишинський, А. Н. Трайнін, а також М. Д. Шаргородський вважали можливою співучасть і при необережності.

Я називаю ці імена для того, щоб ви знали, коли будете читати відповідну літературу, що це були великі шахраї від науки, люди без гідності і совісті, їх антилюдські погляди були обґрунтуванням катування невинних людей, рахунок яких вівся на мільйони. Вони знищили інститут співучасті і замінили його якоюсь широкою невиразною причетністю до злочину.

Це давало можливість скатувати кого завгодно і за що завгодно.

Вивчаючи співучасть, цю історію треба знати.

¹

2. ФОРМИ І ВИДИ СПІВУЧАСТІ

Зміст різноманітних проявів співучасті дає змогу розподілити їх на *три форми*:

1) проста співучасть — *співвиконавство*;

2) складна співучасть — з *розподілом ролей* (власне співучасть);

3) злочинна *організація*.

У простій співучасті (співвиконавстві) кожен співучасник безпосередньо виконує дії, що створюють об'єктивну сторону складу злочину (вбиває чи тримає жертву, викрадає майно, наносить образу і т. ін.).

Проста співучасть значить, що кожен співучасник — безпосередній виконавець злочину: він безпосередньо виконує дії, що повністю чи частково утворюють об'єктивну сторону злочину.

Мінімум дій співвиконавця — це присутність на місці вчинення злочину і готовність в кожний момент за змовою з іншими співвиконавцями скоїти злочин (вбити, вкрати,

¹ Див.: Вышинский А. Я. Вопросы теории государства и права. — М., 1949. - С.118.

згвалтувати, заподіяти тілесне ушкодження і т. ін.)

Пленум Верховного Суду України в постанові від 27 березня 1992 р. «Про судову практику у справах про згвалтування та інші статеві злочини» зазначив, що за змістом ст. 19 КК дії особи, яка не вчинила і не мала наміру вчинити статевий акт, але безпосередньо застосувала фізичне насильство, погрозу чи довела потерпілу до безпорадного стану з метою згвалтування її іншою особою, повинні розглядатися як співвиконавство у цьому злочині!

Всі співвиконавці несуть рівну відповідальність незалежно від кількості і якості виконаних кожним із них дій.

Дії співвиконавців кваліфікуються за однією статтею Особливої частини КК без застосування ст. 19 КК.

Складна співучасть відрізняється тим, що злочин вчиняється з розподілом ролей між співучасниками.

Одні з них усувають перешкоди, інші — заволодівають майном чи вбивають жертву, треті — знищують сліди чи збувають украдене і т. ін.

Безпосередньо дії, що створюють об'єктивну сторону складу злочину, виконують одні (*виконавці*).

Інші співучасники лише сприяють діям виконавців (пособники), чи керують вчиненням злочину (організатори), або підбурюють других осіб на вчинення злочину (підмовники).

Особливість співучасті організаторів, підмовників та пособників в тому, що вони безпосередньо не виконують тих дій, які створюють об'єктивну сторону злочину (не грабують, не гвалтують, не вбивають).

На цій підставі дії підмовників та пособників кваліфікуються з застосуванням ст. 19 КК.

У складній співучасті відповідальність інших співучасників (організаторів, підмовників і пособників) залежить від відповідальності виконавця злочину (так звана акцесорність відповідальності співучасників, тобто залежність). Коли щодо виконавця певних дій відмовлено в притягненні до уголовної відповідальності через відсутність складу злочину, то співучасник цих дій також звільняється від уголовної відповідальності з цієї ж підстави².

Самою небезпечною формою співучасті є злочинна група (організація).

¹ Див.: п.14 постанови від 27 березня 1992 р. — Постанови Пленуму Верховного суду України. - К., 1995. - С. 100.

² Див.: Постанова президії Херсонського обласного суду від 23 грудня 1988 р. в справі А. — Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. - С.22 - 23.

Чинне уголовне законодавство передбачає такі форми організованої злочинності:

- 1) *банда* — ст. 69 КК;
- 2) *злочинна група у виправно-трудовах установах* — ст 69¹;
- 3) *група контрабандистів* — ст.70 КК;
- 4) *організована група* — ч.3 ст.86² КК;

Істотними ознаками злочинної групи є:

і) *згуртованість* співучасників — відданість кожного співучасника групі, готовність жертвувати всім для досягнення мети групи і т. ін.

2) *стійкість* групи — утворення групи для вчинення багатьох злочинів, намір надовго чинити злочини або вчинити один, що вимагає старанної та багатобічної підготовки.

Організованою групою називається стійке об'єднання двох і більше осіб, які спеціально зорганізувалися для спеціальної злочинної діяльності.

Організовану групу характеризують такі ознаки:

- 1) розроблений (хоча б у загальних рисах) і схвалений учасниками групи план злочинної діяльності або вчинення певного злочину;
- 2) розподіл ролей;
- 3) наявність організатора (керівника) групи;
- 4) прикриття своєї діяльності як своїми силами, так і з допомогою сторонніх осіб (в тому числі і підкупом хабарами посадових осіб);
- 5) вербування нових членів;
- 6) наявність загальних правил поведінки, ієрархія стосунків між учасниками групи;
- 7) наявність матеріальної бази — транспорту, приміщень, сховищ, коштів!

Особливість уголовної відповідальності співучасників за організовану злочинну діяльність полягає в тому, що створення такої групи (організації) містить в діях співучасників закінчений злочин (ст. 69, 69¹ та ст. 187⁶ КК).

Але учасники злочинної організації несуть уголовну відповідальність лише за ті злочини, в яких вони особисто брали участь.

Ті особи, які не брали безпосередньої участі в якомусь окремому злочині, підлягають відповідальності лише за членство в цій групі (організації).

Дії учасників злочинної групи кваліфікуються без застосування ст.19 КК.

Див.: п.26 постанови Пленуму Верховного суду України від 25 грудня 1992 р. — Постанова Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. — К., 1995, С. 119 — 120.

За суб'єктивним зв'язком між співучасниками співучасть ділять на види:

1. *Співучасть без попередньої змови* — намір здійснити злочин виникає під час його вчинення, раптово.

2. *Співучасть з попередньою змовою* — намір вчинити злочин виникає передчасно як і змова про це.

При цьому співучасть розділяють не за наявністю чи відсутністю змови, а за часом її виникнення.

Співучасть без попередньої змови зустрічається дуже рідко і можлива лише при простій співучасті.

Самою поширеною формою співучасті є співучасть з попередньою змовою:

1) *про час, місце чи способи вчинення злочину;*

2) *про розподіл ролей,*

3) *про приховування слідів, здобутого і т. ін.*

Це найбільш небезпечна форма співучасті:

1) тут більша згуртованість співучасників, більша їх злочинна стійкість, наполегливість;

2) попередність змови визначає більшу енергійність дій всіх співучасників.

Вчинення злочину організованою групою згідно з п.2 ст.41 КК завжди визнається обставиною, що обтяжує відповідальність.

3. ВИДИ СПІВУЧАСНИКІВ

Залежно від того, яку роль виконував співучасник в злочині, вони діляться законом на виконавців, організаторів, підмовників і пособників. (ч.2 ст.19 КК).

Виконавцем визнається особа, яка безпосередньо вчинила злочин (ч.3 ст.19 КК).

Виконавець — це той, хто безпосередньо заподіяв тілесні ушкодження, вбив, вкрав, чи держав жертву, коли інші її вбивали, гвалтували і т. ін.

Скоєне виконавцем у співучасті визнається заподіяним усіма співучасниками сумісно, спільно.

Діями виконавця визначаються:

1) стадії вчинення злочину і ступінь завершення злочину усіма співучасниками, а також

2) межі і обсяг відповідальності кожного із співучасників.

Злочин, вчинений виконавцем, надається до вини всім співучасникам, за винятком ексцесу виконавця, яким в уголовному праві називаються дії, не погоджені з іншими спі-

учасниками, які не входили в намір інших співучасників і не передбачались ними. Ексцес може торкатися:

1) *способу вчинення злочину* — замість крадіжки скоїли грабїж;

2) *кваліфікуючих обставин* — замість простого вчинили кваліфіковане вбивство — двох осіб;

3) *неоднорідного злочину* — замість знищення майна заподіяли тілесні ушкодження.

За ексцес виконавця інші співучасники відповідальності не несуть, не підлягають відповідальності за злочин, вчинений виконавцем.

У випадках добровільної відмови виконавця від доведення злочину до кінця інші співучасники від уголовної відповідальності не звільнюються. Для них відповідальність настає за готування до злочину.

Добровільна відмова організатора і підмовника можлива лише в діях, здатних відвернути злочин, не дати йому скоїтись (знищити план чи знаряддя, відмовити виконавця, сповістити органам влади).

Добровільна відмова пособника можлива діями (відібрати зброю, знаряддя) чи бездією (не виконати обіцянки сховати, не дати зброю, транспорт і т. ін.) ! При добровільній відмові з їх боку організатори, підмовники і пособники не звільнюються від уголовної відповідальності, якщо виконавець все ж таки вчинить злочин.

Добровільна відмова від закінчення злочину членами організованої групи неможлива бо її утворення вважається закінченим злочином. Можливе лише діяльне каяття.

Організатором визнається особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його вчиненням (ч.4 ст. 19 КК).

Роль організатора у вчиненні злочину полягає в тому, що він є ініціатором і двигуном злочину:

1) *він шукає учасників;*

2) *розробляє план вчинення злочину;*

3) *розподіляє ролі між співучасниками;*

4) *спрямовує їх дії;*

5) *забезпечує вчинення злочину матеріально* — грошми, технікою, знаряддям, приміщеннями тощо.

Безпосередньо у вчиненні злочину організатор може участі й не приймати, може і не бути присутнім там, де вчинявся злочин.

Але такі обставини не змінюють його ролі, значення і відповідальності.

Організатор повною мірою відповідає за всі ті злочини, які

він організував чи якими він керував, і також за всі ті злочини, що скоїла, а утворена ним злочинна група (організація).

Підмовником визнається особа, яка схилила до вчинення злочину іншу особу (ч.5 ст.19 КК).

З боку об'єктивної дії підмовника викликають намір у іншої особи вчинити злочин.

Підмова — це не заклик до злочину взагалі, не пропозиція вдатися до злочинної діяльності, а *підмова певної особи до вчинення певного злочину*.

Для схилення до вчинення злочину підмовник може застосувати і використати різноманітні засоби — просьбу, підкуп, погрозу, обман і т. ін.

Не можуть вважатися підмовою випадки схилення до злочину неосудного чи малолітнього, а також і такий обман, при якому обманутий не усвідомлював своєї помилки і не розумів суті своїх дій.

В таких випадках особа визнається не підмовником, а виконавцем (посереднє виконавство) злочину.

З суб'єктивної сторони підмовник діє навмисно — він розуміє, що схиляє іншу особу до вчинення злочину і бажає досягти такого наслідку своїх дій.

Необережна підмова неможлива.

Невдала підмова є готування до злочину.

Деякі випадки підмови вважаються законом самостійними закінченими злочинами:

- 1) *пропаганда війни* — ст. 63 КК;
- 2) *заклики до насильницьких повалення чи зміни конституційного ладу* або з метою захоплення державної влади - ст.56⁵ КК;
- 3) *втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність* — ст.208 КК.

Підмовник несе відповідальність за співучасть у тому злочині (або готуванні до нього), до якого він схиляв виконавця.

Дії підмовника кваліфікуються за статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за злочин, до якого він схилив виконавця, з застосуванням ст. 19 КК.

Дії підмовника зовні схожі з діями організатора — і той і другий схиляють інших осіб до вчинення злочину.

Відмінність їх дій в тому, що:

- 1) організатор діє відносно багатьох осіб і не одного злочину; може бути організація і одного злочину, яка полягає у вчиненні багатьох дій — пошуки виконавця, створення плану, вивчення обстановки, забезпечення знаряддями, керівництво вчиненням цього злочину і т. ін.

2) підмовник діє відносно певної особи і Певного злочину, його дії обмежені однією метою — викликати у підмовлюваного намір вчинити злочин.

Пособником — визнається особа, яка сприяла вчиненню злочину порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод, а також особа, яка заздалегідь обіцяла сховати злочинця, знаряддя і засоби вчинення злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинцем (ч.б ст. 19 КК).

Дії пособника відзначаються тим, що вони допомагають певній особі здійснити певний злочин.

Не може бути пособником той, хто допомагає, сприяє злочину взагалі.

Дії пособника здійснюються, як правило, до вчинення злочину. Вони можуть мати вид як активних дій (дав зброю, знаряддя, пораду), так і бути бездією (особами, що зобов'язані попередити чи відвернути злочин).

Подсобник безпосередньо не виконує дій, які створюють об'єктивну сторону складу злочину, але його дії є необхідною умовою вчинення злочину і тому вони мають причинний зв'язок з діями виконавця і злочинними наслідками.

За характером змісту вчинених пособником дій розрізняють їх три види: 1) *інтелектуальне пособництво* — поради, вказівки тощо;

2) *фізичне пособництво* — надання засобів, знарядь, усунення перешкод;

3) *пособництво-переховування* — заздалегідь дана обіцянка сховати злочинця, знаряддя, сліди злочину або предмети, здобуті злочинцем.

Пособництво є там, де воно сприймається виконавцем злочину, тобто там і тоді, де і коли виконавець знає про сприяння йому і він погоджується з цим сприянням.

Згода на сприяння вчинення злочину може бути будь-якої форми — письмовою, усною, а також виражена і мовчанням («мовчанка — знак згоди»).

Таким чином, пособництво, про яке виконавець не знав, а також не прийняв сприяння, кваліфікується як готування до злочину чи замах на злочин.

Таким же чином кваліфікується і невдале подсобництво, коли виконавець відмовився від завершення чи вчинення злочину.

Пособник може сприяти діям не тільки виконавця, але і діям інших співучасників — організатора, підмовника та інших пособників.

Пособництво-переховування є співучасть лише в тих випадках, коли обіцянка сховати злочинця, знаряддя чи сліди

9*

злочину була дана заздалегідь — до початку чи в момент вчинення злочину.

Дії пособника кваліфікуються за статтею Особливої частини КК з застосуванням ст.19 КК.

Відмінність пособника від співвиконавця полягає в тому, що:

- 1) співвиконавець діє на місці і під час вчинення злочину;
- 2) пособник діє не на місці і не під час вчинення злочину.

Підмовник підлягає відповідальності лише за той злочин, до вчинення якого він підмовляв іншу особу. Безпідставно, наприклад, за ст.19 і ч.2 ст.81 КК було засуджено Я. Він був визнаний винним, в тому, що попросив водія автомобіля нафтобази І. вкрати на базі і привезти йому за винагороду три бочки солідолу. Через кілька днів І. за зговором з К. викрав солідол і привіз його Я., за що Я. заплатив їм обумовлену суму грошей.

Розглянувши справу, президія обласного суду зазначила, що на вчинення крадіжки Я. підмовляв лише І. Проте, що той вчинив її за попередньою змовою з К., він дізнався лише тоді, коли вони доставили вкрадене йому додому. Оскільки Я. не знав, що крадіжка, до якої він підмовляв, вчинятиметься групою осіб, він не може підлягати уголовній відповідальності за ст.19 і ч.2 ст. 81 КК. Його дії належить кваліфікувати за ст. 19 і ч.1 ст. 81 КК, тобто як вчинення того злочину, до якого він підмовляв¹.

4. ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗЛОЧИНУ

Причетністю до злочину називаються дії, що пов'язані зі злочином, але які не сприяли його вчиненню, не обумовили його підготовку і вчинення.

Причетні до злочину дії:

- 1) *знаходяться за межами складу злочину;*
- 2) *здійснюються уже після закінчення злочину;*
- "3) *не мають зі злочином причинного зв'язку,*

Причетні до злочину дії мають причинний зв'язок з тими діями виконавця злочину (чи інших співучасників), які спрямовані на переховування злочину, злочинця, знарядь чи слідів злочину, або предметів, здобутих злочином.

Уголовна відповідальність за причетність до злочину настає тільки в випадках спеціально передбачених законом:

¹ Див.: Постанова президії Херсонського обласного суду від 24 серпня 1984 р. у справі Я. — Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. - С. 24 - 25.

- 1) *переховування* — ст. 20 і ст. 186 КК.
- 2) *недонесення* — ст. 21 і ст. 187 КК.
- 3) *злочинне потурання* — особливий випадок халатності (ст. 91 і 167 КК).

Причетність — це дії, які не були заздалегідь обіцяними.

Заздалегідь обіцяне переховування, недонесення чи потурання є співучастю (пособництво) і підпадає під ознаки ч. 6 ст. 19 КК. В деяких випадках і заздалегідь не обіцяне переховування внаслідок його систематичності дає виконавцеві підставу розраховувати на сприяння його діянню і переростає у співучасть. Так, наприклад, були кваліфіковані дії Г., який познайомився з П., котра працювала інженером-технологом у ресторані, і підтримував з нею певні стосунки. У цей період разом з іншими особами вона викрадала державні кошти в особливо великих розмірах.

З метою приховування їх П. за домовленістю з Г. передавала йому для внесення на пред'явника в ощадні каси мільйони карбованців, що він і робив. Таким чином, Г. здавав на зберігання гроші, одержані від П., і при цьому знав, що здобуті вони викраденням.

Судова колегія Верховного суду України, розглянувши справу, визнала, що систематичне внесення у ощадні каси *ца* пред'явника грошових сум, які завідомо викрадалися іншою особою з державного підприємства, правильно кваліфіковано судом за статтями 19 і 86¹ КК як наперед обіцяне приховування, тобто співучасть у розкраданні державного майна в особливо великих розмірах, оскільки ці дії давали розкрадачеві підставу розрахувати на сприяння у прихованні викраденого*.

Але заздалегідь не обіцяне приховування злочину чи предметів, здобутих викраденням або іншим злочином, не може бути визнано співучастю.

Таку помилку допустив у справі І. районний народний суд. Він був засуджений за ч. 2 ст. 81 КК за те, що за попереднім зговором з Б., О. та Л. (засудженими в цій же справі) вкрав з платформи поїзда два ящики з запасними частинами.

Президія обласного суду, розглянувши справу, встановила, що І. не брав безпосередньої участі у крадіжці. Б., О. та Л. самі зняли ящики з платформи, навантажили на автомашину і привезли в гараж, і вже там І. допоміг їм вивантажити викрадене.

¹ Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 28 жовтня 1976 р. у справі Г. і П. — *Практика судів України в кримінальних справах*. - К., 1993. - С. 26 - 28.

Таким чином, І. не брав участі у викраданні запчастин, а лише допоміг виконавцям краді сховати їх. Причому до вчинення злочину І. не обіцяв зробити це. Тому він повинен нести уголовну відповідальність за ч.3 ст. 186 КК — за заздалегідь не обіцяне приховування злочину, передбаченого ч.2 ст. 81 КК, який вчинили Б., О. і Л.¹

Переховування здійснюється активними діями:

- 1) наданням сховища;
- 2) знищенням слідів, знарядь, документів;
- 3) продажем предметів, здобутих злочином, і тільки з прямим умислом, бо з метою — переховати.

Суб'єктом переховування можуть бути приватні і посадові особи.

Переховування посадовою особою, що використала свій посадовий стан чи владу, кваліфікується за сукупністю злочинів — ст. 186 і 165 КК.

Не утворює переховування споживання предметів (майна, речей), які були здобуті злочином, оскільки таке використання цих предметів чиниться не з метою їх приховати.

Уголовна відповідальність за заздалегідь не обіцяне приховування настає лише в випадках, передбачених статтею 186 КК. В ст. 186 установлена уголовна відповідальність за загальне заздалегідь не обіцяне приховування злочинів. Крім цього, уголовне законодавство України знає і спеціальні види заздалегідь не обіцяного приховування злочинів і злочинців.

З такою метою вчинюються злочини, що передбачені статтями:

- 1) 178 — завідомо неправдиве показання,
- 2) 179 — відмова від дачі показань;
- 3) 180 — примушування до відмови від дачі показань та деякі інші.

Вказані статті співвідносяться зі статтею 186 КК як загальна і спеціальні норми, де ст. 186 — загальна норма, а статті 178, 179, 180 КК та Інші як спеціальні, тому при їх конкуренції застосуванню підлягають спеціальні норми.

Об'єктивно заздалегідь не обіцяним приховуванням є також заздалегідь не обіцяне придбання, збут або зберігання майна, яке здобуте було вчиненням злочину (ст.213 КК), оскільки воно певною мірою сприяє злочинцеві позбулися речових доказів, а значить і уникнути викшття. Але суб'єктивно

¹ Див.: Постанова президії Івано-Франківського обласного суду від 19 жовтня 1984 р в справі І. — Практика судів України в кримінальних справах. - К., 1993. — С.221.

цей злочин вчинюється не з метою приховування злочинця чи здобутого злочином, а з корисливою метою — жадобою придбати за безцінок викрадене, отже, з корисливою метою.

Недонесення про злочин — це неповідомлення відповідним органам про достовірно відомий підготовлюваний або вчинений злочин, якщо особа мала можливість зробити таке повідомлення.

Повідомлення органам влади чи державного керування або органам правоохорони про підготовку чи вчинення небезпечного злочину є юридичний обов'язок кожного громадянина. Його невиконання (бездіяльність) утворює склад злочину.

Уголовна відповідальність настає лише за недонесення про злочини, що перелічені в ст. 187 КК.

Законодавство багатьох країн не покладає обов'язку донести на близьких та рідних (батька, матір, сестру, брата, діда, бабку, онука, онучку та інших), і за таке недонесення не карає.

Недонесення — це тривала бездія.

Відповідальність за недонесення настає лише при таких умовах:

1. Якщо особа достовірно, безсумнівно знала, що готується чи вчинено злочин — бачила особисто, одержала повідомлення, яке не залишає сумніву, тощо.

Якщо особа, могла лише припускати, гадати чи сумніватися щодо вчинення злочину, то вона не винна в недонесенні.

2. Якщо особа мала можливість, могла донести про злочин. Неможливість донести (хвороба, відсутність зв'язку, стихійні явища тощо) виключають відповідальність.

Уголовний закон не покладає обов'язку донести про злочин на:

1) осіб, що вчинили злочин, про який не донесли;

(Такий обов'язок був би обов'язком самовикриття.)

2) всіх співучасників, які не можуть цього зробити, не викриваючи себе;

3) осіб, винних у заздалегідь не обіцяному переховуванні, бо це є більш небезпечна злочинна діяльність, ніж недонесення про злочин.

Склад закінченого злочину в діях особи, яка не донесла, виникає з того моменту, коли вона узнала про заподіяний злочин і мала можливість про це донести.

Недонесення скоюється тільки навмисно. Необережним воно бути не може.

Потурання злочинів — це неперешкодження вчиненню злочину особою, яка зобов'язана була і могла йому перешкодити.

Уголовній відповідальності за злочинне потурання підлягають лише особи, які юридичне були зобов'язані запобігти злочинові чи перешкодити його вчиненню (представники влади, органів внутрішніх справ, охоронці).

Для інших громадян — це тільки моральний обов'язок.

Потурання може бути навмисним і необережним

Уголовна відповідальність за злочинне потурання передбачена статтями 91 і 167 КК.

Законодавство: Статті
19, 20 і 21 КК.

Література:

1. Відповідні теми курсів, підручників, посібників.
2. Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии... — К., 1969. — 216 с.
3. Виттенберг Г., Панченко П. Прикосновенность к преступлению... — Иркутск, 1976. — 50 с.
4. Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление. — Свердловск, 1970. - 140 с.
5. Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении. — Волгоград, ВСШ, 1971. - 43 с.
6. Ковалев М. Й. Соучастие в преступлении. Ч. I, — Свердловск, 1960, - 288 с.; 4.2, 1962. -274 с.
7. Панченко П. Н. Преступное попустительство. — Иркутск, 1976. - 98 с.
8. Тельнов П. Ф. Ответственность за соучастие в преступлении. — М., 1974. — 208 с.
9. Угрехелидзе Н. Соучастие без сговора. — СЮ, 1968. - № 14. - С.7-8.
10. Царегородцев А. М. Ответственность организаторов преступлений. — Омск, ВШМ, 1978. — 72 с.

Т е м а 13 МНОЖИНА ЗЛОЧИНІВ

і. ПОНЯТТЯ МНОЖИНИ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇЇ ВИДИ

Мало хто із злочинців закінчує злочинну діяльність на одному злочині.

Практика засвідчує — майже четвертина (22 — 23 %) злочинів вчинюється неодноразово, повторно, систематично,

25 — 30 % засуджених — рецидивісти, а 5 % всіх засуджених — особливо небезпечні рецидивісти.

Вчинення суб'єктом кількох злочинів буває двох видів.

- 1) вчинення кількох злочинів до притягнення до уголовної відповідальності (множина злочинів);
- 2) вчинення кількох злочинів після засудження хоча б за один із них (рецидив).

Рецидив — це вчинення злочину після засудження і покарання.

Визнання і визначення множини злочинів має важливе практичне значення для:

- 1) встановлення суспільної небезпечності злочинної діяльності певної особи, а також і самої особи;
- 2) кваліфікації злочинів;
- 3) призначення покарання;
- 4) визнання особи особливо небезпечним рецидивістом;
- 5) вирішення питання про звільнення від уголовної відповідальності та покарання;
- 6) зняття судимості.

Наприклад, Л. і С. вироком судової колегії обласного суду засуджені за п. «а» ст.93, ч.3 ст.142 і ч.2 ст.145 КК. Вони визнані винними в тому, що перебуваючи в стані сп'яніння, вночі проникли в будинок В., щоб заволодіти її майном. В процесі нападу на потерпілу Л. і С. забрали в неї 1 900 крб., а потім з користі вбили її. Після цього з метою приховання злочину вони підпалили будинок В. І. Отже, Л. і С. вчинили одночасно три злочини.

¹ Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 27 червня 1989 р. в справі Л. і В. — Практика судів України в кримінальних справах. - К., 1993. - С. 78 - 79.

Для з'ясування суті множини злочинів необхідно спершу визначити поняття одного, єдиного (однина) злочину.

Один, одиничний злочин (окремий закінчений злочин)¹ — це поняття власне юридичне, а не кількісне за числом дій, наступних наслідків чи епізодів.

Одиничним називається злочин, який передбачений однією уголовно-правовою нормою, містить лише один склад злочину.

Одиничний злочин характеризується спільною єдністю всіх його елементів, головним з яких є суб'єктивна сторона:

1. Він має один і той же безпосередній об'єкт і наслідки в його сфері, — наприклад, здоров'я і тілесні ушкодження.
2. Він вчиняється однією або кількома тотожними діями — нанесення кількох ударів, кілька епізодів розкрадання;
3. Він вчиняється за одним видом вини — навмисно чи не обережно.

При відсутності цієї спільності, єдності одиничного злочину не буде.

Наприклад, при зґвалтуванні, яке було поєднане з вбивством потерпілої чи при розбійному нападі, поєднаному з вбивством потерпілого, вчинюється не один, а два злочини, тобто сукупність злочинів.

Академік В. М. Кудрявцев характеризує одиничний злочин як такий, в якому збігаються дії, що вчиняються разом, мають низку загальних об'єктивних суб'єктивних ознак та знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку¹.

Але все це відноситься лише до простих одиничних злочинів. Для складних одиничних злочинів такий аналіз і висновки не годяться.

Чинне уголовне законодавство України має такі технічні недоліки, що розподілити всі склади злочинів на одиничні злочини та їх множини в деяких випадках неможливо.

Наприклад, при вчиненні злочинів, передбачених чч. 1 і 3 ст. 117 і 206 КК.

Не виконано дуже важливе і актуальне завдання уголовно-правової науки — розробити масштаб злочину — одиницю виміру злочину.

Таким масштабом, одиницею може бути склад злочину, який містить в собі одну дію, один вид наслідків і один вид вини — тобто одиничність всіх його елементів.

Без цього уголовно-правова практика нагадує торгівлю без ваги і гир.

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. - М., 1972. - С. 283.

Наприклад, при вчиненні різних видів хуліганства утворюється кілька злочинів: а) ч.1 + ч.2 + ч.3 ст. 206 — такі дії кваліфікуються як три злочини, а при заподіянні різних тяжких тілесних ушкоджень — один: б) ч.1 4- ч.1 + ч.1 ст.101 — як один злочин.

Крім того, при такій конструкції законодавства і такій практиці його застосування за тяжкий злочин може бути призначено покарання менш суворе, ніж за нетяжкий.

Наприклад, за *навмисні* злочини були засуджені:

У. за ч.1 ст.101 КК до чотирьох років позбавлення волі¹;

Ш. за ч.1 ст.154 КК до двох років виправних робіт²;

М. за ч.2 ст.168 КК до двох років позбавлення волі³;

Л. за ч.2 ст.168 КК до трьох років позбавлення волі⁴;

Т. за ч.2 ст.140 КК до двох років виправних робіт⁵. За *необережні* злочини були засуджені:

Н. за ч.2 ст.215 КК до чотирьох років позбавлення волі⁶;

К. за ч.2 ст.215 КК до трьох років позбавлення волі⁷.

В науці уголовного права розрізняють прості і складні одиничні злочини.

Простий одиничний злочин складається з одної дії («формальний»- склад) чи з однієї дії і одного виду наслідків («матеріальний» склад). , Наприклад:

1. *Образа* - ст. 126 КК.

2. *Вбивство* — *навмисне* (ст. 94 КК) чи *необережне* — (ст. 98 КК).

Складні одиничні злочини мають декілька видів: 1. Злочин, що складається із двох чи більше різноманітних дій, наприклад, *спекуляцію* (ст.154 КК) — утворюють скупка та перепродаж товарів, а в *ст.222 КК* таких дій декілька — *носіння, зберігання, придбання, виготовлення, збут*.

¹ Див.: Постанова президії Полтавського обласного суду від 19 травня 1986 р. в справі У. — Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993. — С.36.

² Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 31 грудня 1987 р. в справі Ш. - Там же. - С. 37.

³ Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 16 січня 1986 р. в справі М. - Там же. - С. 42 - 43.

⁴ Див.: Ухвала судової колегії Верховного суду України від 8 грудня 1987 р. в справі Л. - Там же. - С. 47 -48.

⁵ Див.: Постанова президії Волинського обласного суду від 9 січня 1989 р. в справі Т. — Там же. - С. 46 - 47.

⁶ Див.: Постанова президії Харківського обласного суду від 8 липня 1988 р. в справі Н. — Там жр. — С.32 — 33;

⁷ Див.: постанова президії Запорізького обласного суду від 12 липня 1989 р. в справі К. — Там же. — С.39.

- Всі ці дії мають загальну єдність — мету та вид вини.
2. Злочин, що має додаткові тяжкі наслідки — наприклад, в ч.3 ст.101 КК — тяжкі навмисні тілесні ушкодження та смерть з необережності.
 3. *Складний злочин*, що має:
 - а) *два об'єкти посягання* (розбій — особу, її здоров'я та власність);
 - б) *два види дій* — організація озброєної банди та участь у банді (ст.69 КК);
 - в) *два види наслідків* — аборт, що спричинив смерть по терпілої (ч.3 ст.109 КК).
 4. *Продовжуваний злочин*, який складається з декількох чи багатьох тотожних злочинних дій, спрямований на досягнення однієї мети, кожна з цих дій має один намір і утворює певний самостійний склад злочину. Наприклад, — *розкрадання майна частинами* (автомобіля, будматеріалів тощо); *обман покупців* (ст.155 КК).
Кожна дія, яка в сукупності з другими такими ж утворює продовжуваний злочин, містить окремий завершений, закінчений склад злочину і може кваліфікуватися за відповідною нормою. Наприклад, ч.1 ст.81 або ч.1 ст.155 КК.

Але всі вони об'єднані в один самостійний злочин єдністю умислу (наміру).

Тільки завдяки єдності наміру всі ці окремі дії утворюють один продовжуваний злочин, який кваліфікується за відповідною нормою закону.

Наприклад, президія Житомирського обласного суду у справі Д. зазначила, що дії особи, яка з єдиним умислом двічі звалтувала потерпілу, повністю охоплюються ч.1 ст.117 КК і повторності не утворюють¹.

Пленум Верховного суду України в постанові від 25 вересня 1981 р. із змінами, внесеними постановою Пленуму від 23 грудня 1983р. «Про практику застосування судами України законодавства у справах про розкрадання державного та громадського майна», зазначив, що продовжуваним розкраданням визнається неодноразове незаконне безоплатне вилучення державного чи громадського майна, що складається з ряду тотожних злочинних дій, які мають загальну мету незаконного заволодіння майном, що охоплюються

Див.: *Практика судів України в кримінальних справах.* — К. 1993.- С. 145.

єдиним умислом винного і становлять у своїй сукупності один злочин»¹.

5 *Тривалий злочин* — це така злочинна дія чи бездіяльність, після якої настає *тривале* невиконання винним свого важливого юридичного обов'язку — продовжити службу в армії (дезертирство — ст.241 КК); сплачувати аліменти на дітей (ст.114 КК) і т. ін. Визначення ознак одного, одиничного злочину необхідно

для того, щоб відрізнити його від множини злочинів, чи множину злочинів від одиничного.

Така відмінність полягає в тому, що:

1. *Одиничний злочин має одиничність в усіх своїх елементах* — об'єкта, об'єктивній стороні (дії і наслідки) і в злочинному намірі.

2. *Множина* — це дві чи багато злочинних дій, які не мають спільних об'єктивних і суб'єктивних ознак, крім того, що вчинені однією особою.

Множина злочинів має такі властиві їй ознаки:

1. Однією особою вчинено два чи більше злочинів, відповідальність за які передбачена різними уголовно-правовими нормами чинного уголовного законодавства: однією статтею КК (ст.199, ч.1 зайняття земельної ділянки, ч.2 са мовільне будівництво) чи різними статтями КК (206, 140).

Не утворюється множини злочинів у тих випадках, коли одне із правопорушень не є злочином:

а) *адміністративний проступок*;

б) *малозначність дії або бездіяльності за ознаками ч.2 ст.7 КК*.

2. Всі вчинені особою дії мають ознаки певного самостійного окремого складу злочину.

Це можуть бути дії, які є:

а) *готуванням до злочину*;

б) *замахом на злочин*;

в) *виконанні безпосередньо як виконавцем злочину*;

г) *вчинені в співучасті, тобто дії організатора, підмовника чи пособника*.

3. Кожна дія чи бездіяльність підлягає уголовно-правовій відповідальності та кваліфікації.

Не утворюють множини ті злочини, відносно яких: а) *закінчилися строки давності притягнення до відповідальності (ст.48 КК) чи настала давність виконання обвинувального вироку (ст. 49 КК)*;

¹ Див.: *Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах.* — К., 1995. — С. 76.

б) особа звільнена від відповідальності на підставі, статей 50, 51 КК;

в) судимість за інший злочин погашена чи знята судом (ст. 55 КК).

Таким чином, **множина злочинів** — це вчинення однією особою двох чи більше злочинів, передбачених різними уголовно-правовими нормами, кожен з яких має окремий склад злочину і є підставою уголовної відповідальності.

2. ВИДИ МНОЖИНИ ЗЛОЧИНІВ

Чинне уголовне законодавство України передбачає багато видів множини злочинів:

- 1) *сукупність* — ст. 42 КК;
- 2) *повторність* — ст. 81, 82, 83, 75, 168 - 170 КК;
- 3) *систематичність* — ч. 2 ст. 160, ч. 2 ст. 162 КК;
- 4) *неодноразовість* — ч. 2 ст. 154, ч. 2 ст. 155² КК;
- 5) *у виді промислу* — ч. 4 ст. 213 КК;
- б) *рецидив* - ч. 2 ст. 79, ч. 2 ст. 80, ч. 3 ст. 108, ч. 2 ст. 125 КК.

Всі ці різноманітні прояви множини можуть бути угруповані за юридичними ознаками в три низки:

1. *Сукупність злочинів,*
2. *Повторність злочинів,*
3. *Рецидив злочину.*

В юридичній літературі було висловлено думку, що є тільки два види множини злочинів —

а) **повторність і**

б) **сукупність**. Повторність у свою чергу має два прояви: *повторність* — якщо ні за один із злочинів засуджений ще не був; *рецидив* — це вчинення злочину після суду і винесення вироку.

3. СУКУПНІСТЬ ЗЛОЧИНІВ

Сукупність злочинів згідно із ст. 42 КК називається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями уголовного закону, ні за один з яких її не було засуджено.

Це законодавче визначення сукупності злочинів дає можливість підкреслити такі його головні ознаки: 1. Вчинення однією особою двох або більше злочинів, які передбачені різними статтями уголовного закону, скоєне не охоплюється одним складом злочину.

Вірніше тут треба було б сказати: різними уголовно-правовими нормами, бо

а) деякі статті КК передбачають відповідальність за зовсім різні злочини. Наприклад, ст. 199:

ч. 1 — захоплення земельної ділянки;

ч. 2 — самовільне будівництво (житлового будинку, дачі, господарських та побутових будівель).

Звідси — сукупність можлива і при вчиненні злочинів, передбачених однією статтею.

Згідно з п. 12 постанови Пленуму Верховного суду України № 4 від 27 березня 1992р. «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» — вчинення двох і більше зґвалтувань, відповідальність за які передбачена різними частинами ст. 117 КК, а також при вчиненні в одному випадку замаху на зґвалтування або співучасті в цьому злочині, а в іншому — закінченого зґвалтування, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю вказаних злочинів¹.

б) кваліфікація злочину здійснюється, проводиться не за статтею /головного закону, а за уголовно-правовою нормою.

Хоча в п. 6 ст. 228 КПК мовиться, що прокурор перевіряє «чи правильно кваліфіковано дії обвинуваченого за статтями кримінального закону», і в п. 5 ст. 242 КПК визнано, що суд з'ясовує при відданні обвинуваченого до суду «чи правильно кваліфіковані дії обвинуваченого за статтями кримінального Закону», але треба мати на увазі, що не може бути правильною кваліфікація за статтею уголовного закону, якщо ця стаття має кілька уголовно-правових норм, наприклад, ст. 81, 82, 83, 101, 108, 109, 117 КК і ін. 2 Сукупність утворюють різні злочини, передбачені різними

уголовно-правовими нормами, які мають власні санкції.

Не буде сукупності злочинів, якщо вчинені дії передбачені, наприклад, різними пунктами ст. 93, бо вони не мають власних санкцій. Такі дії кваліфікуються як один злочин за ст. 93 КК. До вини надаються всі пункти ст. 93 КК, які є в діях винної особи.

3. Сукупність утворюють злочини, які вчинені до засудження, до винесення вироку хоча б за один із них.

Це може бути тоді, коли особа взагалі ще не була засуджена, а також і тоді, коли після винесення їй вироку, з'ясується, що вона винна і в іншому злочині, який скоїла ще до суду.

4. Злочини, утворюючи сукупність, тягнуть за собою відповідальність, тобто:

¹ Див.: Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах. — К., 1995 — С. 100.

а) не закінчився перебіг строків давності,
б) немає акту амністії,
в) немає інших обставин, що виключають уголовну відповідальність — заяви потерпілої (ст. 117 КК) чи на підставі ст.50, 51 КК.

Розрізняють два види сукупності злочинів:

- 1) **реальну** — вчинення різних чи подібних, або тотожних двох чи більше злочинів в різний час, в різних місцях і т. ін., передбачених різними уголовно-правовими нормами. Наприклад, ч.1 ст.140 і ч.2 ст.206 чи ст.94 і ч.2 ст.140 КК;
- 2) **ідеальну** — вчинення одними діями двох або більше злочинів. Наприклад, навмисне тяжке тілесне ушкодження з хуліганських спонукань — ч.1 ст.101 і ч.2 чи 3 ст.206 КК; порушення законодавства про охорону природи посадою особою — за ст.165 і ст.161 КК¹.

Ідеальна сукупність злочинів відрізняється від одиночного злочину:

1. множиною (декількома) об'єктів посягання;
2. різними злочинними наслідками;
3. в деяких випадках і видами вини,

Розподіл сукупності на види має навчальне і практичне значення:

- 1) різні в них види злочинної поведінки, а також різна сукупна небезпечність винної особи;
- 2) при ідеальній сукупності інше ніж при реальній:
 - а) *рахуються строки давності,*
 - б) *визначається підслідність та підсудність справи про ці злочини.*

Ідеальна сукупність в свою чергу розподіляється на¹:

- 1) *однооб'єктну* — наприклад, розкрадання майна і знищення майна (об'єкт — власність);
- 2) *двооб'єктну* — наприклад, дача хабара за рахунок коштів підприємства чи установи (об'єкти — власність і державне управління).

Ідеальна сукупність у деяких випадках враховується законом і утворює одиночний злочин, наприклад, розбій (ст.86 і 142 КК).

Реальною сукупністю називається вчинення різними самотійними діями двох або більше злочинів, передбачених різними уголовно-правовими нормами, ні за який із них винний ще не був засуджений.

¹ Див.: п.9 постанови Пленуму Верховного суду від 26 січня 1990 р «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи». — Постанови Пленуму Верховного суду України в кримінальних та цивільних справах - К., 1995. - С 202.

Реальна сукупність в загальній злочинності утворює — 94 %, а ідеальна — 5 % всієї злочинності¹.

Для реальної сукупності характерно різночасове вчинення злочинів, що її утворюють.

Але часовий розмір перерви між злочинами юридичного значення не має.

Реальну сукупність можуть утворювати:

- 1) *подібні* (однорідні) злочини — грабіж і розбій;
- 2) *різномірні злочини* — розкрадання і хуліганство;
- 3) *тотожні злочини* — наприклад, згвалтування, передбачене різними частинами ст.117 КК;
- 4) *закінчені злочини*, а також готування до злочину і замах на злочин;
- 5) *вчинення злочинів/самостійно* як виконавцем, а також в ролі пособника, організатора чи підмовника або навпаки.

Найбільше практичне значення положення науки уголовного права про сукупність злочинів мають при кваліфікації злочинів, бо вони відповідають на питання — як кваліфікувати ці дії — як один злочин чи як сукупність (два чи більше) злочинів?

Треба зауважити, що це питання — проблема VN¹ науки уголовного права, це саме слабке її місце, бо ніхто не знає — де один злочин, а де їх сукупність.

Наприклад, при вчиненні злочинів, передбачених ч.1 ст.101 і ч.2 ст. 206 КК утворюється сукупність, а при вчиненні діянь, передбачених ст.102 і ч.2 ст.206 КК, є лише один злочин².

Виникла навіть «теорія» поглинання одного злочину другим, іншим³.

Невідомо лише коли і чому один злочин поглинає інший.

Пропонують міркою поглинання вважати санкцію, тобто передбачену законом міру покарання — злочин з більшою мірою поглинає злочин з меншою мірою покарання.

Видно без оцюлярів, що це не науковий, безпідставний спосіб.

Рішення може бути винайдено лише тоді, коли будуть вироблені єдині **правила**:

побудови уголовно-правових норм і структури уголовного закону; кваліфікації злочинів.

Наприклад:

¹ Див.: Малков В. П. Совокупность преступлений. — Изд-во Казанского университета, 1974. — С. 22.

² Див.: п.8 постанови Пленуму Верховного суду від 27 грудня 1985 р., в якій зазначено, що ч.1 ст.101 і ч.2 ст. 166 утворюють сукупність, а ч.1 чи 2 ст. 106 і ч.2 ст. 166 — це один злочин. — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К., 1995. — С. 148.

³ Див.: Малков В. П. Совокупность преступлений. — С.124.

1) кожна наступна стадія вчинення злочину поглинає по передню;

2) всякий навмисний злочин поглинає необережність;

3) засіб, обов'язкова необхідна частина злочину, утворює один злочин:

— тілесні ушкодження при вбивстві (ст.101 і 93 чи 94 КК);

— погроза вбивством при зґвалтуванні (ст.100 і 117 КК);

— зберігання зброї і бандитизм (ст. 222 і 69 КК) і ін.

Кожен злочин в сукупності вимагає самостійної кваліфікації за певною статтею КК.

Цю вимогу найбільш складно виконати тоді, коли вчинені злочини мають спільні ознаки.

Наприклад, одержання хабара (ст.168 КК) і зловживання владою (ст.165 КК), оскільки і одержання хабара є зловживання владою.

Наявність у злочині спільних ознак з іншими злочинами називається в уголовному праві — *конкуренцією* загальної і спеціальної норм закону.

Конкуренція викликається потребами практики — подібнення та диференціації уголовної відповідальності.

Наприклад, відповідальність за вбивство передбачають ст. 93, 94, 95, 96, 98 КК. Крім того, відповідальність за заподіяння смерті передбачають ст.58, 59, 190¹ КК.

Оскільки в цьому відбита воля законодавця, то вирішення конкуренції здійснюється за правилом:

«При конкуренції загальної і спеціальної норм застосуванню підлягає тільки спеціальна норма»

Не утворюється сукупність злочинів і в тих випадках, коли злочинні дії, що створюють певний самостійний склад злочину, є частиною об'єктивної сторони іншого більш тяжкого злочину.

Наприклад, незаконне придбання і володіння зброєю членом банди, утворює тільки один злочин, передбачений ст.69 КК, бо банди без зброї немає.

Не утворюють сукупність злочинів і стадії вчинення злочину, якщо ці стадії передбачені законом і містять окремий склад злочину.

Наприклад:

образа (ст.126 КК); побої (ст.107 КК); тілесні ушкодження (ст.101 - 103, 106 КК) і вбивство (ст. 93, 94 КК), кваліфікуються лише за ст.93 КК, оскільки всі такі дії є не-*, від'ємною складовою частиною об'єктивної сторони вбивства.

Згідно із ст.42 КК сукупність злочинів:

1) *кваліфікується окремо кожен із злочинів, що входить до сукупності;*

- 2) покарання призначається за кожен злочин окремо-
- 3) суд визначає покарання остаточно за всі злочини сукупності.

4. ПОВТОРНІСТЬ ЗЛОЧИНІВ

Повторністю називається вчинення двох чи більше різлочасово злочинів у випадках, передбачених законом.

У широкому розумінні повторність — повторення, здійснення чого-небудь двічі, вдруге чи другий раз.

Повторність як множина має такі ознаки:

1. Вчинення двох або більше злочинів однією особою.

Не створює повторності вчинення двох чи кілька дій, які є об'єктивною стороною одного злочину.

Наприклад, скуповування і продаж товарів при спекуляції (ст. 154 КК); придбання, зберігання чи виготовлення зброї (ст. 222 КК).

Не створюють повторності кілька тотожних епізодів одного злочину, охоплених одним наміром, який називається **продовжуваним**.

Не створюють повторності злочини, відносно яких:

- 1) *закінчилися строки давності притягнення до уголовної відповідальності;*

- 2) *знята чи погашена судимість;*

- 3) *передбачена адміністративна преюдиція, як необхідна попередня умова певного злочину, гир передбачена в ч. 1 ст. 155*, ч. 1 ст. 161 КК та деяких інших.*

2. Повторність утворюють злочини юридичне подібні або також самі.

Наприклад, в примітці до ст.81 КК вказується, що розкрадання державного майна буде повторним, якщо раніше особа вчинила такий же злочин, або злочин, передбачений статтями 82 - 84, 86¹ або ст. 69, 86, 86», 140 - 144 чи 223, 228³ і 229², 229¹⁷ та 229^м КК.

В багатьох статтях КК встановлена відповідальність більш сувора за вчинення цього злочину повторно.

—недозволений перехід державного кордону — ч.2 ст. 75 КК;

—згвалтування особою, яка раніше вчинила такий злочин, - ч.2 ст. 117 КК;

— незаконне видобування корисних копалин, вчинене повторно - ч.2 ст.162* КК і ін.

3. Повторність утворюють злочини, вчинені в різний час, послідовно, а не одноразово.

Так, в уголовному законі в багатьох статтях відзначається: вчинення злочину особою, яка раніше вчинила такий же злочин в:

— ч.2 ст.163 КК — повторна втеча;

— ч.3 ст. 194 КК — підробка документів, вчинена повторно;

— ч.2 ст.215³КК — угон транспортних засобів, вчинений повторно;

— ч.2 ст.223 КК — розкрадання зброї, вчинене повторно і т. ін.

4. Повторність злочинів — це вчинення її у випадках, передбачених законом.

Так, шахрайство після розбою буде повторним, а розбій після шахрайства — ні;

згвалтування після згвалтування буде повторним, а тілесне ушкодження після такого ж злочину повторним не буде, бо таке законом не передбачено.

Це призводить до непорозуміння. Наприклад, якщо водій транспортного засобу, порушив правила безпеки руху, що спричинило загибель двох осіб — він може бути покараним до 15 років позбавлення волі, а якщо він кілька разів допустив порушення і кожного разу загибель наступала одного потерпілого, то покарання не може перевищувати 10 років позбавлення волі, хоча б таких потерпілих було 10 чи 20 осіб.

5. Для повторності немає значення чи була особа, яка вчинила кілька злочинів, засуджена за якийсь із них.

Повторність має місце як в тому випадку, коли особа не була засудженою (така повторність передбачена ст.81 — 84, 140 — 144 КК і багатьма іншими), а також і в тих випадках, коли за один із злочинів особа була уже засуджена*.

В чинному уголовному законодавстві України повторність має кілька видів: 1. **Неодноразовість** — вчинення злочину два рази і більше.

Наприклад, злочинно недбале зберігання зерна та насіння — ч.2 ст. 147³КК; спекуляція, вчинена неодноразово — ч.2 ст. 154 КК.

Ця повторність характеризується тільки з боку кількості епізодів, дій — два рази або більше дф безлічі.

2. **Систематичність** — це така злочинна діяльність, що має минуле і майбутнє — вже вчинено декілька злочинів (не менше трьох інакше — неодноразовість) і ще буде вчинено не менше, бо інакше не буде *системи*.

¹ Див.: п.23 постанови Пленуму Верховного суду України від 25 грудня 1992 р. «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності». — Постанови Пленуму Верховного суду України. — К., 1995. - С. 118 -119.

Про систематичність мовиться в ч.2 ст.160 КК — систематична порубка дерев та чагарників; в ч.2 ст.162 КК — систематичне заняття рибним чи звіриним промислом; у деяких статтях про це не мовиться, але такі злочини вчинюються і систематично, наприклад, мордування — ч.2 ст.107 КК; переслідування громадян за критику — ст. 134'КК; виготовлення і розповсюдження порнографічних предметів — ст.211 КК.

Можуть бути вчинені систематично і ті злочини, що мають адміністративну преюдицію (обов'язкова ознака злочину).

Наприклад:

— заняття незаконною торговельною діяльністю - ст 155⁶КК;

— порушення правил адміністративного нагляду — ст.196'КК та інші.

3. Злочинний промисел — це систематичне вчинення корисливих злочинів, яке додає злочинцеві *істотний прибуток* засобів для існування.

Злочинний промисел є кваліфікована ознака ч.4 ст.213 КК — заздалегідь не обіцяний збут або придбання краденого майна в виді промислу. Хоча треба зазначити, що злочинний промисел, який передбачає ст.213 КК, майже неможливий, бо така діяльність раніше стане співучастю (оскільки вона дає злочинцеві, який здобуває майно за рахунок вчинення злочинів, підстави розраховувати на таке сприяння), ніж промислом. Придбання здобутого злочинцем як промисел може бути лише тоді, коли буде зв'язок з багатьма злочинцями (різними), що може трапитися дуже рідко. Вивчаючи практику застосування ст.213 КК, я знайшов лише один такий випадок¹.

Повторність у вигляді неодноразовості та систематичності від продовжуваного злочину відрізняється тим, що при повторності злочинний намір вчинити злочин у особи виникає кожен раз окремо відносно до кожного епізоду, до кожної дії, тоді як при продовжуваному злочині всі дії охоплені одним злочинним наміром (умислом).

Від сукупності злочинів повторність відрізняється тим, що повторність це один злочин і кваліфікується за однією уголовно-правовою нормою.

Сукупність — кожен злочин кваліфікується за певною самостійною, окремою нормою.

Повторність злочинів — це завжди злочин, що має, як правило, значення кваліфікуючої обставини.

¹ Див.: Коржанский Н.И. Ответственность за приобретение, хранение и сбыт имущества, добытого преступным путем. — Волгоград, 1971. — С. 81 - 82.

Така повторність в ст.81 - 84, 93, 117, 140 - 144 КК та інших.
Сукупність злочинів такою ознакою не буває.

Згідно з п.1 ст.41 КК вчинення злочину особою, що раніше вчинила якийсь злочин, як обставина, що обтяжує відповідальність, відноситься в рівною мірою як до повторності, так і до сукупності злочинів.

Повторність як обставина, що обтяжує відповідальність має два види:

1. Загальна повторність — п. 1 ст.41 КК відносно всіх злочинів.
2. Спеціальна повторність передбачена в статтях Особливої частини КК.

Оскільки в статтях Особливої частини КК повторність уже врахована законодавцем, то при призначенні покарання судом загальна повторність уже не повинна братись до уваги.

Тобто конкуренція загальної і спеціальної повторності вирішується на користь спеціальної повторності.

Сукупність і повторність злочинів — це різні юридичні явища, які частково збігаються.

При ідеальній сукупності повторність неможлива, бо в цьому випадку злочин одиничний, один.

При реальній сукупності збіг сукупності і повторності можливий, наприклад, вчинення краді після хуліганства буде повторною за ч.1 ст. 41 КК, але в багатьох других випадках повторність не утворює сукупності: наприклад, всі випадки повторного розкрадання чужого майна кваліфікуються як один злочин за чч. 2 статей 81, 82, 83, 86, 140, 141, 142, 143 і 144 КК.

5. РЕЦИДИВ ЗЛОЧИНІВ

Слово рецидив (латинське — *recidivus*) запозичено із медицини, де воно означає захворювання після лікування, тобто поновлення хвороби після її лікування.

В уголовному праві рецидив — вчинення нового, другого злочину після засудження за перший, попередній.

Без засудження особи за попередній злочин немає рецидиву. Це може бути повторність чи сукупність злочинів, хоча рецидив є особливий вид повторності (сукупності).

У підручнику (1974 р. видання) помилково: «незалежно від засудження» (с.259).

В такому разі рецидив неможливо відрізнити від повторності та сукупності злочинів.

Адже рецидив і сукупність виключають один одного, бо одне вимагає умови — «не було засудження», а друге можливе тільки після засудження.

Рецидив і повторність явища, які частково збігаються:

1) *рецидив* — особливий вид повторності при наявності засудження за попередній злочин, наприклад, кража після засудження за грабіж буде повторністю і рецидивом;

2) *всякий рецидив* — це повторність в розумінні п.1 ст. 41 КК, але не всяка повторність — рецидив, наприклад, при відсутності засудження за будь-який злочин

Чинне уголовне законодавство України виділяє три види рецидиву злочинів:

1. Загальний рецидив — вчинення особою, що була засуджена і має судимість, якогось нового злочину.

Про загальний рецидив мовиться в ч 1 ст.43 КК — засуджений після винесення вироку, але до повного відбуття покарання, вчинив новий злочин.

Загальний рецидив завжди має властивості обставини, яка обтяжує відповідальність, оскільки перше засудження не подіяло на винного.

Загальний рецидив не впливає на кваліфікацію злочинів, але враховується при призначенні міри покарання.

2. Спеціальний рецидив — вчинення особою, що уже була засуджена і має судимість, другого нового такого ж чи однорідного (подібного) злочину.

¹ Спеціальний рецидив мають статті: ч.2 ст.79 КК — підроблення грошей; ч.2 ст.125 КК — наклеп; ч.2 ст.155 КК — обман покупців; ч.2 ст.206 КК — злісне хуліганство.

Спеціальний рецидив — це завжди обставина, яка обтяжує відповідальність, впливає на кваліфікацію злочину і на покарання, визнання винного особливо небезпечним рецидивістом.

3. Особливо небезпечний рецидив — вчинення особою, яка уже була раніше засуджена і має судимість, нових злочинів за порядком та кількістю, передбачених статтею 26 КК. Рецидив злочинів — це сама небезпечна проява множини злочину, бо попереднє засудження не спинило винного від нового злочину.

Тому чинне уголовне законодавство передбачає низку юридичних наслідків рецидиву злочину:

1. *Визнає його обставиною, що обтяжує відповідальність (п.1 ст. 41 КК).*

2. *Передбачає рецидив як кваліфікуючу ознаку злочину, Наприклад: ч.2 ст.79 КК — підробка грошей; ч.2 ст.80 КК — незаконні операції з валютними цінностями; ч.3 ст.108 КК — зараження венеричною хворобою; ч.2 ст.206 КК — злісне хуліганство та інші.*

3. *Значно впливає на кваліфікацію злочину та призначення*

покарання і виду виправно-трудової колонії (ст.25 КК).

4. Звільнення від покарання — за ст. 52¹ ч.4, ст. 52¹ КК.

5. Визнання особи особливо небезпечним рецидивістом (ст.26 КК).

Особливо небезпечний рецидив удає з себе певну сукупність вчинених однією особою злочинів, яка передбачена ст.26 КК України.

Особливо небезпечний рецидивіст — це особа, яка має злочинну біографію — багаторазово засуджена за злочинну діяльність, що триває на протязі багатьох років.

Серед повторно і неодноразово засуджених особливо небезпечні рецидивісти складають 5 %.

Визнати громадянина особливо небезпечним рецидивістом може тільки суд (ст.26 КК).

Згідно зі ст.26 КК особливо небезпечним рецидивістом може бути визнана особа, яка:

- 1) раніше була засуджена до позбавлення волі за переліковані в п.1 частини 1 ст.26 КК і знову вчинила будь-який з перелічених злочинів, за який вона засуджується до позбавлення волі на строк не нижче п'яти років;
- 2) раніше двічі в будь-якій послідовності була засуджена до позбавлення волі за переліковані в п.2 частини 1 ст.26 КК і знову вчинила будь-який злочин (з перелічених), за який вона засуджується до позбавлення волі на строк більше трьох років;
- 3) особа, яка раніше три рази або більше в будь-якій послідовності була засуджена до позбавлення волі за злісне хуліганство (ч.2 ст. 206 КК) або за злочини, перелічені в п.1 ч.1 цієї статті, і знову вчинила злісне хуліганство або будь-який із злочинів, перелічених в п.2 ч.1 цієї статті, за який вона засуджується до позбавлення волі;
- 4) особа, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі за будь-який із злочинів, перелічених в пп.2 і 3 ч.1 цієї статті, і знову вчинила навмисний злочин, за який вона засуджується до позбавлення волі на строк не нижче п'яти років.

Визнаючи особу особливо небезпечним рецидивістом, суд враховує:

- 1) *особу винного* — його вік, фах, освіту, ставлення до праці, громадську поведінку, наявність сім'ї та ставлення до неї;
- 2) *ступінь суспільної небезпечності вчинених злочинів* — вчинення тяжких злочинів;
- 3) *мотиви злочинів* — корисливість, помста, хуліганські спонукання та інші антигромадські спонукання;
- 4) *ступінь здійснення злочинних намірів* — кількість

злочинних дій, сукупність наслідків і т. ш.;

5) *ступінь і характер участі винного у вчиненні злочинів* — організатор, активний співучасник тощо;

6) *інші обставини злочину* — вчинення злочину в групі, із застосуванням вогнепальної зброї і т. ін. ¹.

При визнанні особи особливо небезпечним рецидивістом не враховуються судимості за:

- 1) злочини, вчинені цією особою віком до вісімнадцяти років (ч.3 ст.26 КК);
- 2) судимості, які зняті або погашені у встановленому законом порядку (ст.55 КК).

Визнання особи особливо небезпечним рецидивістом скасовується при знятті з неї останньої судимості (ч.4 ст.26 КК).

Для визнання особи особливо небезпечним рецидивістом вирішальне значення має засудження її до позбавлення волі, а не відбуття цього покарання.

Особа вважається засудженою до позбавлення волі і в тому випадку, коли вона за якихось причин цього покарання не відбувала.

Не визнаються засудженими до позбавлення волі особи:

- 1) *умовно засуджені (ст.45 КК);*
- 2) *військовослужбовці, засуджені до відбування покарання в дисциплінарному батальйоні (ст.34);*
- 3) *яким виправні роботи були замінені позбавленням волі (ст.30).*

Визнання особи особливо небезпечним рецидивістом, при наявності для цього підстав, є право і обов'язок її, а не тільки право як вважають автори підручника (1974, с.264).

Визнання особи особливо небезпечним рецидивістом має для неї істотні юридичні наслідки:

- 1) покарання вона відбуває у виправно-трудовій колонії особливого режиму (ч.3 ст.25 КК) або в тюрмі (ч.8 ст.25 КК);
- 2) до неї не застосовується умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна покарання більш м'яким (п.1 ч.1 ст.52¹ КК);
- 3) посилюється відповідальність за деякі злочини, як вчинення його особливо небезпечним рецидивістом: ч.2 ст.69¹ КК — дезорганізація роботи виправно-трудової установи; ч.4 ст.81, ч.4 ст.82, ч.3 ст.83 КК — розкрадання державного майна; п. «з» ст.93 КК — умисне вбивство і т. ін.
- 4) після відбуття покарання за нею встановлюється адміністративний нагляд (ст.196¹ КК);

¹ Див.: Постанова президії Харківського обласного суду від 22 січня 1988 р. в справі 3. — *Практика судів України в кримінальних справах.* — К., 1993. - С. 57 - 58.

5) судимість з неї знімається лише судом (ч.8 ст.55 КК).

Законодавство:

1. Статті 26, 42, 43, примітка до ст.81 і ст.140 КК України. Постанови Пленуму Верховного суду України:
- 1) від 25 грудня 1992 р «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» (пп 23 і 24).
- 2) від 29 червня 1990 р. «Про практику призначення судами мір кримінального покарання» (пп. 6 — 11, 14 — 17).
- 3) від 12 жовтня 1989 р «Про виконання судами України законодавства і керівних постанов Пленуму Верховного суду, спрямованих на боротьбу з рецидивною злочинністю».

Література:

1. 'Відповідні теми курсів, підручників та посібників
2. *Бреусов А., Зелинский А.* Особо опасный рецидив// Сов. юстиция, 1973. - № 16. - С. 8 - 11.
3. *Гришанин П. Ф.* Ответственность преступников рецидивистов... - М., Акад. МВД СССР, 1974. - 149 с.
4. *Зелинский А. Ф.* Квалификация повторных преступлений. — Волгоград, 1976. — 54 с.
5. *Коржанский Н. Й.* Квалификация преступлений при конкуренции непосредственных объектов посягательства// Сов. юстиция, 1972. - № 21. - С. 20 - 21.
6. *Коржанский Н. Й.* Основания квалификации преступлений по совокупности — Волгоград, Труды ВСШ МВД СССР, вьш.18. - С.123 - 129.
7. *Криволапов Г. Г.* Множественность преступлений по... уголовному праву. - М., Акад. МВД СССР, 1974. - 32с.
8. *Кривоченко Л. Н.* Борьба с рецидивом по уголовному праву. — Харьков, 1973. — 32 с.
9. *Кривошеин П. К.* Понятие многоэпизодного преступления и его место в системе понятий науки уголовного права. — К., Труды ВШ МВД СССР, 1978 - № 12. - С. 40 - 45.
10. *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений. - М., 1972, глава VIII. - 352с.
11. *Малков В. П.* Повторность преступления. Изд-во Казанского университета. — Казань, 1970. — 174с
12. *Малков В. П.* Совокупность преступлений. Изд-во Казанского университета. — Казань, 1974. — 307 с.
13. *Яковлев А. М.* Борьба с рецидивной преступностью. - М , Наука, 1964. - 223 с

Т е м а 14 ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИН

1. ПОНЯТТЯ ПОКАРАННЯ

Покарання — є один із головних інститутів уголовного права.

Злочин і покарання — утворюють засади уголовного права.

*Покаранням називається застосовувана судом міра державного спонукання, яка заподіює злочинцю певні втрати і висловлює йому від імені держави заперечливу, докірливу, юридичну і моральну оцінку його поведінці*¹

Серед інших заходів державного керування (переконання, заохочення тощо) покарання займає особливе місце: 1.¹ Покарання — найсуворіша міра державного спонукання (в порівнянні з дисциплінарними, адміністративними, цивільно-правовими засобами).

Покарання заподіює великі втрати волі, майна, навіть життя (смертна кара).

2. Покарання — важливий і необхідний засіб захисту особи, її прав та інтересів, а також інтересів суспільства та держави, захисту правопорядку.

¹ Історичний та культурний рівень розвитку сучасного суспільства такий, що воно не може обійтись без покарання. (Та й чи колись взагалі зможе).

3. Покарання — це міра державного спонукання, яка передбачається тільки *Законом*.

4. Покарання — це міра державного спонукання, яка застосовується *тільки судом* і тільки в випадках і межах, передбачених *Законом*.

Крім суду, ніхто не може призначити покарання чи звільнити від нього громадянина (виняток — помилування чи амністія) — ст. 54 КК. 5. Покарання може бути застосовано тільки до особи,

яка вчинила дії, передбачені чинним законодавством (ст.3 КК).

«Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й-відповідно до Закону» (ч.2 ст.3 КК). 8. Покарання має публічний характер:

а) *призначається судом від імені держави;*

б) *обов'язкове для виконання всіма громадянами, посадовими особами і органами на всій території держави.*

7. Покарання застосовується тільки особисто, виключно до особи, яка вчинила злочин.

Покарання ні в якому разі не може бути перекладено на іншу особу.

Чинне законодавство не передбачає застосування покарання і до юридичних осіб.

8. Покарання тягне за собою неvigідні юридичні наслідки: — *судимість (тимчасове позбавлення деяких прав ~ займати певні посади, займатись деякими видами діяльності тощо).*

9. Покарання може бути поєднано з іншими засобами державного впливу — адміністративними, цивільно-правовими тощо.

2. МЕТА ПОКАРАННЯ

Мета покарання передбачена Законом (ст.22 КК).

Згідно з ч.1 ст.22 покарання має мету:

Одюкарати злочинця;

Кара — це є позбавлення засудженого прав та інтересів, головним з яких є воля (позбавлення майна теж є позбавлення волі).

2) виправити і перевиховати засудженого, щоб він став здатним до суспільного співжиття, до правопорядку;

3) запобігти вчиненню засудженим нового злочину (приватна превенція);

4) запобігти вчиненню злочинів іншими особами (загальна превенція): щоб всі бачили і знали суворість уголовного Закону.

Діюкарання не має на меті завдати фізичних страждань або принижувати людську гідність (ч.2 ст.22 КК).

Разом з тим покарання повинно бути досить суворим, щоб воно могло досягти своєї мети, тобто покарати і виховати, та запобігти новим злочинам. Головне в покаранні — це *кара*. Якраз карою покарання відрізняються одне від другого — чим більша кара, тим більш суворе покарання, бо тим більш цінних благ злочинець позбавляється покаранням.

Без кари не може бути покарання, без кари воно не може бути засобом боротьби зі злочинністю)¹. Ч

Можливість перевиховувати з допомогою покарання у мене викликає великий сумнів.

¹ Герцензон А. А. і Шаргородський М. Д. вважали, що кара не орита-1 манна покаранню. Див.: Шаргородський М. Д. Наказание, его цели и эффективность. - ЛГУ, 1973. - С.33.

Наукою доведено, що людина виховується тільки в віці від 6 до 18 місяців. Пізніше можливе лише перевиховування і лише при бажанні того, кого перевиховують, бо давно доведено, що «Всьому можна навчитися, але нічому не можна навчити»; (Конфуцій).

Більшість покарань призначається з метою покарати злочинця, а також досягти мети загальної та приватної превенції.

Загальна превенція покарання досягається:

1. Невідверненістю покарання — «Ефективність покарання досягається його невідверненістю» (Ч. Беккарія) *.
«Ничто так не стимулирует преступление, как самая малая надежда избежать наказания» (П. Пестель) ².
2. Наявністю в уголовному законі певних санкцій: погроза законом покарати всякого, хто порушить його заборони.
3. Судовим розглядом справи про злочин, відкрито, з ви криттям всіх обставин та негативною оцінкою вчиненого з проголошенням покарання.
4. Публічністю вироку — проголошення вироку від імені держави, в присутності значної кількості людей переважно знайомих засудженому і т. ін.
5. Правовою пропагандою.

Спеціальне запобігання злочинам (приватна превенція) досягається:

- ¹ 1) *призначенням винному певного покарання, засудженням від імені держави та позбавленням істотних прав, благ;*
- 2) *розривом злочинних зв'язків між співучасниками або навіть причетними до злочину особами, а також з тими, хто мав злочинний вплив на засудженого;*
- 3) *ізоляцією винного від суспільства, призначенням покарання у вигляді позбавлення волі.*

Збіг завдань загальної і спеціальної превенції вирішується стосовно кожного випадку призначення покарання і особи винного.

При засудженні особливо небезпечного рецидивіста головною є спеціальна превенція — обов'язкова ізоляція, суворе покарання і т. ін. і

3. СИСТЕМА ПОКАРАНЬ

Системою покарань називається характер, структура і види покарань, які передбачені законом і можуть застосовуватися до злочинців.

¹ Чезаре Беккарія. О преступлении и наказании. — М., 1939. — С.216. ² Пестель П. П. Русская правда. Наказ Временному Верховному Правленню. - С.-П., 1906. - С.157.

Система покарань визначається політичним ладом суспільства, рівнем його культурного, політичного та економічного розвитку, а також станом і рівнем злочинності¹

Система покарань — це в певній мірі гарантія законності, бо вона виключає свавілля в карній політиці держави, оскільки лише такі міри і види покарань, які передбачені системою, можуть бути застосованими.

(Характер системи покарань визначається завданнями, які стоять перед державою і уголовним законодавством (захист особи, її прав та інтересів, правопорядку і ефективності боротьби зі злочинністю):

- 1) застосуванням суворих мір покарання до осіб, які вчинили тяжкі злочини;
- 2) призначення м'яких мір покарання до осіб, які заподіяли злочини невеликої суспільної небезпеки¹.

Структура системи покарань — це порядок розташування покарань в законі

В Кримінальному кодексі України 1960 р. порядок розташування покарань від тяжких до м'яких і має такий вигляд:

(а) Основні покарання:

- 1) позбавлення волі;
- 2) виправні роботи без позбавлення волі,
- 3) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) штраф;
- 5) громадська догана;
- 6) направлення в дисциплінарний батальйон (військовослужбовців) .

б) Додаткові покарання:

- 1) конфіскація майна;
- 2) позбавлення військового або спеціального звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу або державної нагороди;
- 3) позбавлення батьківських прав.

В цій системі всі покарання:

- 1) **певні** — тобто певно визначені ~ позбавлення волі, штраф, конфіскація тощо;
- 2) **конкретні** — тобто визначені Законом і не знають чогось неконкретного, мають вичерпний характер;
- 3) **строчні** — всі міри обмежені — позбавлення волі строком від 3 місяців до 10 років, а за окремі злочини — до

¹ Див.: п.1 постанови Пленуму Верховного суду України від 22 грудня 1995 р. — № 22. — «Про практику призначення судами кримінального покарання». — Юридичний вісник України, 1996, № 10,

15 років, а виправні роботи — на строк від двох місяців до двох років і т. ЇНе^{^**}

Основні покрдраншппризначаються самостійно, кожне окремо — вони не можуть призначатися в сукупності, тобто два чи три покарання за один злочин.

[^]Основні покарання призначаються за правилом: *один злочин — одне покарання?*)

Додаткові покарання навпаки — вони Не можуть призначатися самостійно, а тільки в сукупності з основними, додатково до них.

Деякі з них призначаються тільки тоді, коли санкція статті, яка передбачає відповідальність за вчинений винним злочин, наприклад, конфіскація майна.

Другі — призначаються на погляд суду з урахуванням особи засудженого та обставин вчинення злочину. Позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф можуть призначатися як основні, а також як і додаткові покарання (ч.3 ст.23 КК).

Види покарань

(Види покарань зазначені в ст.23 КК. Перелік покарань в ст.23 КК — *вичерпний*. Тільки ці покарання можуть призначатися судом і ніякі інші. **(Смертна кара** (ст.24 КК).

Смертна кара — саме тяжке покарання, воно признається тільки за злочини у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині Кодексу (ч.І ст.24 КК):

Смертну кару передбачають санкції: 1 Ст.58 КК —

посягання на життя державного діяча; 2. Ст.59 КК —

посягання на життя представника іноземної держави;

3 Ст.60 КК — диверсія;

4 Ст.93 КК — навмисне вбивство при обтяжуючих обставинах;

5 Ст.190¹ КК — посягання на життя працівника міліції або народного дружинника, а також військовослужбовця;

6 Пп. б) і г) ст 241 КК — дезертирство у воєнний час;

7 Ст.242 КК — самовільне залишення частини в бойовій обстановці;

8 П. б) ст.243 КК — ухилення від військової служби шляхом членушкодження в воєнний час;

9 П. е) ст.249 КК — порушення статутних правил карульної служби в воєнний час;

Ю. П. г) ст.251 КК — порушення правил бойової вахти у воєнний час;

11. Ст.255 КК — здача або залишення ворогові засобів війни командиром;
12. Ст.256 КК — залишення гинучого військового корабля командиром у воєнний час;
13. Ст.257 КК — самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю;
14. Ст.258 КК — добровільна здача в полон; Г*
15. Ст.260 КК — мародерство;
16. Ст.261 КК — насильство над населенням у районі воєнних дій. Ф*

Смертне покарання здійснюється **розстрілом**. Вважають, що такий засіб спричиняє мало страждань і мук смертнику.

Не можуть бути засуджені до смертної кари:

- 1) особи, які не досягли до вчинення злочину/ вісімнадцятирічного віку;
- 2) жінка, яка була в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку;
- 3) смертна кара не може бути застосована до жінки, яка перебуває в стані вагітності на момент виконання вироку. (ч.2 ст.24 КК).

Смертна кара — **виняткове** покарання (не включене в систему^!.!, на думку законодавця, може бути повністю скасована.

Позбавлення волі —~ст25 ККТ~

Позбавлення волі — обмеження волі, пов'язане з утриманням засудженого в спеціальній виправно-трудовій установі протягом призначеного судом строку. І

Позбавлення волі призначається на строк:

- 1) від 3 місяців до 10 років; • от
- 2) до 15 років — за особливо тяжкі злочини і злочини, що спричинили особливо тяжкі наслідки і особливо небезпечним рецидивістам; ! Г ** *

Ц

- 3) понад 15 років, але не більше 20 років — при заміні у смертної кари позбавленням волі в порядку помилування (ч.1 ст.25 КК).

І

Особі, яка не досягла до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не може перевищувати 10 років (ч.2 ст.25 ККЮ. ^ §.

Відбування покарання~)Гвигляді позбавлення волі за вироком суду призначається у виправно-трудовах колоніях-поселеннях, колоніях загального, посиленого, суворого і особливого режимів або в тюрмі, а також у виховно-трудовах колоніях загального і посиленого режимів.

Відбування покарання у виправно-трудовах колоніях призначається чоловікам:

— засудженим вперше до позбавлення волі за злочини,

вчинені з необережності, — в колоніях-поселеннях для осіб, що вчинили злочини з необережності;

— засудженим уперше до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за навмисні злочини, які не є тяжкими, а саме: розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки без обтяжуючих обставин (стаття 81 частина 1); розкрадання державного або колективного майна шляхом шахрайства без обтяжуючих обставин (стаття 83 частина 1); розкрадання державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрати або зловживання посадовим становищем без обтяжуючих обставин (стаття 84 частина 1); навмисне знищення або пошкодження державного або колективного майна без обтяжуючих обставин (стаття 89 частина 1); навмисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (стаття 95); вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (стаття 97); навмисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 102); навмисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (стаття 103); заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони (стаття 104); умисне легке тілесне ушкодження (стаття 106 частина 1); незаконне проведення абортів (стаття 109 частини 2 і 3); залишення в небезпеці (стаття 111 частина 2); неподання допомоги хворому особою медичного персоналу (стаття 113); ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (стаття 114); наклеп (стаття 125); крадіжна без обтяжуючих обставин (стаття 140 частина 1); шахрайство без обтяжуючих обставин (стаття 143 частина 1); випуск недоброякісної промислової продукції (стаття 147); фіктивне підприємство (стаття 148⁴ частина 2); шахрайство з фінансовими ресурсами (стаття 148⁵ частина 1); незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю (стаття 148⁶); розголошення комерційної таємниці (стаття 148⁷); порушення порядку випуску (емісії) цінних паперів (стаття 148⁸ частина 2); виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними (стаття 149); підробка знаків поштової оплати і проїзних квитків (стаття 153); спекуляція без обтяжуючих обставин (стаття 154 частина 1); обман покупців (стаття 155 частина 2); обман замовників (стаття 155¹ частина 2); одержання незаконної винагороди від громадян за виконання робіт, зв'язаних з обслуговуванням населення (стаття 155² частина 2); порушення правил торгівлі (стаття 155³ частини 1 і 2); штучне підвищення і підтримання високих цін на товари народного споживання та послуги населенню (стаття 155³); незаконна торго-

вельна діяльність без обтяжуючих обставин (стаття 155⁶ час-¹ тина 1); приховування банкрутства (стаття 156²); фіктивне банкрутство (стаття 156³ частина 2); зговір про фіксування цін (стаття 157' частини 1 і 2); порушення ветеринарних прѣ- і вил (стаття 157); незаконна порубка лісу (стаття 160); незгйї конне полювання (стаття 161 частина 2); незаконне заняттії рибним, звіриним або іншим водним добувним промислові (стаття 162); незаконне видобування корисних копалин без а тяжуючих обставин (стаття 162¹ частина 1); порушення закон* давства про континентальний шельф України (стаття 163*)^| зловживання владою або посадовим становищем без обтяжую-»¹, чих обставин (стаття 165 частина 1); перевищення влади абйС посадових повноважень без обтяжуючих обставин (стаття 16^1 частина 1); провокація хабара (стаття 171); посадовий підлої | (стаття 172); завідомо неправдивий донос (стаття 177); заві^ домо неправдиве показання (стаття 178); утаювання майна^ що підлягає конфіскації, або утаювання чи розтрата майна, на¹ яке накладений арешт або яке описане (стаття 182 частина 2)^' недонесення про злочин (стаття 187); ухилення військовозо- бов'язаного від учбових або перевірних зборів (стаття 192 час-ї тина 1); викрадення або пошкодження документів, штампів! печаток без обтяжуючих обставин (стаття 193 частина 1); ку- < півля, продаж або інша сплатна передача чи одержання пос-¹ відчення .або іншого офіційного документа без обтяжуючих* обставин (стаття 193¹ частина 1) підробка документів, штампів і печаток, збут їх та використання підроблених докумен-* тів (стаття 194 частини 1 і 2); доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (стаття 208¹); придбання або збут майна, за- відомо здобутого злочинним шляхом (стаття 213 частини 1, 2[?] і 3); порушення правил безпеки на вибуховонебезпечних підІК риємствах або у вибуховонебезпечних цехах без обтяжуючих¹ обставин (стаття 220 частина 1) — у колоніях-поселеннях для⁵ осіб, які вчинили навмисні злочини;

— засуджуваним уперше до позбавлення волі за навмисні* { злочини, що не є тяжкими, за винятком перелічених в абза- І| ці 3 частини 4 цієї статті, — у колоніях загального режиму;

— засуджуваним уперше до позбавлення волі за тяжкі злочини, — у колоніях посиленого режиму;

— засуджуваним за особливо небезпечні злочини проти держави (статті 56 — 60, 62, 63, 63'КК) або тим, які рані ше відбували покарання у вигляді позбавлення волі, — у колоніях суворого режиму;

— визнаним особливо небезпечними рецидивістами — у колоніях особливого режиму.

Засуджуваним до позбавлення волі жінкам відбування покарання у виправно-трудовах колоніях призначається: визнаним особливо небезпечними рецидивістками, а також засуджуваним за особливо небезпечні злочини проти держави (статті 56 — 60, 62, 63 КК) — у колоніях суворого режису, засуджуваним уперше до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, — у колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочини з необережності; засуджуваним уперше за навмисні злочини, перелічені в абзаці 3 частини 4 статті 25, у колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили навмисні злочини; іншим засуджуваним до позбавлення волі жінкам — у колоніях загального режиму.

Відбування покарання у виховно-трудовах колоніях призначається-

— *неповнолітнім чоловічої статі, засуджуваним уперше до позбавлення волі, а також неповнолітнім жіночої статі у колоніях загального режиму;*

— *неповнолітнім чоловічої статі, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі, — у колоніях посиленого режиму.*

Залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину особи, винного та інших обставин справи „суд, із зазначенням мотивів прийнятого рішення, може призначити відбування позбавлення волі: засудженим уперше за злочини, вчинені з необережності, а також за навмисні злочини, перелічені в абзаці 3 частини 4 цієї статті — у виправно-трудовах колоніях загального режиму; іншим засудженим до позбавлення волі, але не визнаним особливо небезпечними рецидивістами — у виправно-трудовах колоніях будь-якого виду, крім колоній особливого режиму і колоній-поселень; засудженим неповнолітнім чоловічої статі — у виховно-трудовах колоніях загального режиму замість колоній посиленого режиму.

Позбавлення волі у вигляді ув'язнення в тюрмі на весь строк покарання або частину його може бути призначено'.

~- *особливо небезпечним рецидивістам;*

— *особам, які по досягненні вісімнадцятирічного віку вчинили інші тяжкі злочини і засуджуються за них до позбавлення волі на строк понад п'ять років;*

— *особам, які по досягненні вісімнадцятирічного віку вчинили особливо небезпечні державні злочини,*

Зміна призначеного засудженому виду виправно-трудової установи провадиться судом за підставами і в порядку, які встановлені законодавством України.

Виправні роботи без позбавлення волі (ст. 29 КК).
/Виправні роботи без позбавлення волі призначаються на строк від двох місяців до двох років і відбуваються відповідно до вироку суду або за місцем роботи засудженого, або в інших місцях, що визначаються органами, які видають застосуванням виправних робіт, але в районі проживання засудженого.

Із заробітку засудженого до виправних робіт без позбавлення волі провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, але не більше як 20 процентів[^]

Особам, визнаним непрацездатними, а також особам, які стали непрацездатними після постановлення вироку суду, суд може замінити виправні роботи штрафом з розрахунку чотири мінімальні розміри заробітної плати штрафу за один місяць виправних робіт, а за злочини, що не є корисливими, з того ж розрахунку, але на суму не більше, як п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної платні, або громадською доганою.

Порядок відбування виправних робіт без позбавлення волі встановлюється законодавством України.

В разі ухилення від відбування покарання особи, засудженої до виправних робіт без позбавлення волі з відбуванням за місцем роботи, суд за поданням органу внутрішніх справ або за клопотанням громадської організації чи трудового колективу може направити цю особу для відбування покарання в інших місцях, що визначаються органами, які видають застосуванням виправних робіт, але в районі проживання засудженого (ч. 1 ст. 30 КК).

В разі злісного ухилення від відбування покарання особи, засудженої до виправних робіт без позбавлення волі, суд може замінити невідбутий строк виправних робіт покаранням у вигляді позбавлення волі на той же строк (ч. 2 ст. 30 КК).
Позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 31).

Позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене судом на строк до п'яти років як основне або додаткове покарання.

Це покарання може бути призначене у випадках, коли за характером вчинених винним злочинів по посаді або при занятті певною діяльністю суд визнає неможливим збереження за ним права займати певні посади або займатися певною діяльністю[^]

Строки виконання покарання у вигляді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю обчислюються в порядку, встановленому Положенням про порядок і умови виконання в Україні кримінальних покарань[^]

не зв'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених, затвердженим Президією Верховної Ради України¹.

Покарання у вигляді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене лише у випадках вчинення злочину, пов'язаного з виконанням повноважень за посадою або в зв'язку з заняттям певною діяльністю.

Рішення про позбавлення права займати ті чи інші посади формулюється так, щоб засуджений не мав права займати вказані посади у будь-якій галузі народного господарства, а також посади, однакові за характером з тими, використовуючи які він вчинив злочин (наприклад, касирів або комірників слід позбавляти права займати посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю; головних або старших бухгалтерів — посади, пов'язані з веденням обліку товарно-матеріальних цінностей і т. ін.).

Відповідно до ст. 31 КК у випадках, коли за характером вчинених винним злочинів по посаді або при зайнятті певною діяльністю суд визнає неможливим збереження за ним права займати певні посади або займатися певною діяльністю, він може призначити це додаткове покарання і за тією статтею Кримінального кодексу, санкція якої таке покарання не передбачає.

У тих випадках, коли у вирокі не вказаний характер посади, яку засуджений не має права займати, або вид діяльності, якою він не може займатися, ці питання можуть бути вирішені судом, який постановив вирок, у порядку, передбаченому ст. 411 КПК.

Штраф (ст. 32 КК).

- Штраф є грошове стягнення, що накладається судом у випадках і в межах, встановлених уголовним законом.

Розміри штрафу встановлюються залежно від тяжкості вчиненого злочину з урахуванням майнового стану винного в межах від десяти до чотирьохсот мінімальних розмірів заробітної плати, а за корисні злочини — в межах до однієї тисячі мінімальних розмірів заробітної плати. У виняткових випадках, передбачених законодавчими актами України, за окремі злочини можуть бути встановлені і більш високі розміри штрафу,¹

В разі зеленого ухилення особи від сплати штрафу, призначеного як основне покарання, суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у вигляді виправних робіт

¹ Див.: ст 9 Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не зв'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22 червня 1984 р. - Відомості Верховної Ради УРСР, 1984. - № 27. - Ст.511.

без позбавлення волі з розрахунку один місяць виправних робіт за чотири мінімальні розміри заробітної плати, але на строк не більш як два роки.

При неможливості сплати штрафу суд може постановити про заміну його громадською доганою.

Заміна штрафу позбавленням волі і позбавлення волі штрафом не допускається.

Предмети, що не підлягають конфіскації, не можуть бути вилучені і при стягненні штрафу.

/Громадська догана (ст.33 КК).

/ Громадська догана полягає в публічному висловленні судом догани винному з доведенням про це в необхідних випадках до відома громадськості через пресу або іншим способом.

Направлення військовослужбовців, які вчинили злочини, в дисциплінарний батальйон і заміна виправних робіт триманням на гауптвахті — (ст.34 КК).

/До військовослужбовців строкової служби, які вчинили злочини, може застосовуватися направлення в дисциплінарний батальйон на строк від двох місяців до двох років у випадках, передбачених законом, а також у тих випадках, коли суд, враховуючи обставини справи й особу засудженого, визнає доцільним замість позбавлення волі на строк до трьох років застосувати направлення в дисциплінарний батальйон на той же строк/Направлення в дисциплінарний батальйон замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі.

Виправні роботи без позбавлення волі замінюються військовослужбовцям триманням на гауптвахті на строк до двох місяців.

Конфіскація майна (ст.33 КК).

/Конфіскація майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю засудженого.

Конфіскацію майна може бути призначено тільки у випадках, передбачених статтею Особливої частини КК.

Суд повинен вказати у вироку, чи конфіскується все майно засудженого чи його частина; в останньому разі суд повинен зазначити, яка частина майна конфіскується, або перелічити предмети, які конфіскуються.

Не підлягають конфіскації предмети, необхідні для засудженого та осіб, які перебувають на його утриманні, згідно з переліком, даним у Додатку до Кримінального кодексу.

Конфіскуючи майно, держава не відповідає за борги і зобов'язання, що обтяжують майно, якщо вони виникли після

того, як орган дізнання, попереднього слідства або суд вжили заходів до охорони майна, і при тому без згоди органу, який вжив заходів до охорони цього майна.

Щодо претензій, які належить задовольнити за рахунок конфіскованого майна, держава відповідає тільки в межах активу, додержуючи черговості задоволення претензій, передбаченої цивільним і цивільно-процесуальним законодавством.

/Позбавлення військових, спеціальних звань, рангів, чинів, кваліфікаційних класів і державних нагород (ст.37 КК).

У разі засудження за тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена його за вироком суду.

У разі засудження за тяжкий злочин особи, яка має почесне звання або відзначена державною нагородою України, суд при постановленні вироку вирішує питання про внесення подання Президентів України про позбавлення засудженого почесного звання або державної нагороди України.

Позбавлення батьківських прав (ст. 38 КК).

«Позбавлення батьківських прав може бути застосовано як додаткове покарання лише в випадках, коли судом встановлено зловживання цими правами з боку винного.

Поновлення в батьківських правах можливе лише в порядку, передбаченому Кодексом про шлюб та сім'ю України.

Позбавлення батьківських прав може бути призначене лише відносно дітей, які народилися до постанови вироку і на необмежений

/Такі міри покарання передбачає чинний Кримінальний кодекс України/ Принцип економії кримінально-правової репресії вимагає переглянути питання про обґрунтування всіх мір уголовного покарання. Не можна бездумно і безпідставно переносити із чинного (московського) Кримінального кодексу покарання в майбутній закон України. А тим часом автори проекту Кримінального кодексу України («Іменем Закону», 16 грудня 1994 р.) пропонують включити до закону майже всі види покарань — аж дванадцять! Більшість з них не мають ні суспільно-політичного, ні юридичного підґрунтя і підстав Не можна вважати, наприклад, уголовним покаранням «покладення зобов'язання заглибити заподіяну шкоду» (п.1 ст. 51 проекту).

Зобов'язання заглибити (який невдалий термін «заглибити» — неначе насправді злочинну шкоду можна заглибити, вирівняти, знешкодити!) заподіяну злочином шкоду чи злочинні збитки треба вважати лише передумовою покарання, які не повинні залежати від міри і виду покарання

покарання — зобов'язання повернути викрадену річ чи відремонтувати пошкоджене майно? Хіба ж це покарання? Якщо так міркувати, то за великою латентністю злочинів і невеликими відсотками їх викривання, дужчого державного стимулювання злочинності не можна і вигадати. Немає підстав для того, щоб вважати уголовним покаранням «позбавлення військового або спеціального звання» (п.2 ч. 3 ст. 23 КК), та вводити до закону таку нову міру покарання, як «обмеження по службі» для військовослужбовців (п.6 ст. 51 проекту КК), бо це дуже невиправдана і необгрунтована спроба поставити суд на місце військового командування. Навіщо це, для чого? Допоможи боже нашому суду справитися із злочинами — вбивствами, грабежами та зґвалтуваннями. Те саме можна сказати і про позбавлення права займати певні посади (п.5 ч. 1 ст. 23 КК), бо це цілком справа власника чи керівника підприємства, установи, організації, їм краще видно — варто чи не варто, вигідно чи не вигідно тримати на певній посаді певного працівника.

Отже уголовними покараннями, з урахуванням світового та вітчизняного досвіду, можна визнати і закріпити в новому уголовному законі України лише такі міри покарання:

1. *Штраф* (може бути добровільно відпрацьований з рахунку одна мінімальна заробітна плата за місяць праці).
2. *Позбавлення права займатися певною діяльністю на строк чи безстрокова.* Б
3. *Арешт.* "
4. *Конфіскація майна.* " |
5. *Обмеження волі.*
6. *Позбавлення волі.*
7. *Смертна кара* (лише за навмисне вбивство і зґвалтування малолітньої).

Крім того, міру покарання повинен визначати за злочин не суд, а законодавець. Не можна вважати виправданими ^ санкції, в яких від нижчої межі не видно верхньої, відстань між якими досягає десяти (10!) років позбавлення волі (наприклад, в санкціях статей 69, 71, 76 КК), а в санкціях ч. 1 ст. 77 та в ст. 78 КК — ця відстань становить аж дванадцять років позбавлення волі. Хто ж в цих випадках призначає покарання — законодавець чи суд?

Для судового розсуду достатньо було б один-два роки між нижчою і верхньою межею в санкції при наявності в законі статті ст. 44 КК, яка дає суду можливість вийти за певними умовами за ці межі/Види покарань та їх розміри повинні бути такими, щоб забезпечити головне своє призна- *

чення — захистити особу, суспільство та державу від злочинних посягань, а для цього покарання повинні бути такими, щоб зробити вчинення злочину не вигідним, щоб злочин (наскільки це можливо) став вигідним для потерпілого і дуже не вигідним для злочинця. В іншому випадку уголовне право і уголовне законодавство не має права на існування^

,/

Законодавство до теми:

1. Статті 22 — 38 Кримінального кодексу України.
2. Закон України «Про скасування кримінальних покарань у вигляді заслання і вислання» // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 23. - Ст. 388.

Постанова Пленуму Верховного суду України від 22 грудня 1995р. «Про практику призначення судами Кримінального покарання». // Юридичний вісник України, 1996. - № 10.

Література:

1. Відповідні теми підручників, курсів та посібників.
2. Ковалев М. Зффективність уголовно-правових санкцій. // Соц. законность - 1972- - № 9. - С 53-56.
3. Ной Й. С. Вопросы теории наказания в уголовном праве. — Саратов, 1962 — 156 с.
- 4! Хохряков Г. Уголовное наказание: благо или зло? / Вестник Верховного Суда СССР- - 1991. - № 9. " С.2
5. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели й зффективность. - ЛГУ, 1973. - 160 с.

Т е м а 15 ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Уголовне покарання — це зворотна сторона злочину. Покарання слідує за злочином: там де злочин, там же за злочином настає покарання

Покарання — єдиний засіб боротьби із злочинністю, хоча і дуже невдосконалий, єдиний засіб захисту суспільства від шкідливих і небезпечних посягань на його найбільш цінні блага.

Уголовний закон встановлює види покарання, а також підстави, умови та порядок застосування мір уголовного покарання. Пленум Верховного суду України в постанові від 22 грудня 1995 р. «Про практику призначення судами кримінального покарання» визначив головні завдання і спрямованість караної політики в застосуванні мір уголовного покарання. Зазначивши необхідність забезпечення суворого індивідуального підходу до призначення покарання, Пленум вказав, що суди, призначаючи покарання, повинні враховувати характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого, злочину, особи винного і обставин справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.

Винним, які вчинили тяжкі злочини, а також особам, рідше судимим і вперто не бажаючим залучатися до чесного трудового життя, керівникам, організаторам і активним учасникам організованих злочинних угруповань повинні призначатися передбачені законом суворі міри покарання.

Разом з тим щодо осіб, які вчинили менш небезпечні злочини і здатні виправитись без ізоляції від суспільства, потрібно ширше використовувати надані Законом можливості для призначення покарань, не пов'язаних з позбавленням волі.

Вирішуючи питання про вид і розмір покарання в кожному конкретному випадку, суд повинен визначити ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, виходячи із сукупності всіх обставин вчинення злочину — форми вини, мотивів, способу, обстановки і стадії вчинення злочину, тяжкості наслідків, ступеня участі кожного із співучасників у вчиненні злочину і т. ін.

Призначення покарання чітко та повно регламентується уголовним та уголовно-процесуальним законодавством України. В ст.39 КК визначені загальні засади призначення покарання:

¹ Див. пп. 1 і 2 постанови Пленуму Верховного суду України від 22 грудня 1995р. № 22 «Про практику призначення судами кримінального покарання», — Юридичний вісник України, 1996, № 10.

1 **Законність** — покарання призначається в **межах** новлених статтею Закону, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин, у точній відповідності з положеннями Загальної частини КК.

2. **Справедливість** призначене покарання відповідно правосвідомості суддів і громадян нашої держави — їх оцінці тяжкості злочину, небезпечності злочинця і співрозмірності їм покарання.

Взагалі справедливість покарання — це відповідність тяжкості покарання тяжкості злочину, тобто — міра покарання має відповідати мірі скоєного.

Наші пращури розуміли це просто — око за око, зуб за зуб.

3. **Особистість** (індивідуалізація) покарання, що вимагає враховувати;

а) *характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину*, — важність, суспільну цінність об'єкту посягання, тяжкість настанної шкоди; форму вини, мотив і спосіб вчинення злочину;

б) *особу винного* — його вік, освіту, фах, попередню громадську поведінку, ставлення до праці, до навчання, участь у громадському житті;

в) *обставини, які пом'якшують і обтяжують відповідальність*.

Не можуть бути визнані загальними засадами призначення покарання його *обгрунтованість, необхідність, доцільність*¹.

Кримінальний кодекс України передбачає два види обставин, що пом'якшують відповідальність: 1) пом'якшуючі

обставини як *ознаки злочину*, наприклад, в ст.97 КК — вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, ст.95 КК — навмисне вбивство в стані фізіологічного афекту, а також в пп.4 і 5 ст.-40 КК. Ці обставини і їм подібні уже *враховані законодавцем* при визначенні міри покарання за такі злочини

в санкції норми, яка передбачає відповідальність за них, а тому ці обставини не можуть ще раз враховуватися судом при призначенні покарання². *Додатковими ознаки* пп. 4 і 5 ст.40

КК бути не можуть; 2) пом'якшуючі обставини, які не є ознаками складу злочину і які використовуються лише при призначенні міри покарання — пп. 1, 2, 6, 7, 8 ст.40 КК.

Пом'якшуючі відповідальність обставини, які є ознаками складу злочину, мають значення для кваліфікації злочину, а обставини, передбачені в ст.40 КК, для призначення покарання. Пом'якшуючими відповідальність обставинами закон (ст.40 КК) визнає:

¹Див.. ' Советское уголовное право. Часть Общия. М., 1964. ~ С-259, оскільки це все ознаки законності і справедливості покарання.

²Див.: п.2 постанови Пленуму Верховного суду України від 22 грудня 1995р. № 22 «Про практику призначення судами кримінального покарання»

1. Відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину або добровільне відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди (п.1 ст.40 КК).
По суті це є діяльне каяття, яке здійснюється уже після закінчення злочину, наприклад, відшкодування вартості майна, вибачення після образи тощо.
Такі дії, з одного боку, зменшують тяжкість злочину, а з другого — позитивно характеризують злочинця.
2. Вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин (п.2 ст.40 КК).
Така обставина свідчить, що злочин вчинено випадково, в деякій мірі вимушено.
3. Вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або в силу матеріальної чи іншої залежності (п. 3 ст.40 КК). Ці обставини близькі від крайньої необхідності, але такого стану не утворюють, бо заподіяна шкода не є крайнім засобом. Але оскільки суб'єкт без цього мабуть би не заподіяв шкоди, ці обставини занадто пом'якшують відповідальність.
4. Вчинення злочину в стані фізіологічного афекту, викликаного неправомірними діями потерпілого (п.4 ст.40 КК).
Це відсіч неправомірних, істотно шкідливих дій, які або не утворюють стану необхідної оборони, або помста за них.
Це можуть бути і такі дії потерпілого, які законом не захищені, які є грубо аморальними.
5. Вчинення злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоч із перевищенням меж необхідної оборони (п.5 ст.40 КК).
Це захист або малоцінного майнового об'єкту, або дуже велика шкода була заподіяна нападаючому.
6. Вчинення злочину неповнолітнім (п.6 ст.40 КК).
Якщо це трапилось вперше. Інакше — державна індульгенція на злочин, іноді навіть на відстріл людини.
Наприклад, тоді, коли посягає 17-річний засуджений за ст.93 чи 94 КК, бо наступне вбивство для нього безкаранне, адже покарання йому не може бути призначено ще раз (див. ст.24 і 25 КК);
В радянській юридичній літературі пишуть, що ця обставина визнається пом'якшуючою тому, що:
— *світогляд неповнолітнього ще не сформувався;*
— *часто він діє не за своїм переконанням, а із шалунства, пустощів (гарні пустощі!);*
— *він легко піддається чужому впливу.* Ну і що? Яке це значення може мати для потерпілого, його рідних?
7. Вчинення злочину жінкою в стані вагітності (п.7 ст.40 КК).
Вагітність:
а) *значно порушує психофізіологічний стан,*

- б) *загострює нервову реакцію на події,*
- в) *легко виводить із рівноваги.*

Закон це враховує, визнає цей стан обставиною, що значно зменшує суспільну небезпечність злочину. 8. Щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння викриттю злочину (п.8 ст.40 КК).

Якщо це справді, то це значить — *заговорила совість* — самий страшний суд, тобто винний усвідомив негідність своєї поведінки.

Перелік обставин, які пом'якшують відповідальність і покарання в ст.40 КК, є примірний — суд може визнати й інші обставини пом'якшуваними (ч.2 ст.40 КК).

Обставини, які обтяжують відповідальність, перелічені в от 41 КК.

Обставини, які обтяжують відповідальність, також можуть враховуватися судом тільки тоді, коли вони не є ознаками окремого певного складу злочину, за вчинення якого суд призначає покарання.

До обставин, які обтяжують відповідальність, ст.41 КК відносить: 1. Вчинення злочину особою, яка раніше вчинила якийсь

злочин (п.1 ст.41 КК).

Це загальна повторність вчинення злочину, яка значно підвищує небезпечність злочинця. Суд може і не визнати цю обставину обтяжуючою (ч.2 п.1 ст.41 КК).

Повторність в цьому випадку утворюється самим фактом вчинення другого, іншого злочину, незалежно від того — притягувався винний за нього до відповідальності чи ні, — був він засуджений за перший злочин, чи не був.

Ця повторність не створюється, якщо за один із злочинів:

- 1) *судимість знята чи погашена,*
- 2) *закінчилися строки давності,*
- 3) *вчинено було із необережності, а також і в інших особливих випадках.*

2 Вчинення злочину організованою групою (п.2 ст.41 КК).

Група має загальні ознаки:

- а) *у вчиненні злочину приймали участь дві або більше особи;*
- б) *вчиненню злочину передувала змова на вчинення злочину і спільність дій та їх наслідків;*
- в) *головне в груповому злочині — це розрахунок на взаємодопомогу,*

Організованість групи визнається:

а) *наявністю ознак організації* — керівник, підпорядкованість, визначення ролей, зв'язки;

б) *стійкістю групи* — наявність завдань, виконавців, мети, взаємопов'язаності, обіцянки тощо,

в) *наявністю матеріальної бази* — приміщень, транс-портних засобів, грошей.

Група буде організованою і в тих випадках, коли вона не має всіх цих ознак. При призначенні покарання особі, яка діяла в групі, враховуються:

а) *місце і її роль в групі,*

б) *характер її участі в діях групи,*

в) *кількість і якість вчинених нею дій та їх наслідків.*

Караність групи завжди підвищена, і чим більша група і міцніше вона організована, тим більшої кари вона (її члени) заслуговує.

3. Вчинення злочину з використанням підлеглого або іншого залежного стану особи, щодо якої вчинено злочин (п.3 ст.41 КК)

Ця обставина має дві істотні властивості.

а) *винний використовує службові чи інші можливості* (владу, підлеглість, залежність потерпілого);

б) *потерпілий не має можливості захищатися.*

4. Вчинення злочину з корисливих або інших брудких мотивів (п.4 ст.41 КК);

Користь — прагнення до отримання прибутків без праці. Інші брудкі мотиви — заздрість, помста тощо.

Ці обставини не повинні враховуватися в тих випадках, коли вони уже враховані в диспозиціях статей закону як кваліфіковані ознаки складу злочину (наприклад, п. «а» ст.93 КК), або коли злочин не може бути вчинений без таких спонукань — розкрадання (ст.81 — 86, 140 — 144 КК), одержання хабара (ст.168 КК) та інші. 5. Заподіяння злочином тяжких наслідків (ц.5 ст.41 КК), тяжких тілесних ушкоджень, загибелі людей, знищення цінного майна і т. ін. 6. Вчинення злочину щодо малолітнього, старого або особи, яка перебувала в безпорадному стані (п.6 ст.41 КК), що залишало їх можливості захищатися.

Ця обставина значить, що били лежачого.

7. Підмовлення неповнолітніх до вчинення злочину або залучення неповнолітніх до участі в злочині (п.7 ст.41 КК),

В цій обставині — підбурювання неповнолітніх до злочину, яке не може враховуватися лише при покаранні за злочин, передбачений ст.208 КК.

8. Вчинення злочину з особливою жорстокістю або знущанням з потерпілого (п.8 ст.41 КК)

Мається на увазі не звичайна, а *особлива* крім п. «є» ст.93 КК — глум над потерпілим, йому особливих страждань або фізичного болю.

9. Вчинення злочину з використанням умов громадського лиха (п.9 ст.41 КК), — тобто пожеж, повені, землетрусу, війни тощо.

10. Вчинення злочину загальнонебезпечним способом (п.10 ст.41 КК), тобто з допомогою вогню, вибухом, затопленням, стрільбою в натовп і т. ін., коли утворюється небезпека для життя чи здоров'я непевної кількості людей, крім самого потерпілого.

11. Вчинення злочину п'яним, незалежно від ступеня сп'яніння (п.11 ст.41 КК). Залежно від вчиненого злочину суд може визнати цю обставину необтяжучою від повідальності (ч.2 п.11 ст.41 КК).

12. Вчинення злочину особою, яку взяли на поруки, на протязі строку порук або на протязі одного року після закінчення порук (п.12 ст.41 КК).

Ця обставина теж окремий вид повторності (див. п.1 ст.41 КК), тобто вчинення злочину особою, яка не виправдала довіри і вчинила новий злочин.

Перелік обставин, які обтяжують відповідальність, в ст.41 КК — *вичерпний*.

Ніякі інші обставини вчиненого злочину не можуть враховуватись судом як обтяжуючі відповідальність при призначенні покарання. Саме таку помилку зробив суд у справі А., засудженого за ч.3 ст.117 КК до семи років позбавлення волі з визнанням його особливо небезпечним рецидивістом.

Призначаючи А. покарання, суд послався як на обставини, які обтяжують його відповідальність, на те, що він не розкався у вчиненому і не займався суспільно корисною працею, хоча ці обставини не включено до вичерпного переліку, передбаченого ст.41 КК.

Відхиляючи ці обставини, як непередбачені законом, та враховуючи незначну роллю А. у вчиненні злочину, президія обласного суду пом'якшила А. покарання до шести років позбавлення волі і скасувала рішення про визнання А. особливо небезпечним рецидивістом¹.

Призначаючи покарання, суд повинен у мотивувальній частині вироку вказати обставини як пом'якшуючі, так і обтяжуючі відповідальність; мотиви призначення покарання у вигляді позбавлення волі, якщо санкція уголовного закону передбачає і ін-

⁵ Див.: Практика судів України в кримінальних справах. — К., 1993.— С.33 - 34.

ші міри покарання, не пов'язані з позбавленням волі; мотиви застосування умовного засудження, призначення покарання нижче від найнижчої межі, передбаченої законом за цей злочин¹.

2. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ ЗЛОЧИНІВ

Сукупністю злочинів називається вчинення особою двох або більше злочинів, ні за один з яких її не було засуджено (ч. 1 ст.42 КК). Кваліфікація злочинів за сукупністю вимагає дотримання таких умов:

1. Заподіяні злочини повинні бути передбаченими різними нормами КК.
Не утворюють сукупності злочинів норми однієї і тієї ж статті, наприклад, ч.1, 2, 3 і 4 ст.81, або ч.1, 2, 3 і 4 ст.213 КК і т. ін.
2. Якщо ні один із злочинів не є необхідною ознакою іншого злочину з тих, що вчинені цією особою, наприклад, ст.222 КК є необхідною ознакою ст.69 КК, а злочини статей 101-104 КК — є необхідна ознака злочинів, що передбачені статтями 93 і 94 КК.
3. Не буде сукупності і в тих випадках, коли вчинені злочини співвідносяться як загальний та спеціальні склади злочинів, наприклад, ст.165 КК — зловживання владою і ст.168 КК — одержання хабара, бо хабар дається по садовій особі лише за зловживання нею її владою;
4. Не створюється сукупності злочинів і в тих випадках, коли особа вчинила два або більше злочинів, але по одному із них витекли строки давності, або він підпадає під дію акта про амністію.
5. Не виникає сукупності злочинів при вчиненні *складних* чи *продовжуваних* злочинів.

При наявності сукупності злочинів Суд відповідно до Закону (ч.1 ст.42 КК) спочатку призначає покарання окремо за кожний злочин, а потім остаточно призначає покарання за всі злочини в сукупності. Наприклад (якщо винний вчинив грабіж (ч.1 ст. 141 КК) і навмисні тяжкі тілесні ушкодження (ч.1 ст.101 КК), то суд спочатку а) *призначає покарання за грабіж* — ч.1 ст.141 — 3 роки позбавлення волі (до 5 р.), а потім б) *за навмисні тяжкі тілесні ушкодження* — ч.1 ст.101 — 5 років позбавлення волі (до 8 р.), а за сукупністю злочинів на підставі ст.42 КК призначає покарання — 5 років позбавлення волі, якщо складає покарання за

¹ Див.: п.3 і 5 постанови Пленуму Верховного суду України від 22 грудня 1995 р. № 22 «Про практику призначення судами кримінального покарання».

правилом поглинення менш суворого покарання більш суворим, або до 7 років позбавлення волі, якщо застосовує правило складання покарань, але не більше 8 років позбавлення волі, бо санкція ч.1 ст.101 КК передбачає максимум покарання — до 8 років позбавлення волі і має більш сувору санкцію із вчинених винним злочинів. Законом передбачено три правила поєднання покарань при призначенні остаточного покарання за сукупністю злочинів:

1. *Поглинення менш суворого покарання більш суворим, із призначених судом* — в нашому прикладі — $5 + 3 = 5$ років позбавлення волі, тобто суд призначив за перший злочин — 5 років позбавлення волі, за другий — 3 роки, а за сукупністю — 5 років позбавлення волі, тобто застосував поглинення менш суворого більш суворим;

2. *Часткового складання призначених покарань* — в нашому прикладі — $5+3 = 7$ років позбавлення волі, тобто за перший злочин — 5 років позбавлення волі, а другий 3 роки позбавлення волі, а за сукупністю — 7 років позбавлення волі;

3. *Повного складання призначених покарань* — в нашому прикладі — $5 + 3 = 8$ років позбавлення волі, тобто до покарання за перший злочин (5 років позбавлення волі) повністю приєднав покарання (3 роки позбавлення волі) за другим. При частковому чи повному складанні призначених покарань остаточне покарання, призначене за сукупність злочинів, не може перевищувати той розмір покарання, що встановлений статтею, яка передбачає більш суворе покарання.

Неправильно, наприклад, було призначено за сукупністю злочинів покарання К. міським народним судом. Визнавши винним у вчиненні сукупності злочинів, суд призначив К. за ч.2 ст.206 КК чотири роки позбавлення волі, за ч.2 ст. 140 КК — три роки позбавлення волі, а за сукупністю злочинів — шість років позбавлення волі. Розглянувши справу, судова колегія Верховного суду України в своїй ухвалі від 16 травня 1991 р. вказала, що така міра покарання призначена неправильно, оскільки санкції ч.2 ст.206 і ч.2 ст.140 КК передбачають максимальне покарання п'ять років позбавлення волі. На цій підставі судова колегія згідно з ст.42 КК призначила К. покарання за сукупністю злочинів п'ять років позбавлення волі⁵.

До основного покарання, призначеного остаточного за сукупність злочинів, може бути приєднане *будь-яке з додаткових* покарань, якщо вони передбачені тими статтями закону, за якими особу було визнано винною (ч.2 ст.42 КК), і якщо вони були призначені за один чи за обидва злочини, що входять у сукупність, окремо.

⁵ Див.: *Практика судів України в кримінальних справах.* — К., 1993. — С.40-42.

За такими ж правилами призначається покарання і тоді, коли після винесення вироку буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому злочині, вчиненому ним до винесення вироку за останній злочин.

У такому разі до строку покарання зараховується покарання, відбуте повністю чи частково за першим вироком (ч.3 ст.42 КК). Принцип повного або часткового складання покарань за сукупністю злочинів може застосовуватись як у випадках призначення однорідних, так і різних видів покарань за окремі злочини. Остаточне покарання повинне бути визначене по найбільш суворому виду і в межах санкції тієї статті, яка передбачає більш суворе покарання.

Якщо за злочини, що входять в сукупність, призначені покарання різних видів, які не підлягають заміні, суд може або застосувати принцип поглинення менш суворого покарання більш суворим, або призначити кожне з них до самостійного виконання. Призначивши за найбільш суворим Законом, який передбачає відповідальність за злочин, що входить в сукупність, максимальне покарання, а за інші злочини, які не підлягають заміні, в тому числі й штраф як основне покарання, суд при визначенні остаточної міри покарання застосовує принцип поглинення покарання¹. Коли після винесення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще й в іншому злочині, вчиненому ним до винесення вироку в першій справі, остаточне покарання за сукупністю злочинів не може бути нижче покарання, призначеного за першим вироком, оскільки в таких випадках при поглиненні або складанні покарань суд виходить із розміру всього покарання, призначеного за першим вироком, а не з його не відбутої частини.

У випадках, коли особа засуджується за сукупністю злочинів, один із яких вчинений з необережності, а другий, навмисно, при призначенні позбавлення волі за навмисний злочин до трьох років, а за злочин, вчинений з необережності — 5 років і за сукупністю на строк до 5 років, суд може застосувати відносно винного умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці.

3. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ ВИРОКІВ

Сукупністю вироків називається уголовна відповідальність за вчинення нового злочину після винесення вироку за попередній злочин, але до повного відбуття покарання

Див.: ші.15 і 16 постанови Пленуму Верховного суду України від 22 грудня 1995 р. № 22. «Про практику призначення судами кримінального покарання».

першим вироком (ч.І ст.43 КК).

При сукупності вироків суд спочатку призначає покарання за новий злочин, а потім до цього покарання повністю або частково приєднує невідбуте покарання за попереднім вироком.

Визначаючи покарання за кількома вироками, суд має призначити вид і розмір основного і додаткового покарань за знову вчинений злочин, а потім, з посиланням на ст. 43 КК повністю чи частково приєднати невідбуту частину покарання за попереднім вироком. При складанні покарань у порядку, передбаченому ст. 43 КК, загальний строк покарання не може бути більшим максимального строку, встановленого для даного виду покарання. Якщо за знову вчинений злочин призначено максимальне покарання, встановлене законом для даного виду покарання, невідбута частина покарання за попереднім вироком підлягає поглиненню.

При постановленні вироків враховується, що у випадку вчинення засудженим до чи під час відбуття позбавлення волі за злісне ухилення від відбування виправних робіт нового злочину, за який йому призначене покарання у вигляді позбавлення волі, остаточне покарання визначається, з врахуванням покарання у вигляді виправних робіт, призначених за першим вироком, за правилами, передбаченими ст. 43 КК, тобто невідбута частина виправних робіт переводиться в позбавлення волі з розрахунку один день позбавлення волі за три дні виправних робіт, а потім застосовується складання покарань. При цьому до невідбutoго строку виправних робіт зараховується час перебування засудженого в місцях позбавлення волі за злісне ухилення від відбуття виправних робіт з розрахунку один день позбавлення волі за один день виправних робіт.

Принцип складання покарань за сукупністю вироків застосовується до осіб, які вчинили злочин при умовному засудженні в період іспитового строку, чи праці в період відстрочки виконання вироку, чи під час невідбутої частини покарання при умовно-достроковому звільненні, чи в період строку роботи при умовному звільненні з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, незалежно від того, чи є новий злочин навмисним або необережним і який вид покарання за нього призначається.

Невідбуте за попереднім вироком додаткове покарання приєднується як додаткове покарання до основного покарання, визначеного за кількома вироками, або складається з призначеним за новим вироком додатковим покаранням того ж виду в межах встановленого законом строку для даного виду додаткового покарання.

Невідбутою частиною покарання за попереднім вироком вважається:

- а) при умовному засудженні (ст.45 КК) і відстрочці виконання вироку (ст. 46, 46 *, 46² КК), — весь строк покарання, крім часу утримання у попередньому ув'язненні чи під вартою (ст. 47 і 47 * КК);
- б) при умовному засудженні до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 25 * КК), а також при умовному звільненні з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 52² КК) — невідбута частина обов'язкового строку роботи і час, протягом якого засуджений ухилявся від роботи;
- в) при умовно-достроковому звільненні від покарання — та частина покарання, від відбуття якої засуджений був фактично звільнений (ст. 53 КК).

За сукупністю вироків покарання призначається на підставі двох принципів: 1) *часткового* або 2) *повного* складання покарань.

Поглинення одного покарання другим при сукупності вироків не застосовується.

Поєднання, складання покарань, передбачене ст.43 КК, обмежено — загальний строк покарання не повинен перевищувати максимального строку, встановленого законом для даного виду покарання:

— *позбавлення волі* — не більше 10 років, а за тяжкі злочини, за які законом передбачений більший строк — не більше 15 р. (ч.2 ст.43 КК);

— *виправні роботи* — не більше двох років;

— *направлення в дисциплінарний батальйон* — строком до двох років (ст.34 КК).

При складанні різновидних основних покарань одному дню позбавлення волі прирівнюється один день тримання в дисциплінарному батальйоні, три дні виправних робіт.

Штраф у поєднанні з іншими видами покарання виконується самостійно (ч. 3 ст. 43 КК).

Різновидні додаткові покарання в усіх випадках виконуються самостійно (ч.4 ст.43 КК).

При призначенні покарання у вигляді виправних робіт з кількома вирокми за правилами ст.43 КК можуть складатися лише строки виправних робіт. Розміри відрахувань із заробітку засудженого складанню не підлягають. У таких випадках, призначивши за новий злочин виправні роботи з відрахуванням із заробітку призначеного процента в дохід дер-, жави, суд повністю чи частково приєднує до призначеного за *i* останнім вироком покарання невідбутий строк виправних ро-

бїт за попереднім вироком, залишивши для присданого строку попередній розмїр вїдрахувань. Правила ст.43 КК застосовуються і в тих випадках, коли особа засуджується за тривалий чи продовжуваний злочин, який був початий до і продовжувався пїсля винесення вироку, за який ця особа засуджена і не вїдбула покарання за повторний злочин.

4. ПРИЗНАЧЕННЯ БІЛЬШ М'ЯКОГО ПОКАРАННЯ ШЗЖ ПЕРЕДБАЧЕНО ЗАКОНОМ

Рїзноманїтнїсть злочинної дїяльностї така, що інодї на-вїть призначення найменшого покарання, передбаченого законом, буде занадто суворим, несправедливим, не вїдповїдним тяжкостї вчиненого цїєю особою злочину.

Наприклад, єдиний окремий незначний епїзод участї неповнолїтнього в нападї, вчиненого бандою. Адже і нижча межа покарання за бандитизм — 5 рокїв позбавлення волї може бути занадтою.

Враховуючи такі винятковї обставини вчинення злочину, суд може згїдно ст.44 КК призначити в такому разї покарання нижче вїд найнижчої межї, передбаченої законом за даний злочин, або застосувати інше, бїльш м'яке покарання другого виду — штраф, виправнї роботи за мїсть позбавлення волї, або не .призначити обов'язкове додаткове покарання.

За змїстом Закону ст.44 КК застосовується в *виняткових* випадках:

- 1) вчинений злочин цїєю особою не являє собою великої не безпечностї;
- 2) наявнїсть у злочинї кїлькох пом'якшуючих вїдповїдальнїсть обставин;
- 3) немає обставин, якї обтяжують вїдповїдальнїсть.

Ст.44 КК застосовується, як правило, тодї коли санкцїя норми передбачає покарання в вїдї позбавлення волї, а при альтернативних санкцїях дуже рїдко.

Призначення покарання нижче вїд найнижчої межї, передбаченої за даний злочин, або перехїд до іншого, бїльш м'якого виду покарання, можливе лише за наявностї виняткових обставин справи у сукупностї з даними про особу винного.

Суд не може допустити таке пом'якшення покарання без встановлення у справї і наведення у вироку конкретних пїдстав застосування ст.44 КК, а у випадку прийняття такого рїшення має вказати у вироку, якї саме обставини вїн визнає винятковими і якї данї про особу пїдсудного вїн бере до уваги.

5. ЗАЛІК ПОПЕРЕДНЬОГО УВ'ЯЗНЕННЯ І ПЕРЕБУВАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Попереднє ув'язнення зараховується судом до строку покарання:

- а) при засудженні до позбавлення волі — день за день;
- б) при засудженні до направлення в дисциплінарний батальйон — день за день;
- в) при засудженні до виправних робіт — день за три дні; (ч.1 ст.47 КЮ)
- г) при засудженні до інших мір покарання суд може, враховуючи попереднє ув'язнення:
пом'якшити покарання або повністю звільнити від покарання (ч.2 ст.47 КК).

Час перебування під вартою особи, умовно засудженої до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, зараховується до строку призначеного вироком суду покарання з розрахунку день за день (ст. 47*⁰).

Заліку на підставі ст.47 КК підлягає час:

- 1) ув'язнення тимчасово затриманого (ст.106 КПК);
- 2) ув'язнення під вартою (ст.155, 156 КПК);
- 3) утримання на гауптвахті;
- 4) проведений звинуваченим до винесення вироку в психіатричній лікарні чи на примусовому ліку ванні в медичній установі.

Цей час зараховується в строк покарання незалежно від того — нереривався він чи ні.

Заліку в строк покарання підлягає час попереднього ув'язнення, якому підсудний підлягає за цей даний злочин. Попереднє ув'язнення за іншою справою не може вважатися частиною відбутого покарання, призначеного за останній злочин, за винятком покарань, призначених за сукупністю.

Законодавство:

- 1. Статті 39 - 44, 47 і 47 І КК.

Постанова Пленуму Верховного суду України від 22 грудня 1995р. «Про практику призначення судами кримінального покарання». (Юридичний вісник України, 1996, № 10).

Література:

- 1. Відповідні теми підручників, курсів та посібників.
- 2. Бажанов М. Я. Назначение наказаний по совокупно--«ти преступлений й совокупности приговоров. — Харьков, 1977. - 49 с.
- 3. Бажанов М. Й. Назначение наказаний по уголовному^ праву. - К., 1980. - 216с.

Тема 16 УМОВНЕ ЗАСУДЖЕННЯ

і. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА (ПОНЯТТЯ) УМОВНОГО ЗАСУДЖЕННЯ

Засудження, при якому призначене судом покарання не виконується за умови виконання засудженим певних вимог суду, називається умовним.

Інститут умовного засудження має багато ознак і особливостей, що ускладнює вияв його суті, юридичної природи.

Закон не викриває його поняття. В літературі його вважають.

- 1) відстроченням виконання покарання (в підручниках 1939, 1943, 1952 років видання);
- 2) умовним незастосуванням покарання (проф. Н.Д.Дурманов);
- 3) особливим порядком відбування покарання (проф. М.Д.Шаргородський)¹;
- 4) особливою формою звільнення від покарання (в підручниках 1964 і 1974 рр. видання).

В певній мірі умовне засудження має всі ці ознаки.

Згідно із ст.45 КК суд постановляє у вироку не застосувати до засудженого призначене йому покарання *за умовою* невчинення ним на протязі встановленого судом строку нового злочину.

Отже, умовне засудження — це особлива форма звільнення від відбування покарання, умовне незастосування покарання. В умовному засудженні вдало поєднується — державний примус, громадський вплив і можливість досягнення загальних завдань покарання без ізоляції засудженого від суспільства. При умовному засудженні суд визнає особу винною у вчиненні злочину, призначає їй покарання і звільняє її під умовою від відбування цього покарання.

Уголовне законодавство України встановлює порядок і умови застосування умовного засудження в ст.45, 25^{*}, 46, 46 І, 46 2 КК.

Стаття 45 КК передбачає умови і порядок загального умовного засудження. Згідно з ст.45 КК умовне засудження може бути застосоване в випадках призначення покарання у вигляді позбавлення волі або виправних робіт і при то-

¹ Див.: Шаргородский М. Д. Наказание по советскому уголовному праву. - М., 1958. - С. 156 - 157.

му лише на весь строк покарання. Не допускається умовне засудження у випадках:

- 1) призначення інших видів покарання, крім позбавлення волі і виправних робіт, тобто при призначенні покарання у вигляді штрафу, громадської догани, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, направлення в дисциплінарний батальйон;
- 2) призначення умовного засудження на частину строку призначеного покарання.

При умовному засудженні може бути призначене і додаткове покарання, крім конфіскації майна (позбавлення військового або спеціального звання, позбавлення батьківських прав).

Відшкодування заподіяної злочином шкоди чи збитків у всіх випадках умовного засудження є обов'язковим.

Стаття 45 КК передбачає такі підстави застосування умовного засудження:

Обставини справи:

:

а) вчинення злочину, який не являє собою великої суспільної небезпеки; при вчиненні тяжкого злочину не може бути недоцільним відбування винним призначеного покарання;

б) наявність пом'якшуючих відповідальність обставин, зазначених в ст. 40 КК та відсутність обставин, які обтяжують відповідальність (ст. 41 КК).

Особу винного:

а) позитивна суспільно-громадська характеристика — сумлінне ставлення до праці чи навчання, вчинення злочину вперше і т. ін.;

б) можливість досягнення мети покарання без ізоляції від суспільства, тобто доцільність реального відбування покарання, здатність цієї особи виправитися без реального відбування покарання.

Якщо, враховуючи ці обставини, суд прийде до переконання про *недоцільність* відбування винним призначеного покарання, він може ухвалити про умовне незастосування покарання до винного з обов'язковим зазначенням у вироку мотивів умовного засудження.

Не застосовуючи при умовному засудженні покарання, суд ставить перед засудженим *умову* — не вчинити на про- І. тязі встановленого судом строку *нового* злочину. Цей встановлений судом строк називається *іспитовим*. Тривалість іспитового строку при умовному засудженні встановлюється *»

†

від одного року до трьох років (ч.2 ст. 45 КК). Тривалість іспитового строку не залежить від строку призначеного засудженому покарання — іспитовий строк може бути таким же, більшим або меншим.

Контроль за поведінкою умовно засудженого покладається на органи внутрішніх справ, а щодо неповнолітніх — також на комісії в справах неповнолітніх при виконавчих комітетах місцевих рад. У вихованні і виправленні умовно засуджених велика роль громадських організацій і трудових колективів робітників, службовців, колгоспників. Враховуючи обставини справи, особу винного, а також клопотання громадських організацій або трудового колективу за місцем роботи винного про його умовне засудження, суд може передати умовно засудженого цим організаціям або колективу для перевиховання і виправлення. При відсутності такого клопотання суд може покласти на певний трудовий колектив, або особу, за їх згодою, обов'язок по нагляду за умовно засудженим і проведенню з ним виховної роботи (ч. 4 ст. 45 КК).

У разі систематичних (не менше трьох разів) порушень умовно засудженим протягом іспитового строку громадського порядку, що потягли за собою застосування заходів адміністративного стягнення або громадського впливу, суд за поданням органу внутрішніх справ, а щодо неповнолітнього — також комісії в справах неповнолітніх може винести ухвалу про скасування умовного засудження і про направлення засудженого для відбування покарання, призначеного вироком (ч.5 ст.45 КК).

Якщо умовно засуджений, переданий на виправлення і перевиховання, а також під нагляд громадській організації або трудовому колективу, не виправдав їх довіри, порушив обіцянку зразковою поведінкою і чесною працею довести своє виправлення або залишив трудовий колектив з метою ухилитися від громадського впливу, то за клопотанням громадської організації або трудового колективу суд може винести ухвалу про скасування умовного засудження і про направлення засудженого для відбування покарання, призначеного вироком (ч.6 ст.45 КК).

Якщо умовно засуджений протягом іспитового строку вчинить новий злочин, то суд призначає йому покарання за правилами ст.43 КК, тобто до покарання, призначеного за новий злочин, повністю або частково приєднує покарання, Що було призначено умовно.

Повторне умовне засудження не допускається.

Якщо на протязі іспитового строку умовно засуджений не

вчинить нового злочину, то після закінчення іспитового строку умовне засудження скасовується і він вважається не судимим.

2. УМОВНЕ ЗАСУДЖЕННЯ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ З ОБОВ'ЯЗКОВИМ ЗАЛУЧЕННЯМ ЗАСУДЖЕНОГО ДО ПРАЦІ (ст.25 *)-

Умовне засудження, що передбачене ст.25¹ КК має значні особливості. Умовно засуджені на підставах ст.25¹ КК:

- 1) працюють в місцях, що визначаються органом внутрішніх справ, який наглядає за виконанням вироку;
- 2) проживають в спеціальних гуртожитках;
- 3) не залишають територію, за якою наглядають органи внутрішніх справ;
- 4) підлягають реєстрації в установлені для них строки.

Згідно із ст.25 * КК умовне засудження з обов'язковим залученням засудженого до праці застосовується до особи, яка:

- 1) *повнолітня і працездатна;*
- 2) *засуджена до позбавлення волі вперше.*

Вперше засудженими до позбавлення волі вважаються особи які:

- а) раніше не були засуджені;
- б) раніше були засуджені, але покарання їм були признані без позбавлення волі (інші);
- в) раніше були засуджені, але судимість з них знята чи погашена.

З) засуджені до позбавлення волі на строк до трьох років за навмисний злочин і до п'яти років — за необережний злочин.

Умовне засудження за ст.25¹ КК призначається судом з врахуванням:

- 1) характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину;
- 2) особи винного;
- 3) інших обставин (ступінь здійснення злочинного наміру, ступінь участі у вчиненні злочину, наявність пом'якшувальних обставин, судимість і т. ін.);
- 4) можливість виправлення особи без ізоляції її від суспільства, але в умовах здійснення за нею нагляду.

За наявністю таких умов суд може постановити про умовне засудження такої особи до позбавлення волі з обов'язковим залученням її на строк призначеного покарання до праці в місцях, що визначаються органами, які відають виконанням вироку.

При умовному засудженні до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці можуть бути призначені судом також і додаткові міри покарання (конфіскація майна, позбавлення батьківських прав чи військового або спеціального звання). Правила частини 3 статті 45 КК щодо таких засуджених не застосовуються.

Умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці не застосовується:

1) до осіб, засуджуваних за особливо небезпечні злочини проти держави (ст. 62, 63, 56 — 60 КК); бандитизм (ст. 69 КК); навмисне вбивство (ст. 93, 94, 96, 234 КК, пункт «в»); навмисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 101, 189 КК, ч. 2); зґвалтування, вчинене групою осіб або зґвалтування неповнолітньої, або зґвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки, і так само зґвалтування малолітньої (ст. 117 КК, ч. 3 і 4); створення непередбачених законодавством військових або інших збройних формувань чи груп (ст. 187 КК); особливе злісне хуліганство (ст. 206 КК, ч. 3);

2) до осіб, яким поряд з покаранням за вчинений злочин, призначаються заходи примусового лікування від алкоголізму або наркоманії, а також тих, які не пройшли повного курсу лікування венеричного захворювання;

3) до іноземних громадян та осіб без громадянства, які засуджуються.

Умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці не застосовується також:

— до осіб, визнаних у встановленому порядку інвалідами першої, другої і третьої груп; до вагітних жінок; до жінок, що мають на утриманні дітей віком до двох років, а також до жінок віком понад 55 років і чоловіків — понад 60 років;

— до військовослужбовців строкової служби, які вчинили злочини.

Якщо умовно засуджений ухиляється від роботи в місці, визначеному органами, які відають виконанням вироку, або систематично чи злісно порушує трудову дисципліну, громадський порядок або встановлені для нього правила проживання, він направляється за ухвалою суду для відбування позбавлення волі, призначеного вироком. При цьому час ухилення від роботи не зараховується, а час, протягом якого засуджений працював, може бути зарахований судом частково або повністю до строку відбування покарання з розрахунку день за день.

Якщо умовно засуджений протягом визначеного судом строку позбавлення волі вчинив злочин, суд призначає йому покарання

за правилами, передбаченими статтею 43 КК. (Постановою Верховної Ради України від 16 травня 1992 р. Застосування ст. 25' Кримінального кодексу України призупинено до прийняття нового Кримінального кодексу // Відомості Верховної Ради України. - 1992, -№32. - Ст. 462).

3. ВІДСТРОЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ВИРОКУ

Уголовне законодавство України передбачає підстави і порядок відстрочення вироку на час:

- 1) щодо військовослужбовців і військовозобов'язаних під час війни — до закінчення воєнних дій з направленням засудженого в діючу армію (ст.46 КК);
- 2) щодо всіх інших громадян — від одного року до двох років (ст. 46'КК).
- 3) щодо вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст.46²КК).

Згідно з ст.46 виконання вироку у воєнний час щодо військовослужбовця або військовозобов'язаного, який підлягає призову чи мобілізації, засуджених до позбавлення волі суд може відстрочити до закінчення воєнних дій з направленням засудженого в діючу армію.

Таким чином, засудженому дається можливість викупити < свою вину в бою.

Відстрочення виконання вироку щодо військовослужбовців чи військовозобов'язаних на підставі ст.46 застосовується лише за таких умов:

1. Засудженими до позбавлення вони є військовослужбовці або військовозобов'язані, що підлягають призову чи мобілізації.-Під час війни 1941 — 1945 рр. таке відстрочення вироку надавалось також робітникам головних видів транспорту — залізничного, водного і повітряного (Указ від 27 лютого 1942р.).
2. Відстрочення вироку надається лише під час війни, тобто в той час, коли держава перебуває в стані війни з іншою державою чи в стані воєнного конфлікту, незалежно від того чи була ця особа засуджена до початку воєнних дій чи уже під час воєнних дій. 4.
3. Відстрочення вироку надається особам, засудженим до <• позбавлення волі, якщо до позбавлення волі були призначені і додаткові покарання, то суд може відстрочити^, виконання і додаткових покарань. I
4. Відстрочення виконання вироку надається до закінчення* воєнних дій — цей строк визнається і іспитовим. ^ I

5. Відстрочення виконання вироку надається незалежно від:

- а) *виду та тяжкості вчиненого злочину;*
- б) *строку призначеного покарання;*
- в) *особи засудженого.*

Відстрочення не надається особливо небезпеченим рецидивістам.

6. Відстрочення виконання вироку надається лише з обов'язковим направленням в діючу армію, для участі в боях. На відміну від умовного засудження при відстроченні виконання вироку перед засудженим не ставиться ніякої умови, не встановлюється і спеціальний іспитовий строк.

Якщо засуджений виявить себе в діючій армії, в боях позитивно (не обов'язково героїчно), як стійкий захисник Батьківщини, то за клопотанням військового командування суд може звільнити його від покарання або замінити покарання іншим, більш м'яким.

У війні 1941 — 1945 рр. багато засуджених, що були направлені в діючу армію, виявили себе мужніми, героїчно воювали і були нагороджені орденами і медалями. / Указом від 10 березня 1943р. всі військовослужбовці, що виявили себе відважними захисниками Батьківщини, прийняли активну участь в боях були звільнені від покарання (а звільняти було кого?) зі зняттям з них судимості.

Якщо засуджений, що був направлений у діючу армію, не виявить себе як гідний воїн, стійкий захисник Вітчизни, то після закінчення воєнних дій він повинен відбутися призначене йому покарання.

В тих випадках коли особа, щодо якої виконання вироку було відстрочене, вчинить новий злочин, то суд приєднує до нового покарання раніше призначене за правилами ст.43 КК, тобто до нового покарання повністю або частково приєднує раніше призначене покарання.

Згідно з ст.46'КК при призначенні покарання особі, яка:

- 1) **вперше** засуджується до позбавлення волі,
- 2) на строк до **трьох** років,
суд з урахуванням:
 - а) *характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину;*
 - б) *особи винного;*
 - в) *інших обставин, а також*
 - г) *можливості виправлення особи без ізоляції й від суспільства може відстрочити виконання вироку щодо такої особи на строк — від одного року до двох років.*

Суд може в цих випадках відстрочити виконання і додаткових покарань.

При відстроченні виконання вироку суд може зобов'язати засудженого:

- 1) в певний строк усунути заподіяну шкоду,
- 2) піти на роботу або навчання,
- 3) не змінювати без згоди органу внутрішніх справ місце проживання,
- 4) періодично з'являтися для реєстрації в органи внутрішніх справ,
- 5) не відвідувати певні місця,
- 6) не виїжджати з місця постійного проживання без повідомлення органу внутрішніх справ,
- 7) пройти курс лікування при зловживанні спиртними напоями або вживанні наркотичних речовин,
- 8) попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого, якщо виконання цих обов'язків може сприяти виправленню і перевихованню засудженого.

Суд може також покласти на певний трудовий колектив або особу, за їх згодою, обов'язок по нагляду за засудженим і проведенню з ним виховної роботи.

Контроль за поведінкою засуджених, щодо яких виконання вироку до позбавлення волі відстрочено, здійснюється органами внутрішніх справ, а щодо неповнолітніх — також і комісіями в справах неповнолітніх при виконавчих комітетах місцевих рад.

Якщо засуджений, щодо якого виконання вироку до позбавлення волі відстрочено, не виконує покладені на нього судом обов'язки або допускає порушення громадського порядку чи трудової дисципліни, що потягли за собою застосування заходів адміністративного стягнення або заходів дисциплінарного чи громадського впливу, то за поданням органу внутрішніх справ, комісії в справах неповнолітніх при виконавчому комітеті місцевої ради народних депутатів або трудового колективу, на який покладено обов'язок по нагляду за засудженим і проведенню за ним виховної роботи, суд може внести ухвалу про скасування відстрочки виконання вироку до позбавлення волі, про направлення засудженого для відбування позбавлення волі, призначеного вироком.

По скінченні строку відстрочки виконання вироку суд за поданням органу, який здійснює контроль за поведінкою засудженого, залежно від ставлення до праці або навчання засудженого, його поведінки протягом встановленого судом

відстрочки виконання вироку виносить ухвалу про звільнення засудженого від покарання або про направлення засудженого для відбування позбавлення волі, призначеного вироком.

У разі вчинення засудженим у період відстрочки виконання вироку нового злочину суд приєднує до нового покарання раніше призначене за правилами, передбаченими статтею 43 КК.

Засудженим жінкам, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання, крім засуджених до позбавлення волі на строк більш як п'ять років за тяжкі злочини, суд за поданням адміністрації виправно-трудової установи, погодженим з прокурором, може відстрочити відбування покарання. Термін відстрочки визначається судом в межах строку, на який за чинним законодавством жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку.

Відстрочка відбування покарання застосовується до засудженої, яка має сім'ю або родичів, що дали згоду на сумісне з нею проживання, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини. Контроль за поведінкою жінок, щодо яких відбування покарання відстрочено, здійснюється органами внутрішніх справ за місцем проживання.

Якщо засуджена, щодо якої відбування покарання відстрочено, відмовляється від дитини, передала її у дитячий будинок, зникла з місця проживання або ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, допускає порушення громадського порядку, за що письмово більше двох разів попереджувалася, суд за поданням органу внутрішніх справ може прийняти рішення про скасування відстрочки відбування покарання і про направлення засудженої до відповідної установи для відбування покарання, призначеного за вироком.

Після досягнення дитиною трирічного віку або в разі її смерті суд за поданням органу, який здійснює контроль за засудженою, залежно від її поведінки протягом встановленої судом відстрочки відбування покарання, може прийняти рішення про звільнення засудженої від відбування покарання або про заміну його більш м'яким покаранням чи про направлення засудженої до відповідної установи для відбування покарання, призначеного за вироком.

У разі відновлення відбування покарання, призначеного за вироком, суд може повністю або частково зарахувати час відстрочки у строк відбування покарання.

Якщо в період відстрочки відбування покарання засу-

джена вчинила новий злочин, суд признає їй покарання за правилами, передбаченими статтею 43 Кримінального Кодексу.

Законодавство до теми:

1. Статті 45, 46, 46 », 46 2, КК.

Література:

1. *Ломако В. А.* Условное осуждение. — Харьков, 1972. - 44 с.
2. *Приходько К.* Применение условного осуждения к несовершеннолетним // Сов. юстиция, 1969. — № 15. — С. 13 - 14.
3. *Саввин Н. Ф., Ефимов М. А.* Условное осуждение и условно-досрочное освобождение от наказания. — М., 1963. - 32 с.
4. *Ткачевский Ю** Условное осуждение // Соц. законность, 1963. - № И. - С.51 - 54.
5. *Трахтеров В. С.* Об условном осуждении и погашении судимости. — Правоведение, 1965. — № 3. — С. 152 — 155.

Т е м а 17 ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ

1. ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ

Крім відплати за злочин, уголовне покарання застосовується і для мети виправлення і суспільного перевиховання засудженого, для його суспільної реабілітації. Ця мета покарання може бути досягнута і до закінчення призначеного судом строку покарання, а може не бути досягнутою зовсім, ніколи. Але якщо поведінка особи, її ставлення до людей, до праці, до навчання і т. інше свідчать про те, що мета покарання досягнута до закінчення строку призначеного судом покарання, то чинне уголовне законодавство України передбачає можливість звільнення такої особи від подальшого відбування покарання.

Уголовним кодексом України передбачені такі підстави звільнення від відбування покарання:

- 1) внаслідок втрати особою суспільної безпеки (ч.2 ст.50 КК);
- 2) за витоком строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 49 КК);
- 3) звільнення від покарання і заміна покарання більш м'яким (ст. 52 КК);
- 4) звільнення від покарання з обов'язковим залученням за судженого до праці (ст.52² КК);
- 5) звільнення від покарання засудженого, який захворів на тяжку хворобу (ст.408 КПК);
- 6) звільнення від покарання внаслідок усунення законом караності вчиненого особою діяння (ч.2 ст.54 КК);
- 7) звільнення від покарання актом амністії, або помилування (ч.І ст. 54 КК).

У всіх передбачених законом випадках звільнення засудженого від відбування призначеного судом покарання, а також пом'якшення призначеного покарання, крім звільнення від покарання, або пом'якшення покарання в порядку амністії та помилування може застосовуватись лише судом і тільки у випадках і в порядку, зазначених у законі (ч.І ст.54 КК).

1. Згідно з ч.2 ст.50 КК особа, яка вчинила злочин, може бути звільнена від покарання, коли буде визнано, що тривалий час вона має бездоганну поведінку, сумлінно ставиться до праці і тому на час розгляду справи в суді її не можна вважати суспільне небезпечною.

Особа може бути визнана не суспільне небезпечною при наявності сукупності таких умов (обставин):

- 1) *вчинений нею злочин не являв собою великої суспільної небезпеки, інакше такий висновок неможливий;*
- 2) *тривала наступна бездоганна поведінка — сумлінне ставлення до праці, до навчання, участь у громадському житті і т. ін.*
- 3) *бездоганна поведінка в школі, на виробництві, в сім'ї і т. ін.*

При наявності сукупності таких умов суд постановляє обвинувальний вирок і звільняє засудженого від відбування покарання.

Згідно з п.1 ст.55 КК особа, яка була звільнена від покарання на підставі ч.2 ст.50 КК вважається такою, що не має судимості. Звільнення від покарання в цьому випадку є безумовним і зворотності не має.

2. Давність виконання обвинувального вироку (ст.49 КК) — це встановлений законом строк, після закінчення якого обвинувальний вирок не виконується. Стаття 49 КК має на увазі випадки невиконання обвинувального вироку від причин, що від волі винної (засудженої) особи не залежить:

- 1) *недбалість працівників суду або органу, який виконує вирок суду;*
- 2) *тяжка хвороба засудженого;*
- 3) *стихийне лихо — пожежа, землетрус, і т. ін.*

Обвинувальний вирок не виконується, якщо його не було виконано в такі строки, рахуючи з дня набрання вироком законної сили:

- 1) **один рік** — при засудженні до виправних робіт або направлення в дисциплінарний батальйон;
- 2) **три роки** — при засудженні до позбавлення волі на строк не більше двох років;
- 3) **п'ять років** — при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років;
- 4) **десять років** — при засудженні до більш суворого покарання, ніж позбавлення волі строком на п'ять років.

Біг строку давності **переривається**, якщо засуджений:

- а) *ухилиться від відбуття покарання (втіче або сховається);*
- б) *вчинить до скінчення строків новий злочин, за який судом призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше одного року.*

Обчислення давності в разі вчинення нового злочину почи-

нається з моменту його вчинення, а в разі ухилення від відбуття покарання — з моменту з'явлення для відбуття покарання або з моменту затримання засудженого, що переховувався.

Обвинувальний вирок не виконується зовсім, якщо від часу його винесення минуло п'ятнадцять років і давність не була перервана вчиненням нового злочину (навіть і тоді, коли засуджений ухилився від відбування покарання).

Застосування давності до особи, засудженої до смертної кари, вирішується судом. Якщо суд не визнає можливим застосувати давність, то смертна кара замінюється позбавленням волі.

2.УМОВНО-ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ І ЗАМІНА ПОКАРАННЯ БІЛЬШ М'ЯКИМ - ст.52 КК

До осіб, засуджених до позбавлення волі, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, виправних робіт або направлення в дисциплінарний батальйон, а також до осіб, умовно звільнених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці відповідно статті 52² КК, крім осіб перелічених у статті 52 ' КК, може бути застосовано умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням може бути застосовано до засудженого лише в тому разі, коли він зразковою поведінкою і чесним ставленням до праці довів своє виправлення.

Умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна покарання більш м'яким покаранням застосовується судом за місцем відбування покарання засудженим за спільним поданням органу, який відає виконанням покарання, і спостережної комісії при виконавчому комітеті місцевої ради, а щодо осіб, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці та умовно звільнених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, — також за спільним поданням адміністрації і громадських організацій за місцем роботи засудженого. Щодо осіб, які відбувають покарання в дисциплінарному батальйоні, умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням застосовується за поданням командування дисциплінарного батальйону.

Умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням мо-

же бути застосовано після фактичного відбуття засудженим, не менше половини призначеного строку покарання. До осіб:

- 1) засуджених за навмисний злочин до позбавлення волі на строк понад три роки;
 - 2) що раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі за навмисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинили навмисний злочин, за який їх засуджено до позбавлення волі;
 - 3) що вчинили під час відбуття покарання у місцях позбавлення волі навмисний злочин, за який їх засуджено до позбавлення волі, — умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням може бути застосовано після фактичного відбуття не менше двох третин призначеного строку покарання.
- До осіб, засуджених за виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів при обтяжуючих обставинах (ст. 79 КК, ч. 2); незаконні операції з валютними цінностями при обтяжуючих обставинах (ст. 80 КК, ч. 2); розкрадання державного або колективного майна в особливо крупних розмірах (ст. 86¹ КК), крім вчиненого шляхом розбою, зґвалтування, вчинене групою осіб або зґвалтування неповнолітніх (ст. 117 КК, ч. 3); одержання хабара або посередництво в хабарництві або дачу хабара при обтяжуючих обставинах (ст. 168 КК, ч. 2 і 3, 169 ч. 2 і 170 КК, ч. 2); розкрадання радіоактивних матеріалів (ст. 228 КК); виготовлення, придбання, зберігання, перевозку або пересилку з метою збуту або збут наркотичних засобів при обтяжуючих обставинах (ст. 229⁴ КК, ч. 2); розкрадання наркотичних засобів при обтяжуючих обставинах, крім вчиненого шляхом розбійного нападу, а так само у великих розмірах (ст. 229² КК, ч. 2), — умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини більш м'яким покаранням може бути застосовано після фактичного відбуття не менше трьох чвертей призначеного строку покарання.

При умовно-достроковому звільненні від покарання або заміни покарання більш м'яким покаранням засудженого може бути звільнено також від додаткових покарань у вигляді позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю.

При заміні невідбутої частини позбавлення волі виправними роботами вони призначаються в межах строків, установлених законом для цих видів покарання, і не повинні перевищувати невідбутого строку позбавлення волі.

Застосовуючи умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, суд може покласти на певний трудовий колектив, за його згодою, обов'язок по нагляду за умовно-достроково звільненим протягом невідбутої частини призначеного судом строку покарання чи за особою, якій невідбуту частину покарання замінено більш м'яким покаранням, і проведенню з ними виховної роботи.

В разі вчинення особою, до якої було застосовано умовно-дострокове звільнення, протягом невідбутої частини покарання нового злочину суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими статтею 43 КК.

Умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням не застосовується:

- 1) до особливо небезпечного рецидивіста;
- 2) до особи, засудженої за особливо небезпечні злочини проти держави (ст. 56 — 60, 62, 63 КК);
- 3) до осіб, засуджених за бандитизм (ст. 69 КК); дії, що дезорганізують роботу виправно-трудоустанов (ст. 69¹ КК); розбій з метою заволодіння державним, колективним >іайном або індивідуальним майном громадян при обтяжуючих обставинах (ст. 86 КК, ч. 2, 142, ч. 2 і 3); розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (ст. 86¹ КК), вчинене шляхом розбою; навмисне вбивство (ст. 93, 94, 96, 234 КК, п. «в»), крім убивства при перевищенні меж необхідної оборони або стані сильного душевного схвилювання; навмисне тяжке тілесне ушкодження при обтяжуючих обставинах (ст. 101 КК, ч. 2 і 3, 189⁴ КК, ч. 2); згвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки, так само згвалтування малолітньої (ст. 117 КК, ч. 4); захоплення заручників (ст. 123¹ КК); створення непередбачених законодавством військових або інших збройних формувань чи груп (ст. 187⁶ КК); посягання на життя працівника міліції або народного дружинника у зв'язку зі службовою або громадською діяльністю по охороні громадського порядку (ст. 190¹ КК); особливо злісне хуліганство (ст. 206 КК, ч. 3); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського або річкового судна (ст. 217² КК, ч. 3); розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин шляхом розбійного нападу (ст. 223 КК, ч. 2); розкрадання наркотичних засобів шляхом розбійного нападу, так само у великих розмірах (ст. 229² КК, ч. 3);

- 4) до особи, якій покарання у вигляді смертної кари замінено позбавленням волі в порядку помилування або амністії;
- 5) до особи, яка раніше більш як два рази засуджувалася до позбавлення волі за навмисні злочини, якщо суди мість за попередній злочин не знято або не погашено у встановленому законом порядку;
- 6) до особи, яка раніше звільнялася з місць позбавлення волі до повного відбуття призначеного судом строку покарання умовно-достроково або умовно з обов'язковим залученням до праці знову вчинила навмисний злочин протягом невідбутої частини покарання або обов'язкового строку роботи.

3. УМОВНЕ ЗВІЛЬНЕННЯ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ З ОБОВ'ЯЗКОВИМ ЗАЛУЧЕННЯМ ЗАСУДЖЕНОГО ДО ПРАЦІ — ст. 52² КК.

До повнолітніх працездатних осіб, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, за винятком засуджених, які відбувають покарання, і перевиховання таких осіб можливе без ізоляції від суспільства, але в умовах здійснення за ними нагляду, може бути застосовано умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці в місцях, що визначаються органами, що відають виконанням вироку.

Умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці може бути застосовано:

1) до осіб, засуджених на строк понад десять років, після фактичного відбуття ними не менше половини призначеного строку покарання;

2) до осіб, засуджених на строк до десяти років включно, після фактичного відбуття ними не менше третини призначеного строку покарання;

3) до осіб, засуджених за злочини, перелічені в частині 6 статті 52 КК, після фактичного відбуття ними не менше двох третин призначеного строку покарання,

Умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці застосовується судом за місцем відбування покарання засудженим за спільним поданням органу, який відає виконанням покарання, і спостережної комісії при виконавчому комітеті місцевої ради народних депутатів при наявності зобов'язання засудженого, зразковою поведінкою і чесним ставленням до праці довести своє виправлення.

Умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці не застосовується:

- 1) до осіб, перелічених у пунктах 2 і 3 частини 3 статті 25' КК;
- 2) до осіб, перелічених у статті 52' КК;
- 3) до осіб, які систематично чи злісно порушують вимоги режиму відбування покарання.

Якщо умовно звільнений ухиляється від роботи або систематично чи злісно порушує трудову дисципліну, громадський порядок або встановлені для нього правила проживання, він направляється за ухвалою суду для відбування позбавлення волі, призначеного вироком. При цьому час ухилення від роботи не зараховується, а час, протягом якого умовно звільнений працював, може бути зарахований судом частково або повністю до строку відбування покарання з розрахунку день за день.

Якщо умовно звільнений вчинив протягом обов'язкового строку роботи новий злочин, суд призначає йому покарання за правилами, передбаченими статтею 43 КК.

1. УМОВНО-ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ І ЗАМІНА ПОКАРАННЯ БІЛЬШ М'ЯКИМ ПОКАРАННЯМ ЩОДО ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ ЗЛОЧИН У ВІЦІ ДО ВІСІМНАДЦЯТИ РОКІВ — ст.53 КК.

До осіб, засуджених до позбавлення волі або виправних робіт за злочини, вчинені у віці до вісімнадцяти років, може бути застосовано умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням може бути застосовано до засудженого за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, лише в тому разі, якщо він зразковою поведінкою і чесним ставленням до праці та навчання довів своє виправлення.

Умовно-дострокове звільнення від покарання і заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням застосовується судом за місцем відбуття покарання засудженим за спільним поданням органу, що відає виконанням покарання, або спостережної комісії при виконавчому комітеті місцевої Ради народних депутатів.

Умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням може бути застосовано до засуджених за злочин, вчинений у

віці до вісімнадцяти років, після фактичного відбуття не менше третини призначеного строку покарання.

До осіб

- 1) засуджених до позбавлення волі на строк не нижче п'яти років за навмисний злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років;
- 2) які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі за навмисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинили у віці до вісімнадцяти років навмисний злочин, за який вони засуджені до позбавлення волі; 3) які вчинили у віці до вісімнадцяти років під час відбування покарання в місцях позбавлення волі навмисний* злочин, за який вони засуджені до позбавлення волі, — умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну не-відбутої частини покарання більш м'яким покаранням може¹ бути застосовано після фактичного відбуття не менше половини призначеного строку покарання.

До осіб:

- 1) які раніше були засуджені до позбавлення волі за* навмисний злочин, до яких було застосовано умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, якщо ці особи до досягнення вісімнадцятирічного віку і до закінчення невідбутого строку покарання знову вчинили навмисний злочин, за який вони засуджені до позбавлення волі;
- 2) засуджених за вчинений у віці до вісімнадцяти років злочин: бандитизм (ст. 69 КК); розбій з метою заволодіння! державним, колективним майном або індивідуальним майном громадян при обтяжуючих обставинах (ст. 86, ч. 2 і 142 КК, ч. 2 та 3); навмисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст. 93 КК); зґвалтування, вчинене групою осіб або зґвалтування неповнолітньої, або зґвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки, а так само зґвалтування малолітньої (ст. 117 КК, ч. 3 і 4); захоплення ложників (ст. 123¹ КК); створення непередбачених законодавством військових або інших збройних формувань груп (ст. 187⁶ КК); посягання на життя працівника міліції або народного дружинника у зв'язку з їх службовою або громадською діяльністю по охороні громадського порядку при обтяжуючих обставинах (ст. 190¹ КК); особливо злісне хуліганство (ст. 206 КК, ч. 3); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського або річкового судна (ст. 217² КК); блокував

транспортних комунікацій (ст 217³КК, ч 3), розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин шляхом розбійного нападу (ст 223 КК, ч 2), розкрадання радіоактивних матеріалів (ст- 228³ КК), умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням може бути застосовано після фактичного відбуття не менше двох третин призначеного строку покарання-При заміні невідбутої частини позбавлення волі виправними роботами вони призначаються у межах строків, встановлених законом для цього виду покарання, і не повинні перевищувати невідбутий строк позбавлення волі

Застосовуючи умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну його більш м'яким покаранням, суд може покласти на певний трудовий колектив чи особу, за їх згодою, обов'язок по нагляду за умовно-достроково звільненим протягом невідбутої частини призначеного судом строку покарання або за особою, якій невідбуто частину покарання замінено більш м'яким покаранням, і проведенню з нею виховної роботи.

В разі вчинення особою, до якої у віці до вісімнадцяти років було застосовано умовно-дострокове звільнення, протягом невідбутої частини покарання нового злочину, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими статтею 43 КК.

5. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ АКТОМ АМНІСТІЇ АБО ПОМИЛУВАННЯ

Акти амністії і помилування — це акти вищих органів влади, які видаються ними згідно з їх конституційними повноваженнями, щодо осіб, винних у вчиненні злочинів, про звільнення цих осіб від уголовної відповідальності, або від покарання, або від наслідків засудження.

Амністія — це юридичний акт уголовно-правового характеру, що стосується певної категорії осіб, винних у вчиненні злочинів, або певної категорії злочинців.

Акт амністії завжди видається з ініціативи державного органу, що його видає. Він же, цей орган, визначає обмеження амністії відносно певного кола злочинців чи злочинів, на яких вона поширюється, а також порядок і строки виконання амністії.

Амністія поширюється на осіб, які вчинили злочини до дати видання акта про амністію і також в цей день. На злочини, що були вчинені наступного дня чи продовжені наступного дня, амністія не поширюється.

В акті про амністію визначаються і межі її застосування. Це можуть бути:

- 1) перелік статей Кодексу, за якими кваліфіковані злочини, що підлягають амністії;
- 2) розміри покарання, до яких застосовується амністія;
- 3) ознаки особи засудженого — вік, засуджений вперше, учасник війни тощо. Акт амністії може передбачати:
 - а) звільнення від *уголовної відповідальності* (відмова в порушенні справи, закриття *уголовної справи*)-,
 - б) *повне звільнення від покарання* (головного і додаткового);
 - в) *часткове звільнення від покарання скороченням його, строку (розміру), або звільнення тільки від головного покарання*;
 - г) *заміну покарання більш м'яким видом*;
 - д) *зняття судимості*.

Внаслідок амністії *уголовна справа* не порушується, а порушена підлягає закриттю (п.4 ч.1 ст.6 КПК). *Справа* не закривається, якщо обвинувачуваний проти цього заперечує.

Амністія — це акт лише *уголовно-правовий*, вона стосується всіх сторін *уголовних правовідносин*.

- 1) поширюється на *головні і на додаткові покарання*, які не були виконані до дня видання акта про амністію, в тому числі *штраф, конфіскація майна*,-
- 2) не поширюється на *покарання виконані* — *конфісковане майно чи штраф засудженому не повертаються*,-
- 3) не поширюється на *цивільно-правові відносини* ~- *особа, що була звільнена від *уголовної відповідальності* чи покарання актом амністії у всіх випадках зобов'язана відшкодувати потерпілому шкоду (збитки) в повному обсязі*.

Акт про помилування — це акт про звільнення від покарання, що видається вищим органом державної влади відносно одного або кількох засуджених (винних у вчиненні злочину). Акт про помилування — завжди *персоніфікований*, тобто у ньому вказані *прізвища осіб, певна особа чи кілька осіб*. Ні на кого іншого цей акт не поширюється. АІ*> про помилування видається, як правило, за ініціативи засудженого, його родичів, або певних громадських організацій, установ чи трудових колективів. Саме часто такі прохання про помилування подаються до вищих органів державної влади при засудженні до смертної кари. У більшості випадків смертна кара замінюється позбавленням волі на строк до двадцяти років.

6. ПОГАШЕННЯ І ЗНЯТТЯ СУДИМОСТІ

Засудження особи з призначенням їй покарання у встановлених законом випадках утворює *судимість*.

Судимість ~" це особливий правовий стан особи (статус), що тягне за собою істотні правові обмеження:

- 1) у виборі професії (виду діяльності) і місця проживання;
- 2) в обов'язку повідомляти про судимість в офіційних документах;

а також уголовно-правові наслідки в разі вчинення особою нового злочину:

1) *судимість є перешкодою звільнення особи від уголовної відповідальності за підставами ч. 1 ст.50, ст.51 КК;*

2) *є кваліфікуючою ознакою вчинення нового злочину, наприклад, повторність у статтях — 81 — 86², 140 ~ 144 КК та ін.;*

3) *є підставою для посилення покарання — п.1 ст. 41;*

4) *є підставою для визнання особи особливо небезпечним рецидивістом (ст.26 КК);*

5) *впливає на визначення виду виправно-трудової колонії відбування покарання (ст.25 КК);*

6) *є перешкодою умовно-дострокового звільнення від покарання (ст.52¹ КК).*

Такі обмеження та правові наслідки судимості особа має лише на протязі часу, встановленого законом.

Отже, **судимість** — це встановлені законом обмеження та правові наслідки засудження і покарання, яким особа підлягає протягом встановленого законом часу. Після закінчення встановленого законом строку судимість погашається, якщо особа на протязі цього часу не вчинить нового злочину.

Погашенням судимості скасовуються (анулюються) всі правові обмеження і особа вважається такою, що не була судима.

Строки погашення судимості встановлені уголовним законом. Тривалість строку судимості залежить від виду і тяжкості призначеного судом покарання (ст.55 КК). Більш тяжке покарання має більш тривалий строк судимості.

Законом встановлені строки і порядок визнання особи такою, що не має судимості; тобто строки і порядок погашення *судимості*.

Такими, що не мають судимості, визнаються: 1) особи, звільнені від покарання на підставі статей 49 і 50 КК, виправдані судом або реабілітовані;

- 2) особи, які звільнені від покарання або відбули покарання за злочини, караність яких усунена законом;
- 3) особи, які відбули покарання в дисциплінарному батальйоні або достроково звільнені з нього, а також військово-вслужбовці, що відбули покарання у вигляді тримання на гауптвахті взамін виправних робіт;
- 4) особи, умовно засуджені, якщо протягом іспитового строку вони не вчинять нового злочину і якщо протягом зазначеного строку умовне засудження щодо цих осіб не буде скасоване з інших підстав, передбачених законом;
- 5) особи, умовно засуджені до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, якщо вони протягом строку залучення до праці не вчинять нового злочину або не будуть направлені в місце позбавлення волі для відбування покарання;
- 6) особи, засуджені до позбавлення волі з відстроченням виконання вироку, якщо вони протягом строку відстрочки виконання вироку не вчинять нового злочину і відносно них у встановленому порядку вирок не буде виконано;
- 7) особи, засуджені до громадської догани, штрафу, позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю або виправних робіт, якщо протягом *одного року* з дня відбуття покарання вони не вчинять нового злочину;
- 8) особи, засуджені до позбавлення волі на строк не більше *трьох років*, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання (основного і додаткового) не вчинять нового злочину;

*

- 9) особи, засуджені до позбавлення волі на строк понад три роки, але не більше шести років, якщо вони протягом *п'яти років* з дня відбуття покарання (основного і додаткового) не вчинять нового злочину;
- 10) особи, засуджені до позбавлення волі на строк понад шість років, але не більше десяти років, якщо вони протягом *восьми років* з дня відбуття покарання (основного і додаткового) не вчинять нового злочину.
- 11) особи, засуджені до позбавлення волі на строк більше десяти років, і особливо небезпечні рецидивісти, якщо вони протягом *восьми років* з дня відбуття покарання (основного і додаткового) не вчинять нового злочину і якщо при цьому судом буде встановлено, що засуджений виправився і немає потреби вважати його таким, що має судимість.

- / При обчисленні строків погашення судимості:
- а) *строк погашення судимості починає течію з дня від-
°Утптя основного і додаткового покарання;*
 - б) *не враховується додаткове покарання у вигляді по
збавлення батьківських прав.*

Якщо особа у встановленому законом порядку була до-
строково звільнена від покарання, то строк погашення суди-
мості обчислюється, виходячи із фактично відбутого пока-
рання з моменту звільнення від відбування покарання (ос-
їовного і додаткового). В разі, якщо невідбуту частину по-
їобавлення волі замінено більш м'яким покаранням, строки
їогашення судимості обчислюються, виходячи з відбутого
строку позбавлення волі, з моменту відбуття більш м'якого
(покарання (основного і додаткового)).

Якщо особа, яка відбула покарання, до закінчення
строку погашення судимості знову вчинить злочин, пере-
біг строку, що погашав судимість, *переривається*. В
цьому разі строк погашення судимості по першому злочи-
ну обчислюється *заново* після фактичного відбуття пока-
рання (основного і додаткового) за останній злочин. У
цих випадках особа вважається судимою за обидва злочи-
їш до закінчення строку погашення судимості за найбільш
тяжкий з них.

Крім погашення судимості уголовний закон передбачає
також зняття судимості:

- 1) *актом амністії;*
- 2) *іншим законодавчим актом;*
- 3) *рішенням суду.*

Суд має право зняти судимості:

і) з особи, засудженої до позбавлення волі на строк біль-
ше десяти років (в тому числі і з особливо небезпечного ре-
цидивіста), якщо вона після відбуття покарання (основного
і додаткового) протягом восьми років не вчинить нового
злочину і якщо суд визнає, що ця особа виправилась і не-
має потреби вважати її такою, що має судимість (п.8 ч.1
ст.55 КК);

2) до закінчення строку погашення судимості за клопа-
танням громадської організації чи трудового колективу, як-
що засуджений до позбівлення волі після відбуття ним по-
карання зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до
праці довів своє виправлення (ч.5 ст.55 КК).

Якщо суд відмовить у погашенні чи достроковому знятті
судимості, то повторне клопотання може бути порушено не
раніше як через рік з дня відмовлення (ч.6 ст.414 КПК).

Законодавство до теми:

1. Статті 48, 49, 50, 51, 52, 52 І, 52 2, 53, 54, 55 Кримінального кодексу України.

Література:

1. *Голина В.* Правовая природа погашення й сняття судимости // Сов. юстиция, 1972. ' № 12. — С.18.
2. *Стручков Н. А.* Условно-досрочное освобождение наказания. , М., 1961. — 47 с.
3. *Ткачевский Ю. М.* Досрочное освобождение от наказания. — М., 1962. — 136 с.
4. *Ткачевский Ю* М.* Освобождение от отбывания наказания. — М., 1970. — 237 с.

л
\
1
1

Навчальне видання

Микола Йосипович Коржанський

**УГОЛОВНЕ ПРАВО
УКРАЇНИ**

Комп'ютерний набір
В.Я.Деркатс, О.П.Байдаков
Комп'ютерна верстка
Є. М. Садовніков

Київ, видавництво "Українська видавнича група"
Р. с. № 22916679 від 02.12.94 252014
Київ 14, вул. Багціонна, 9

Київ, видавництво "Наукова думка"
Р. с. № 05417561 від 16.03.95 252601
Київ 4, вул. Терещенківська, 3

Здано до складання 01.06.96. Підп. до друку 01.10.96.
Формат 84 x 108/32. Папір
друк. № 1. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 17,64. Ум. фарбо-відб. 17,96. Обл.-вид. арк. 20,57.
Тираж 10000 пр. Зам.б—ЗОІ

Оригінал-макет АТ "Українська видавнича група "

**Київська книжкова фабрика,
252054 Київ 54, вул. Веронського, 24.**